

ROMA KUTATÁSOK, 2010

ÉLETHELYZETEK A TÁRSADALOM PEREMÉN

ROMA KUTATÁSOK, 2010

ÉLETHELYZETEK A TÁRSADALOM PEREMÉN

Szerkesztette: Kurucz Erika

Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet,
TÁMOP 5.4.1/08/1-2009-0002 számú kiemelt projekt

ROMA KUTATÁSOK, 2010
ÉLETHELYZETEK A TÁRSADALOM PEREMÉN

KUTATÁSI EREDMÉNYEK A TÁMOP 5.4.1 PROJEKT
KUTATÁSI PILLÉRÉBEN

A kötet szakmai munkálatait a Kutatási pillér koordinálta.

Szerkesztő:
Kurucz Erika

Kiadja a Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet TÁMOP-5.4.1-08/1-2009-0002
(A szociális szolgáltatások modernizációja, központi és területi stratégiai tervezési kapacitások
megerősítése, szociálpolitikai döntések megalapozása kiemelt projektje.)
2011.

ISBN 978-963-7366-45-1

A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával
valósul meg.

A kötet a www.modernizacio.hu internetes címen is olvasható.

Készült az ERFO Nonprofit Kft. Nyomdaüzemében
Felelős vezető: Kovács Gábor ügyvezető igazgató
Borítóterv: Bánlaki Szabolcs
Fotó: Gyöngyösi Friderika (Igazgyöngy Alapítvány)

TARTALOMJEGYZÉK

1. Előszó	7
2. CSABA ZOLTÁN LÁSZLÓ–ZÁVE CZ GER GŐ: Milyen tényezők hatnak a magyarországi cigány népesség nemzetiségi önbesorolására?	17
3. LETENYEI LÁSZLÓ - RÁCZ ATTILA: Mintavétel terepmunka közben	45
4. HÖRÖMPÖLI ERIK - KOPLÁNYI EMESE: A magyarországi roma népesség 40 éve, az 1971-ben kialakított Kemény-féle módszertani keret alapján	71
5. KURUCZ ERIKA: Akik az iskolarendszeren kívül rekedtek: a roma magántanulók	99
6. MÓD PÉTER: Romák a munkaerőpiacon és azon túl	127
7. VARGA ATTILA: Integráció és differenciálódás a romák gyenge kötéseinek tükrében	155
8. KOLTAI JÚLIA: Definíciók a gyakorlatban: a cigánysághoz való kötődés a két mintában	171
9. BARNA ILDIKÓ: Régi módszerek új köntösben	189
10. TELLER NÓRA: Adaptációs csapdák.	203
A kötet szerzői	219

1. ELŐSZÓ

A társadalmi kirekesztettség és esélyegyenlőtlenségek szempontjából a roma népesség az egyik leginkább veszélyeztetett népcsoport ma Magyarországon és egész Európában. Ezáltal a nagy, átfogó empirikus kutatások és az ezekhez kapcsolódó elemzések, amelyek a jelenlegi oktatási, munkaerő-piaci, anyagi, egészségügyi, lakás helyzetükről, stb. adnak tényszerű képet, hozzájárulhatnak a cigánysággal kapcsolatos reális kép megismeréséhez és a régi, megrögzött előítéletek eloszlításához.

Míg a közbeszédben, a közgondolkodásban mindenki tudja, tudni véli, hogy ki a roma, addig a tudományos szakirodalmakban erről számtalan izgalmas diskurzus folyik, ámde nincs rá (és valószínűleg nem is lehet) egyértelmű, mindenki által elfogadható definíció. Az utolsó, 2001. évi népszámlálás, amely az identitás szabad vállalásán, az egyetlen valójában elfogadható meghatározáson alapult, számtalan ok miatt közismerten nem nyújt számunkra objektív adatokat a romák létszámáról. Ezzel ellentétben a szociológiai kutatások sokkal pontosabb képet adnak azokról, akiket cigányoknak nevezünk, illetve akiket magukat cigányoknak tartják.

Szelényi Iván és Ladányi János (1997) – most már több évtizedes múlta visszatekintő – vitaindító gondolatai szerint nem létezik objektív, minden körülmények között elfogadható definíció arra a kérdésre, hogy ki a cigány, hiszen ez minden korban politikai-ideológiai kérdés. A cigányság definíciója az egyének egymással folytatott „klasszifikációs harcában”, küzdelmek és alkuk folyamataként alakul ki, társadalmi, gazdasági és kulturális helyzettől függően. Ezáltal az etnikai vagy valamely kisebbségi csoporthoz való tartozás vállalása nem egyértelmű, és nem magától értetődő. Más szerzők, például Havas Gábor, Kemény István és Kertesi Gábor (1998) válaszként írt tanulmánya szerint azonban készíthetünk az adott kutatási céljaink számára jól használható, tudományosan is védhető definíciókat arra, hogy aktuálisan kit tekintünk romának.

A roma emberek életkörülményeire vonatkozó országos reprezentatív vizsgálatokat az elmúlt évtizedekben Kemény István vezetésével fémjelzett kutatócsoportok végezték 1971-ben, 1993-ban és 2003-ban, azóta azonban nem készült átfogó, nagy reprezentatív, feltáró jellegű kutatás.

Jelenlegi tanulmánykötetünk célja, hogy a 2010 végén a Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet TÁMOP 5.4.1. kiemelt projektje keretében készült, a Budapesti Corvinus Egyetem Innovációs Központ Nonprofit Kft. és a Marketing Centrum Országos Piackutató Intézet Kft. által végzett roma/cigány népesség helyzetének, társadalmi kirekesztettségének megismerését célzó nagymintás kérdőíves kutatások eredményeit ismertesse, és ezáltal az előbb említett hiányt pótolja. Célunk az volt, hogy megbízható, országos szintű, nemzetközileg is összehasonlítható, pontos információkat és adatokat biz-

tosítsunk a cigány/roma származású népességről a tudományos társadalom és a döntéshozók számára.

A kutatásunk elsősorban a roma népesség helyzetének megismerését, szegénységének és kirekesztettségének vizsgálatát tűzte ki célul, azzal a fontos megjegyzéssel, hogy kirekesztettségen semmiképp csak az anyagi dimenziókat, hanem egyéb jellemzőkben megmutatkozó kirekesztettséget, hátrányokat értettünk. A szegénység és a kirekesztettség fogalma az európai országok és az Unió gyakorlatában is relatív fogalmak. A szegénységként és kirekesztettségként értelmezett élethelyzeteknek nem valamilyen abszolút, önmagában is értelmezhető kontextusban, hanem csak másokkal, a társadalomra átfogóan jellemző élethelyzetekhez relatív viszonyban lehet a szokásosnak megfelelő, tudományosan is értelmezett jelentéseket tulajdonítani. Ebből adódóan kutatási projektünk elsődleges célja az, hogy a mérvadó társadalmi normáktól való elmaradásban értelmezze az érintett célcsoportok lemaradásait, társadalmi hátrányait.

A Magyarországon élő roma népesség számát pontosan csak nyilvántartási adatokból lehetne megtudni, ha létezne ilyen. Jelenleg nem áll rendelkezésre ez a nyilvántartás, és nyomós okaink lehetnek arra, hogy ne is kívánjunk ilyet, sem a roma népesség egészére, sem pedig egy meghatározott részére vonatkozóan. Az utolsó hivatalos nyilvántartás az általános iskolai tanulók körében vezette országosan a roma, cigány származású tanulók arányát. Ezt a statisztikát 1993-ban megszüntették. Hasonló nyilvántartások készítésének jelenleg adatvédelmi akadályai vannak, amit a kutatók is teljes mértékben támogatnak – azonban ebből következően egyetlen kutatás sem támaszkodhat a survey-típusú adatfelvételeknél alapkövetelményként megjelenő alapsokasági leírásokra. Ez a kutatás sem vállalkozhatott arra, hogy egy teljes összeírást pótoljon.

Kutatásainkat nagy mértékben hátráltatta egy közel megbízható nyilvántartás hiánya (mind az alapsokaság előállítása, a mintakeret kijelölése, mind pedig az adatok súlyozása esetén), de ezekkel a megszorításokkal együtt az adatok érvényessége megfelelő maradt. A mintánk jól reprezentálja az alapsokaságot, azonban az alapsokaság számszerűen pontos meghatározására csak korlátozottan nyújt lehetőséget, legfeljebb intervallumbecslést alkalmazhatunk. A felvett kérdőívek, adatok kezelésére adatvédelmi terv készült a hatályos törvénynek megfelelően, mely következtében lehetetlen visszakövetni, beazonosítani egy-egy válaszadót, csupán aggregált adatok gyűjthetők ki az adatbázisból. A kutatási adatbázis ezért alkalmatlan még egy részleges összeírás, nyilvántartás alapjának is. A kutatásnak ezért nem is lehetett, nem is volt célja a roma népesség pontos létszámának megadása, tűnjék ez mégoly' fontos kérdésnek is. A kapott eredmények ennél a hiányzó adathoz többet mondanak, ahogy az már az érintett témakörök fent részletezett áttekintéséből is kitűnt.

Egy kutatás alapsokaságának kiválasztása kutatói definiálás kérdése. Minden definiálás állásfoglalás és lehatárolás, mely nemcsak azt a népességet

kört határozza meg, melyekre érvényesek lehetnek az adatok elemzéséből következő megállapítások, hanem egyértelműen választóvonalat, lehatárolást is jelent – a bekerülés és kimaradás között. Nekünk is kellett tennünk ilyen lépéseket, amit két minta, és ezzel két alapsokaság kijelölésével oldottunk meg. A kutatás 2010-ben közvetlen és célzatosan csak romákat kérdezett. Egyszerű, ismert, „bevett” kérdésekkel, a SILC-VEKA kérdőív kibővítésével¹ mutatja be ezt a társadalmi csoportot. A társadalmi kirekesztettség, anyagi és társadalmi deprivációval erősen sújtott roma népesség jelenleg is ott van a teljes lakossági adatfelvételekben. Ott vannak akkor is, ha ezekben nem szerepel azonosításukra alkalmas kérdés és ott vannak akkor is, ha jól-rosszul, önbevallással vagy kérdezői vélekedéssel előtűnnek a kérdezettek körében.

A módszertani leírásban részletesen látni fogjuk, hogy az általunk készített kétmintás roma kutatás, amelyen a kötet tanulmányai alapulnak, nem a hagyományos, korábbi módszerek mentén jött létre. A téma és a célok komplexitása sokszor kreatív, alternatív vagy kompromisszumos megoldásokat igényelt.

KUTATÁSI CÉLOK ÉS MINTAVÉTELI PROBLÉMÁK

A kutatási célok elérése, az adatfelvétel lebonyolítása meglehetősen sok módszertani problémát vetett fel. Olyan, nehezen elérhető népcsoportok, mint például a romák elérése és főként az alapsokaságot jól reprezentáló minta elkészítése meglehetősen összetett és nagy kihívást jelentő feladat. Mint már utaltunk rá, Magyarországon is nagyon különböző elképzelésekkel és koncepciókkal vágtak neki egy-egy ilyen kutatás elkészítésének: nincs tehát egy egyértelmű, mindenki által elfogadott módszer, amely megadná egy ilyen felmérés kereteit és paramétereit, a kutató tulajdonképpen rossz és kevésbé rossz lehetőségek közül választhat. A két legnagyobb, szembenálló koncepció szerint, a Kemény István neve által fémjelzett kutatásokban a többségi társadalom által romának definiált embereket vizsgálták, míg Ladányi János és Szelényi Iván szerint azokat kell kérdezni, akik önmagukat romának tartják. Jelen kutatás során arra próbáltunk törekedni, hogy a magyar hagyományokban fellelhető két nagyobb „iskola” tanulságait és előnyeit ötvözzük egymással, de mindeközben megtartsuk a köztük lévő fontos definíciós különbségeket is.

A cél tehát két kutatás elkészítése volt. Egyrésztől alapsokaságnak azokat tekintettük, akiket a többségi társadalom cigánynak tart, a másrésztől pedig azokat kívántuk felmérni, akiket a roma társadalom tart cigánynak.

¹Az EU-SILC (European Union-Survey of Income and Living Conditions) a Lisaboni Stratégia keretében megfogalmazott laekeni indikátorok figyelembevételével kidolgozott módszertanú, Unió szintű rendszeres szociálpolitikai felmérés.

Természeteszerűleg a két csoport között nagy arányú átfedés van, azonban a kérdés éppen az volt, hogy miben különböznek egymástól. Tehát azok, akiket cigánynak tartanak (bár ők nem biztos, hogy annak vallják magukat), más jellemzőkkel, életkörülményekkel bírnak-e, mint azok, akiket a romák tartanak cigánynak (bár ők sem feltétlenül tartják magukat annak). Mivel az egyik fontos cél két olyan csoport közti különbségek feltérképezése volt, melyek között nagy átfedés van, lényeges volt, hogy viszonylag nagy elemszámú mintával dolgozzunk annak érdekében, hogy az eltérések ténylegesen mérhetőek legyenek. Ezért alakult úgy, hogy a két minta tervezett elemszámát 2000-2000 főre tűztük ki.

A nagy minta-elemszám azonban nem elegendő ahhoz, hogy a különbségeket egyértelműen a definíciós eltéréseknek tulajdoníthassuk: a Kemény-félé és Ladányi-Szelényi által fémjelzett kutatások ugyanis nem csak abban különböznek egymástól, hogy hogyan definiálták a roma népességet, hanem mintavételükben is eltérőek voltak.² A korábbi kutatások eredményeinek összehasonlítása tehát nem csak a definíciók, hanem a mintavételek különbözőségéből adódóan is problematikus. Éppen emiatt a két alapsokasági csoport közti különbségek vizsgálatához olyan (reprezentativitásra törekvő) mintavételre volt szükség a két kutatásnál, melyek mindössze abban különböznek egymástól, hogy másképp definiálják a vizsgált alapsokaságot. Ez pedig a megszokottól eltérő mintavételi tervet kívánt. A megoldást végül az jelentette, hogy mindkét esetben azonos réteggépző szempontok szerint készül egy területileg rétegzett települési minta, mely a mintába bekerült településeknél a rendelkezésre álló adatok alapján a kutatóintézetek meghatározzák a lekérdezendő személyek számát. A különbség ezután következik. Az ún. B kutatásban a Kemény-féle módszer szerint a kérdezőbiztosok megkérték a többségi társadalom helyi képviselőit (pl. nem roma polgármestert, tanárokat, szociális munkásokat, védőnőket, stb.), a kulcsinformátorokat, hogy mondják el, szerintük hány roma él a településen (és ezek hány százaléka él egymás szomszédságában (egy tömbben), illetve nem-roma szomszédok között (szórványban)), majd megkérték őket, hogy a település „mentális térképén” jelöljék be azokat a részeket, ahol a romák laknak. Az ún. A kutatásban ugyanez a módszer zajlott, annyi kivétellel, hogy a kérdezőbiztosok ebben az esetben helyi roma vezetőkkel (pl. roma kisebbségi önkormányzat vezetőjével, roma civil szervezetek képviselőivel, roma szószólókkal stb.) készítettek interjúkat.³ A két kutatás mintavétele tehát abban különbözött, hogy a többségi társadalom tagjait kérdezték meg vagy a helyi roma

²A Kemény-féle iskola 1992-es kutatásának mintavételéről részletesebben: Kertesi Gábor – Kézdi Gábor: *A cigány népesség Magyarországon* (1993). A Szelényi-Ladányi féle kutatás mintavételéről részletesebben: Szelényi Iván: *Szegénység, etnicitás és a szegénység „feminizációja” az átmeneti társadalmakban* – bevezetés (1999/2000)

³Bár ez utóbbi esetben felmerülhetne, hogy akit a roma vezetők romának tartanak, az nem feltétlenül tartja magát annak, ám a kérdés során ezt ellenőrizték és ilyen eset egyszer sem fordult elő.

vezetőket a helyi roma lakosságról. A térképek alapján ezután a korábbi szakaszban kijelölt keretszámoknak megfelelően a kutatóintézetek „véletlensétás-módszerrel” választották ki azokat a személyeket, akikkel interjú készült.⁴

Fontos szót ejtenünk az interjúkat megelőző fázisról: a települések rétegzéséről és kiválasztásáról. A kutatás szempontjából legfőbb rétegtípusváltozó a településeken élő romák aránya volt. A célt, hogy reprezentatív mintát vegyünk a magyarországi roma lakosságból, nagyban segíti egy ilyen jellegű rétegzés. A problémát az okozta, hogy adatvédelmi okokból nem állnak rendelkezésre naprakész, megbízható adatok arra vonatkozóan, hogy mely településen hány roma él. A kutatás előkészítésekor éppen ezért az ilyen jellegű adatok felkutatása volt az egyik legfontosabb feladat. A rendelkezésre álló adatokból végül három forrást vettünk figyelembe a területi rétegzés elkészítéséhez: az 1993-as és a 2003-as Kemény István – féle cigánykutatás eredményeit (előbbit extrapolálva a 2003-as adatokra), továbbá a 2002-es kisebbségi önkormányzati választás eredményeit. Bár tisztában vagyunk azzal, hogy a felhasznált adatok egy része mintákból származik és nem alapsokasági felmérésből, ám az összes elérhető adatot figyelembe véve ezek használata egy jó kompromisszum volt azért cserébe, hogy jobb mintát kapjunk.

A MINTAVÉTEL RŐL

A mintavétel menete a következő volt: Elsőként a 2003-as kutatás alapján rétegeztük a magyarországi régiókat. A 2003-as kutatás azonban nem tartalmazott egyes megyékre (sem Budapestre) vonatkozó becsléseket. A korábbi, 1993-as kutatás azonban tartalmazott, sőt, az adatvédelmi törvények akkori, kevésbé szigorú volta miatt külső (roma gyerekekre vonatkozó iskolastatisztikai) adatok is rendelkezésre álltak. A gond az, hogy az 1993-as kutatáshoz képest hosszú idő telt el, ami alatt megváltozhattak a megyei arányok. Ahhoz tehát, hogy a régiókon belül megyénként is rétegezni lehessen a mintát, az 1993-as adatokat extrapolálni kellett a régióknál használt 2003-as regionális becslésekhez igazítva.⁵ Ezen extrapolált adatok segítségével történt meg végül a megyénkénti rétegzés is. (Természetesen a települések nagyságát is figyelembe vettük a rétegzés során.) Hogy a különböző nagyságú településekhez roma arányokat társíthassunk, olyan kategóriákat állapítottunk

⁴A "szórványban" élő romák esetében ez néha hólabda mintavétellel egészült ki, annak érdekében, hogy ez az alcsoport se legyen alulreprezentálva.

⁵Ahhoz, hogy a 2003-as regionális adatokhoz extrapolálhassuk az 1993-as adatokat, feltételezni kellett, hogy egy-egy régióon belül a különböző megyékben hasonló módon változott a cigány népesség.

meg, melyek megegyeznek a 2003-as roma kutatás kategóriáival.⁶ A mintába kerülő települések tényleges kiválasztása előtt a rétegzésen túl finomítottunk még a mintavételi kereten úgy, hogy kivettük a mintavételi keretből azon településeket, ahol 2002-ben nem alakult cigány kisebbségi önkormányzat. A lépés célja az volt, hogy ne állhasson elő olyan helyzet, amikor egy településen több romát kellene lekérdezni, mint ahány háztartás ott található, valamint a kisebbségi önkormányzat hiánya jól jelzi azon településeket, ahol csak egy pár roma családdal találkozhattunk volna.⁷ Ezáltal azon roma családok, akik kifejezetten a „szórványban”, romák által alig lakott településeken élnek kikerültek a mintából, ám úgy véljük, a cserébe kapott „haszon” nagyobb, mint ezen torzítás „költsége”. A mintavételi keret végül összesen 1024 települést tartalmazott. Ezek közül minden megyei jogú város és megyeszékhely bekerült a mintába, a többi település közül pedig a rétegeken belül egyszerű véletlen mintavétellel történt a települések kiválasztása. A mintavételi keret 1024 településéből végül 125-125 került be a két kutatás mintájába⁸, olyan módon, hogy minden település-típus szerinti megoszlás a két kutatásban gyakorlatilag megegyezett.

Végül a tervezett keretszámok meghatározásánál (hogy hány interjú készüljön egy-egy településen) egyrészt a fentebb említett 2003-as adatokra támaszkodtunk, másrészt a 2002-es cigány kisebbségi önkormányzati választáson szavazók számát is figyelembe vettük. A mintába került településeken egy háztartásból csak egy embert kérdeztünk meg. A településeken az előre meghatározott elemszámú lekérdezést a fent már említett – előzetes interjúkra épülő, majd a megadott helyeken belül véletlen-sétás – módszer segítségével valósítottuk meg. A háztartáson belül a válaszadó véletlen kiválasztása a „születésnapos” módszerrel történt, melynek lényege, hogy az a személy válaszol, akinek a háztartásban a születésnapja a legközelebb esik a lekérdezés napjához. A célszámként kitűzött 2000-2000 főből az A kutatás esetében 2000 főt, a B kutatás esetében 2005 főt sikerült elérni. Az adattisztítás után végül voltak olyan esetek, melyektől az alap-adatok hiánya miatt kénytelenek voltunk megválni, így az A kutatásban 1965 érvényes esetünk maradt, a B kutatásban pedig 1918 megkérdezett adatai állnak rendelkezésünkre.

⁶A településnagyság kategóriái így a következők lettek: Budapest; megyeszékhely vagy megyei jogú város; azon városok, melyek már 1993-ban is városi címmel rendelkeztek; 5000 főnél nagyobb települések; 5000 főnél kisebb települések. A kategóriák egymást kizárók és felsorolásuk teljes.

⁷Az, hogy a cigány kisebbségi önkormányzat léte 2002-ben jól mutatja, hogy élnek-e nagyobb számban romák a településen elsősorban annak köszönhető, hogy 2002-ben a cigány közösségeknek kifejezetten érdekében állt megalakítani azt. Emellett 2002-ben a későbbiekhez képest még viszonylag könnyű feltételekkel alakulhattak meg a kisebbségi önkormányzatok, így célravezetőbb volt a korábbi adatokat indikátorként használni, mint a későbbieket.

⁸A bekerült 250 településből mindössze két olyan település volt, ahol a nagy társadalmi ellenállás miatt nem volt kivitelezhető a kérdezés. Ezen két település helyett végül másik két olyan póttelepülést választottunk, melyek fizikai távolságban nagyon közel helyezkednek el a kiesett településekhez képest, továbbá a kutatás szempontjából fontos dimenziók mentén nagyon hasonló jellemzőkkel bírnak.

A SÚLYOZÁSRÓL

Bár a születésnapos-módszer használata elvileg véletlen mintát generál, jelen tanulmánykötetben Letenyei László és Rácz Attila által írt tanulmányban több kutatási példát is olvashatunk arra vonatkozóan, hogy a tényleges kiválasztás sokszor mégsem véletlenszerű a háztartás tagjai közül. Ennek oka lehet az, hogy a háztartás tagjai nem értik pontosan a legközelebbi születésnap fogalmát, de valószínűsíthetően leggyakrabban az úgynevezett önkiválasztás miatt torzul a válaszadó személye. Az önkiválasztás lényege, hogy az a személy válaszol a kérdőív kérdéseire, aki elsőként ajtót nyit vagy aki jobban ráér, így kvázi magát jelöli ki a válaszadónak: ilyenkor, a tényekkel ellentétben azt mondja, hogy neki van a legközelebb a születésnapja a kérdés napjához.

Ezt a fajta torzítást jelen kutatáson is érzékeltük, így fontosnak tartottuk, hogy ebből a szempontból korrigáljuk a mintát. A probléma tehát abból adódik, hogy feltehetően sokszor nem a „születésnapos-módszerrel” választották ki a háztartás tagjai közül a válaszadót. Éppen ezért a súlyok elkészítéséhez mindkét kutatás esetén a következő technikát alkalmaztuk. Mivel a kérdőívben szerepeltek kérdések az összes háztartástaggal kapcsolatban, készítettünk egy adatbázist, amely az összes, a kutatás során felmért háztartástagot tartalmazta, azok életkorával és nemével. Ez az adatbázis az A kutatás esetén 5180 főt, míg a B kutatás esetén 5247 főt tartalmazott. Ezen adatbázisból létrehoztunk egy kétdimenziós keresztábrát, amely az összes háztartástag életkorának és nemének közös eloszlását mutatta. Végül a kutatás eredeti (1965 és 1918 fős) adatbázisát az életkor és a nem közös eloszlása mentén úgy súlyoztuk, hogy az megegyezővé váljon az összes háztartástagot tartalmazó adatbázisban található életkor és a nem közös eloszlásával, mindazonáltal elemszámtartó legyen. Ezzel tehát lehetővé tettük, hogy a végső minták eloszlása nem és életkor mentén ténylegesen a vizsgált háztartások tagjainak arányait tükrözze.⁹ A kérdőívben szereplő más kérdéseken alapuló változók eloszlása a súlyozás következményeként nem változott meg jelentősen, így például az iskolai végzettség súlyozás előtti és utáni eloszlása a két mintában gyakorlatilag egyforma, valamint a nem és életkor súlyozás utáni eloszlása is lényegében megegyezik a két kutatásban.

A KÉRDŐÍVRŐL

A kutatás során használt kérdőívvel 7 – 8 nagyobb témakörben, blokkban gyűjtöttünk adatokat a megkérdezett roma emberekről és a háztartásaikról. Összesen 2*2000 roma emberről, illetve 2*2000 roma háztartásról szereztünk információkat. A legfontosabb demográfiai adatok kiegészültek intergenerá-

⁹A legkisebb súly 0,63 volt, a legnagyobb pedig 3,26.

ciós visszatekintéssel, tehát a szülők iskolai végzettségével és gazdasági aktivitásával, amikor a kérdezett 14 éves volt. A háztartásra vonatkozó kérdések a háztartástagok rokonsági fokára, aktivitására, iskolázottságára vonatkoztak és képet kaptunk a háztartás szerkezetéről.

Az identitás-blokk elsősorban a roma identitás kérdéskörét járja körbe, önminősítésre, valamint a felmenő családtagok etnikai szempontú minősítésére kérve meg a kérdezetteket. Emellett több kérdéssel informálódunk a nyelvtudásukról, a cigány kultúrához kötődő szokásaikról, a lakóközösségükről, munkahelyükről, az általuk látogatott szórakozóhelyek etnikai megoszlásáról. Az identitás egy másik dimenzióját tárják fel a vallási kötődésre iránuló kérdések.

A válaszadók romák, cigányok, de sokféleképpen azok. Vagy úgy, hogy magukat részben, egészben, elsődlegesen, vagy másodlagosan romának tekintik. Vagy úgy, hogy őket cigánynak tekintik környezetük, a többségi társadalom képviselői, vagy a roma társadalom. Az önminősítés eredménye a kérdőívekből olvasható ki – a külső minősítés a mintaválasztásban, a mintába kerülés folyamatában jelent meg. A kutatás kérdőívének kialakításakor figyeltünk arra, hogy az etnikai identitás minél több rétege kibontható legyen és láthatóvá váljon.

Annak ellenére, hogy a kérdezettek bekerülését nem az önminősítés határozta meg – saját maguk etnikai minősítését több kérdéssel is mértük. Nemzetiségi besorolást (ahol a cigány és roma mellett más nemzetiségeket is választhatott) kérdeztünk két kérdéssel az elsődleges és a másodlagos etnikai identitás kiderítésére. Ezek mellett a kérdezetteknek a roma – magyar kérdésre általánosan kellett besorolni magukat, és válaszolhattak arra, hogy milyen romának/cigánynak tartják magukat.

Az önminősítéstől megkülönböztettük a származás kérdését. A saját besorolástól függetlenül kértük arra a válaszolókat, hogy családtagjaik, szüleik, nagyszüleik cigány származásáról beszámoljanak. A cigány nemzetiségi kultúrához kötődést a hagyományokat tartó ünneplésre, virrasztásra, cigány gyermekdalokra vonatkozó kérdésekkel vizsgáltuk.

Az etnikai besorolás eldöntésének más esetben akár egyetlen vagy legfontosabb eleme lehetne a nyelvismeret, nyelvhasználat. A több csoportra osztható, nyelvilag erősen asszimilálódott roma népesség esetén ez nem járható út, azonban a cigány nyelvek ismerete és használata mégis fontos eleme az etnikai identitásnak. A kutatás során külön rákérdeztünk az egyes cigány nyelvek megértésére, használatára, valamint mindkét esetben az elsajátításukra.

A képzettségi, oktatási blokk is túlmegy a szokásos, befejezett legmagasabb végzettség megkérdezésén, hiszen az elkezdett, de be nem fejezett iskolatípusok és szakmák szerint a szakképzettségek is szerepelnek a kérdések között. Az egészségi állapotot felmérő blokk kitér az egészségi állapot szubjektív megítélésére, valamint a hivatalos egészségkárosodással kapcsolatos minősítésekre, továbbá egyes szolgáltatások gyakoriságának igénybevételére,

illetve ezek elmaradására. Részben ehhez kapcsolható annak feltérképezése, hogy a megkérdezettek milyen gyakran veszik igénybe a különböző szociális szolgáltatásokat.

A kutatásban hangsúlyozottan fontos szerepet kapott a megkérdezettek társadalmi kapcsolatainak feltárása. Kulturális fogyasztásuk, internet-használati szokásaik, civil és politikai szervezetekkel ápolt kapcsolataik, valamint barátaik száma és származása ugyanúgy beleértendő a társadalmi kapcsolatok szélesén értelmezett kérdéskörébe, mint az őket ért hátrányos megkülönböztetések, vagy közintézményekbe, politikai és civil szervezetekbe vetett bizalmuk mértéke és általános elégedettségük. A társadalmi kapcsolatokat etnikai jellegének megismerését is nagyon fontosnak tartottuk. A kutatásban a kérdezettnek etnikai szempontból minősítenie kellett főbb társadalmi kapcsolatait, így barátai származását, lakóhelyén a közvetlen szomszédságában élőket, továbbá munkahelyén közvetlen munkatársainak, látogatott szórakozóhelyei közönségének származását. Rákérdeztünk az alanyokat különböző esetekben ért hátrányos megkülönböztetésekre, ezek gyakoriságára, a felsorolt egyes közintézmények, szervezetek esetében.

A munkaerő-piaci, valamint a jövedelmi helyzet vizsgálatának tekintetében érezhető legjobban az a törekvésünk, hogy adataink a változók szintjén is összehasonlíthatók legyenek más nemzetközi és hazai kutatásokkal. A fő- és mellékállásokra, alkalmi munkákra, az itt szerzett jövedelmekre részletesen rákérdeztünk – ahogy a jelenlegi munkahely(ek) jellegét, munkaszerződésük típusát és munkacélú utazásaikat is bevettük a kérdéseink közé. A felmért egyének esetén a jövedelmi kérdések kiterjedtek a háztartás teljes jövedelmi helyzetére, amibe a szociális transzferek, nyugdíjak és nyugdíjszerű ellátások széles spektrumát is beleértettük. A háztartási költségvetés egyenlegében számba vettük a felmért háztartások kiadásainak megoszlását is.

A kutatás kérdőívének a lakókörnyezetet, a lakás minőségét felmérő-blokkja a kérdezettek lakásának, házának legfontosabb jellemzőin, felszereltségén, ellátottságán, komfortfokozatán túl felmérte fontosabb ingóságait, valamint a lakáshoz köthető hiteleket, adósság állományokat is. A tágan értelmezett lakáshelyzetbe beleértettük költözési, lakóhelyváltási szokásaikat, terveiket, továbbá a közvetlen lakókörnyezetük jellemzését is.

A kérdőív a lakóházra, a kérdezett etnikai hovatartozására, valamint a kérdéses körülményeire vonatkozó kérdezőbiztosi minősítésekkel egészült ki.

A részletes kérdőív számos lehetőséget ad a megkérdezettek több dimenziós kirekesztettségének, munka- és életkörülményeinek feltárására. Többek között arra, hogy a társadalmi kirekesztettség tényszerű és rejtett megnyilvánulásait konkrétan a roma népességre vonatkoztathassuk (és ne a szegények, kirekesztettek között kelljen keresnünk – becsülnünk a romák arányát).

Az eredmények és tanulmányok ismeretében úgy véljük, hogy az adatokat és elemzési lehetőségeket tekintve nagyon gazdag, hasznos és hiánypótló tudományos igényű kutatások születtek, amelyek eredményei elősegíthetik a szociális szolgáltatások modernizációját, a központi és területi stratégiai kapacitások megerősítését, valamint a szociálpolitikai döntések megalapozását és fontos információkat nyújthatnak a tervezési, fejlesztési, szabályozási, módszertani eszközöket tartalmazó fejlesztésekhez is.

További szakmai anyagokat és a kutatási adatbázisokat az érdeklődő olvasók a www.modernizacio.hu oldalon érhetik el.

Budapest, 2011. október 10.

Koltai Júlia – Kurucz Erika – Mód Péter – Ottucsák Melinda Anikó

CSABA ZOLTÁN LÁSZLÓ – ZÁVECZ GERGŐ

2. MILYEN TÉNYEZŐK HATNAK A MAGYARORSZÁGI CIGÁNY NÉPESSÉG NEMZETI ÖNBESOROLÁSÁRA?

Empírikus elemzés

1. BEVEZETÉS

Az ezredfordulót követő Magyarországon napi politikai és társadalmi szinten egyaránt kézzelfogható a feszültség a cigánysággal kapcsolatban, pedig igen keveseknek van átfogó képük arról, hogy kik a cigányok, honnan, mikor érkeztek Magyarországra, milyen nemzeti vagy nemzetiségi identitásuk van. A közbeszéd egységesen kezeli a cigányokat, nem ismeri különböző csoportjait és nem is tesz különbséget azok között, annak ellenére, hogy legalább három jól elkülöníthető identitású csoport él hazánkban, melyek magukat határozottan és büszkén megkülönböztetik egymástól. Fontosnak gondoljuk, hogy mind a közvélemény, mind a cigányok felzárkóztatásával foglalkozó társadalompolitika tisztában legyen azzal, hogy e csoportok között fontos nyelvi, kulturális és identitásbeli különbségek vannak.

Tanulmányunk legfőbb célja, hogy feltárjuk, pontosan milyen tényezők befolyásolják a cigányok nemzetiségi önbesorolását.¹⁰ Emellett igyekszünk az egyes cigány csoportok (az oláh, a beás, a romungró) önbesorolása mögötti tényezőket is feltárni, és az eredmények alapján az önmagát romának/cigánynak valló cigány társadalmon belüli csoportok között is különbséget tenni azok önbesorolása alapján.

2. A CIGÁNYSÁG FOGALMÁNAK KONCEPTUALIZÁLÁSA

Ebben a fejezetben először a cigányság fogalmát járjuk körül, majd az azon belül létező különböző csoportokat azonosítjuk be.

2.1. KI A CIGÁNY?

A cigányság önbesorolását befolyásoló tényezőkről szóló irodalom¹¹ áttekintése előtt fontosnak tartjuk, hogy magát a cigány identitás fogalmát pontosan meghatározzuk. Ezt azért tesszük, mert egyrészt a közbeszédben zavarosan

¹⁰A terepmunka tapasztalatai abba az irányba mutatnak, hogy inkább a cigány és nem a roma megnevezést tartják a megfelelőnek a kutatásban megkérdezettek.

¹¹A „Ki a cigány?” fejezet Néray Bálint irodalomáttekintése alapján készült, Neki ezúton is köszönjük, hogy rendelkezésünkre bocsátotta jegyzetét.

használgják, másrészt a tudományos életben sincs általánosan elfogadott változata. A konceptualizáláshoz elengedhetetlen, hogy összefoglaljunk egy tudománytörténeti jelentőségű vitát arról, hogy ki is tartozik ehhez az etnikumhoz. Ladányi János és Szelényi Iván (1997) tette azt az elsőre provokatívnak tűnő, éles szakmai vitát kiváltó kijelentést, miszerint a cigány népesség számának objektív, minden körülmények között elfogadható meghatározása nem lehetséges. Arra hívják fel a figyelmünket, hogy „attól függően, hogy kit tekintünk cigánynak, magyarnak, horvátnak stb., erősen eltérő nagyságú és társadalmi összetételű csoportot fogunk kapni”. A szerzőpárossal vitába szállt Havas Gábor, Kemény István és Kertesi Gábor (1998) A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren című cikkükben. Ezek után a témához kapcsolódóan Ladányi és Szelényi (1998a) Az etnikai besorolás objektivitásáról címen jelentetett meg újabb munkát, amelyre Kertesi (1998) Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről című írásával felelt. Cigánynak lenni véleménye szerint a szó durkheimi értelmében¹² társadalmi tény, amivel tisztában vannak a cigányok és a nem cigányok egyaránt. Ez alól kibújni nem lehet, sőt minél inkább szabadulni próbál tőle az egyén, annál inkább érzékelteti meglétét, valós mivoltát. Végül a vitát Ladányi és Szelényi (1998b) zárta Még egyszer az etnikai besorolás objektivitásáról című rövid írásával. Ők a legkevésbé sem értenek egyet azzal, hogy Kertesi állítása minden célpopuláció esetében megállja a helyét. Bourdieu stratifikációs elméletére hivatkozva elutasítják a különböző etnikai csoportok „objektivista” felfogását. Véleményük szerint az etnikai besorolás által megalkotott csoportok nem objektíve létező kategóriák, hanem minden esetben a megfigyelő konstruálja meg azokat, amikor határvonalat húz előzetes tapasztalatai, a jelenbeli érdekei alapján; hogy konkrétak legyünk: cigány és nem cigány egyének között, családok, vagy háztartások között.

Összefoglalva, egyetértés van a felek között abban, hogy a cigányság fogalmára abszolút definíciót keresni felesleges. Amíg azonban Ladányi és Szelényi a társadalmi kirekesztés (underclass) elmélete nyomán úgy érvel, hogy az egyes társadalmi kontextusoktól függően több legitim értelmezési keret állítható fel a kérdés vizsgálatára, addig a Kertesi által képviselt álláspont arra hívja fel a figyelmünket, hogy a megismerési célkitűzésből egyértelműen levezethető az értelmezési keret, amit a kutatónak használnia kell. Tanulmányunkban a Ladányi és Szelényi által ajánlott megközelítést alkalmazzuk.

2.2. KÜLÖNBÖZŐ CSOPORTOK ÉS JELLEMZŐIK

Az etnikai közösség hagyományos magyar elnevezése a cigány. A magyarországi cigányok általában elfogadják a cigány megnevezést, ugyanakkor – bár a közvélemény erről gyakran nem tud – a három fő cigány csoport (az

¹² „Társadalmi tény minden olyan – állandósult vagy nem állandósult – cselekvésmód, amely képes kényszerítő erővel hatni az egyénre, vagy pedig ami egy adott társadalomra általánosan jellemző és egyéni megnyilatkozásaitól független, önálló léttel rendelkezik.” (Durkheim 2000, 279. o.)

oláh, a beás, a romungró) mindegyike elhatárolja, megkülönbözteti magát a másiktól. Ennek eredményeképp a magyarországi cigányság jelentős része – pl. a romungrók és a beások többsége – nem nevezi magát romának, annak ellenére, hogy a politikai szóhasználatban és a hétköznapi érintkezés során is egyre jobban elterjed és elfogadottá válik a roma elnevezés. Ez azonban a romani nyelvben etnikailag jelölt, azaz csak az adott etnikai alcsoporthoz tartozókra utal, jelentése roma férfi, vagy férj (pl. Fraser 1996; Pálmainé 2006).

Az 1893. évi cigányösszeírás (OMKSH 1895) szerint a cigány népesség fele a XIX. század folyamán, míg harmada 1850 után vándorolt be Magyarországra. E bevándorlók többsége romani és beás anyanyelvű volt. A fent említett összeírás adatai szerint a múlt század fordulóján Magyarországon élő cigányok 38%-a magyar, 30%-a cigány/romani, 24%-a beás/román anyanyelvű volt. Az ország mai területén azonban mindössze 65 000 cigány élt, ők többségében régebben érkeztek a Kárpát-medencébe, ezért közel 80%-uk magyar anyanyelvű volt.

A két világháború között nem végeztek átfogó felmérést a roma populációról, ezért a gazdaságban betöltött szerepüket csak Kemény 1971-es kutatása alapján tudjuk becsülni (Kemény 1976). A '71-es kérdőívben ugyanis rákérdeztek a megkérdezett apjának foglalkozására is. Ez alapján elmondható, hogy az oláh cigányok több mint harmada a második világháború előtt ló- és disznókupeckedésből, szőnyegkereskedésből és egyéb kereskedelemből élt. Negyedük mezőgazdaságból, ötödük üstfoltozásból és egyéb fémművelésből, végül a maradék (kevesebb, mint ötödük) vályogvetésből és zenélésből.

A román nyelvű beások, akiket a földbirtokosok telepítettek át Horvát-Szlavóniából (Havas 1982 illetve Sisák 2001), alapvetően teknővájásból, kanalazásból éltek. A beások egy része nem betelepítés eredményeképpen érkezett Magyarországra, hanem saját elhatározásból költöztek egy-egy magyar falu közelébe, szélére. Ezek a beás csoportok részt vettek az erdei munkákban (favágás, gombászás, segédkezés a vadászok mellett), de kosarat is fontak, illetve segédkeztek a mezőgazdasági és a háztáji munkákban. Ezeket a csoportokat Kemény „uradalmi beásoknak” nevezi. A legjellemzőbb általuk űzött foglalkozás azonban a teknővájás volt, ezért is nevezi őket a népnyelv gyakran teknősnek.

A magyar cigányok (a romungrók) több mint negyede mezőgazdaságból élt, több mint felük vályogot vetett és zenélt (jellemzően a falusi mulatságokon), illetve egy részük kizárólag zenélésből tartotta el magát. Kemény és Janky (2004) valamint Markó (1927) több mint 12 000-re becsüli a két háború között Magyarországon élő muzsikus cigányok számát. Fontos hangsúlyozni, hogy a zenész cigányok mind romungrók voltak.¹³

A két világháború közti időszak intenzív bevándorlási folyamatai következtében csökkent a munkaerő iránti kereslet, továbbá újabb cigány

¹³Érdemes összevetni Kovalcsik (2006) beás báli zenékről írt dolgozatával, amelyben napjaink zenélésben közreműködő cigányairól már ettől eltérő megállapításokat tesz.

csoportok vándoroltak be Magyarországra, így az oláh cigányok száma megháromszorozódott (30 000), a beásoké pedig 4 500-ról 12 000-re nőtt (Kemény 2004).

A cigányok számát Kemény 1971-ben 320 000-re becsülte. Közülük romungró volt 71%, 21,2% cigány anyanyelvű oláh és 7,6% román nyelvű beás. A cigányok száma tehát hét évtized alatt az ötszörösére emelkedett (Kemény 1974; Kemény és Jankó 2003). A Kemény-féle osztályozásnak azonban hiányossága, hogy „elfelejtkezik” a többnyelvű magyarországi romungrókról, akik még beszélnek a romani nyelv romungró/magyar cigány változatát (Pálmáiné 2006).

A magyarországi cigányok lélekszámának meghatározásakor a Kemény István vezette 1993. évi és a 2003. évi reprezentatív felméréseket is alapul véve elmondható, hogy a romungrók között nőtt a nemzetiségi hovatartozást vállalók aránya, míg a beások és az oláh cigányok között az integrálódással párhuzamosan némileg csökkent a cigány nemzetiséget vállalók aránya. Magyarországon jelenleg 570-600 ezer főre becsülik a cigányok számát, de egyes vélemények 800 ezer-1 millió fős lélekszámmra utalnak (Kemény és Jankó 2003).

3. IRODALMI ÁTTEKINTÉS

Elemzésünkben arra a kérdésre keressük a választ: milyen alapvető tényezők magyarázzák azt, hogy valaki a roma/cigány etnikumhoz tartozónak vallja magát. Mivel a cigányok gyakran perifériára szorultan élnek, nehezen elérhetőek, és gyakran kettős identitásúak, ezért nehezen határozható meg, hogy kik ők, ahogy erre korábban utaltunk a Ki a cigány? vita kapcsán.

3.1. NYELV ÉS IDENTITÁS

Azt feltételezzük, hogy a nyelvnek fontos szerepe van az identitás megőrzésében. A cigányok többsége a többségi társadalomhoz tartozónak vallja magát, és gyakran a többségi társadalom által beszélt nyelvet tekinti anyanyelvének (Pálmáiné 2006). Az első részletes hazai kutatás, amely a különböző cigány nyelvjárásokkal és nemzetiségi viszonyokkal foglalkozik, az 1893. január 31-én lezajlott „czigányösszeírás”. Az akkori Magyarországon élő 280 ezer cigányról ezt olvashatjuk:

„...az összes czigánynak több mint fele, 52,16 %-a nem tud cigányul. Egyes esetekben a cigánynyelv tudása egymagában nem döntő az egyéni habitusra nézve; teljesen civilisált egyének, pl. előkelő, művészszámba menő zenészek többnyire tudnak czigányul, míg viszont a czigányul nem tudók, különösen az oláh vagy tót falukban szórványosan letelepedettek közt gyakran fölötté kezdetleges műveltségű

és igen vad indulatú egyének találhatók. De a cigányról nem tudók nagy száma egészében véve mégis biztos jele annak, hogy e népelem általán távolodik eredeti fajától és közeledik a nemzet többi eleméhez...” (Mezey 1986, 316).

Ezt követően Kemény kutatásai alapján vált közzismertté a magyarországi cigányság három nyelvi csoportjának arányait megállapító klasszifikáció is: a magyarul beszélő romungrók (akik magukat magyar cigánynak, zenész vagy muzsikus cigánynak mondják), a magyarul és romani nyelven egyaránt beszélő oláh cigányok, valamint a magyarul és az archaikus román nyelven beszélő beás cigányok. Stewart (1999) és Pálmáiné (2006) egyaránt felhívta a figyelmet arra, hogy a romungrók is – ha csak részben, de – őrzik nyelvük töredékeit.

Azt feltételezzük, hogy a nyelvileg asszimilálódott cigányok, hasonlóan a felvidéki kimutatásokhoz (*Prónai 2005*) kisebb valószínűséggel fogják magukat cigánynak vallani, mint a valamelyik cigány nyelvet beszélők – akár az oláh cigány nyelvi csoporthoz, akár a beáshoz tartoznak.

3.2. A LAKÓKÖRNYEZET ÉS A TELEPÜLÉSTÍPUS HATÁSA AZ IDENTITÁSRA

Ladányi és Szelényi *Ki a cigány?* (1997) című írása alapján az alábbi tényezők hatással vannak mind a cigányok önbesorolására, mind arra, hogy az őket körülvevő közösség kit tekint cigánynak. Ilyen tényezők a településtípus, a lakókönyezet, az iskolai végzettség és a munkapiaci státusz.

A lakókönyezet és az identitás összefüggését implikálják Virág (2010) illetve Kemény és Havas (1995) eredményei. Virág a falusi perifériák perifériájára, a cigánytelepek, a gettósodó falvak világának bemutatására vállalkozott, különös tekintettel annak feltárására, hogy milyen társadalmi, gazdasági és térbeli folyamatok termelik újra azokat a tereket, ahol azok a társadalmi csoportok élnek, amelyeket a társadalom cigánynak tart. A cigány népesség többségében alacsonyabb iskolai végzettségű, és rosszabb munkapiaci státuszú, mint az átlagos népesség. A rendszerváltást követő gazdasági folyamatok következtében a munkájukat elvesztett, aluliskolázott, rossz munkapiaci helyzetű romák a városokból a növekvő lakosságszámú, gettósodó falvakba költöztek (*Ladányi és Szelényi 1997b*).

Havas és Kemény a fővárosi cigányok városba történő térbeli integrációját mutatta ki: magas azoknak a cigányoknak az aránya Budapesten, akiknek a szomszédságában többnyire cigányok élnek. A cigányok döntő többsége falun élt, illetve gyakran a falvak szélén. Napszámban elsősorban mezőgazdasági munkát végeztek, s ehhez időnként háztáji munkák kapcsolódtak. A parasztok leginkább természetben fizettek. (*Havas és Kemény 1995 és Kemény 2004*). Ennek máig élő emlékét írták le Fleck és szerzőtársai (2000) egy baranyai faluban.

Azt feltételezzük, hogy ott, ahol a cigányok olyan környéken, olyan lakókörnyezetben laknak, ahol szerintük a többség cigány származású, ott inkább felvállalják kisebbségi identitásukat. Ennek elméleti magyarázatát Portes és Sensenbrenner (1993)¹⁴ korlátozott szolidaritás elmélete adhatja.

„A társadalmi tőke harmadik forrása a korlátozott szolidaritás, mely azokhoz a szituációs körülményekhez kapcsolódik, amelyek a korai értékintrojekciótól teljesen függetlenül elvi alapokon álló csoportorientált viselkedéshez vezetnek” (Portes és Sensenbrenner 1993, 286. o.).

A korlátozott szolidaritást táplálja a – gyakran kirekesztett – társadalmi helyzetben és gazdasági sorsban való osztozkodás. *„A korlátozott szolidaritás (...) a közös nehézséggel szembesülő emberek helyzetükre adott válaszából keletkezik”* (uo.). A szerzőpáros szerint a szolidaritást megteremtő tipikus helyzet a bevándorlókkal, az idegenekkel szembeni diszkrimináció, ami a kirekesztett csoport tagjaiban bizonyos szituációkban felébreszti a „mi”-tudatot. Meglátásunk szerint a társadalmi tőkének ez a formája segíti a kisebbségi cigány identitás megőrzését, ahogy ezt korábban leírták az Amerikába bevándorló koreai, kínai bevándorlók kapcsán. Leírták a New Yorkban és a San Fransiscóban letelepedett kínaiaknak és koreaiaknak az életét, akiknek szembe kellett nézniük a társadalmi diszkrimináció számtalan formájával, miközben nem volt rá lehetőségük, hogy hazatérjenek. Az idegenellenes környezetben nem maradt más lehetőségük, mint hogy egymásra támaszkodva kíséreljenek meg „túlélni”. A közös balsorsból születő szolidaritás megteremtette azt a közösségi érzést, amely nemcsak hogy a korábbi nemzeti érzést őrizte meg, hanem korábban nem létező nemzeti érzést is teremtett (Nee és Nee 1973; Boswell 1986; Zhou 1992).

3.3. AZ ISKOLAI VÉGZETTSÉG, A MUNKAPIACI STÁTUSZ ÉS A VAGYONI HELYZET HATÁSA A CIGÁNY ÖNBESOROLÁSRA

Több hivatkozást is találtunk a cigányok szituatív identitásvállalásáról, illetve arról, hogy a módosabb, vagy a munkapiacon aktív cigányok „letagadják” származásukat (Sutherland 1975; Williams 1984; Williams 2000). Emellett Fraser (1996) híres munkája szerint a sikertelen nem cigány rétegek integrálódnak a cigány közösségekbe. Ladányi a Szegények és cigányok Magyarországon a piactudatba való átmenet időszakában című írásában szintén utal arra, hogy a kedvezőbb helyzetű cigány emberek – már szociálisan a nem cigányokhoz közelítő életforma eredményeként – elhagyják a környezetüket és „elfelejtik” az etnikai identitásukat (Ladányi 2001). Érdekes

¹⁴Portes és Sensenbrenner Marx (1948) és Engels (1947) a munkásosztály öntudatának kialakulásáról szóló elemzését tekinti e társadalmi tőke első megfogalmazásának, de etnikai dimenzióval az egyesült államokbeli szerzőpáros ruházta föl az elméletet.

példa, hogy a felvidéki gömöri térségben mintegy 5-8%-ra tehető a cigány vállalkozók, kereskedők száma. Az ő életvitelük, mentalitásuk erősen eltér a rossz szociális körülmények között élő cigányokétól. Ennek ellenére a nem cigány környezet őket is a cigány kategóriába sorolja, mert a kategorizálás alapjául a bőrszín, az életvitelt és a mentalitást használja (*Prónai 2005*).

A fentiek alapján arra a kérdésre is keressük a választ, hogy a gazdasági/társadalmi sikeresség az iskolázottságon, munkapiaci státuszon, illetve vagyoni helyzeten keresztül befolyásolja-e a cigányok önmeghatározását.

4. HIPOTÉZISEK

- H1: A szakirodalom alapján azt várjuk, hogy nagyobb valószínűséggel vallják magukat cigánynak azok a válaszadók, akik ismerik valamelyik cigány nyelvet.
- H2: A szakirodalom alapján azt várjuk, hogy nagyobb valószínűséggel vallják magukat cigánynak azok a válaszadók, akik úgy gondolják, hogy a lakókörnyezetükben többségében cigányok laknak.
- H3: A szakirodalomban két szegregációs mechanizmust találtunk (a „perifériák perifériáját” vagy a városi gettókat), ezért két lehetséges eredményt is el tudunk képzelni. Az egyik esetben azt várjuk, hogy nagyobb valószínűséggel vallják magukat cigánynak azok a válaszadók, akik kisebb településen élnek. A másik esetben azt várjuk, hogy a Budapesten élő válaszadók mondják nagyobb eséllyel cigánynak magukat.
- H4: A szakirodalom alapján azt várjuk, hogy a cigány népesség külső strukturális okokból fakadó társadalmi kirekesztődése, „underclass”-osodása miatt igaz az, hogy a magasabb társadalmi-gazdasági státuszú (magasabb iskolai végzettségű, kedvezőbb vagyoni és munkapiaci helyzetű) válaszadók kisebb valószínűséggel vállalják cigány származásukat.

5. MÓDSZERTANI KERETEK

Ebben a fejezetben röviden bemutatjuk az irodalmi áttekintő alapján felállított hipotéziseink vizsgálatához, teszteléséhez használt modelleket, az alapjukul szolgáló módszer kiválasztását, és a bennük szereplő változók megalkotását, illetve a mindehhez felhasznált adatbázis jellemzőit.

5.1. MODELLEK

Többváltozós modellek segítségével igyekeztünk választ adni a fő kutatási kérdéseinkre, illetve tesztelni az irodalmi áttekintés alapján megfogalmazott hipotéziseinket. Ahogyan azt már korábban megfogalmaztuk, összesen négy identitás, az önbesorolás mögött meghúzódó, azt befolyásoló tényezőcsoport-

tot igyekeztünk megvizsgálni és beazonosítani. Ennek megfelelően négy modellt építettünk, amelyekben a függő változók rendre a következők voltak: a megkérdezett romának/cigánynak vallja-e magát vagy sem, a megkérdezett oláh cigánynak vallja-e magát vagy sem, a megkérdezett beás cigánynak vallja-e magát vagy sem, a megkérdezett romungró cigánynak vallja-e magát vagy sem.

Mind a négy modellben azonos független változókat használtunk, amelyek szerepeltetése és felhasználása a hipotézisekből következett. Így a modellekben a független változóink azok voltak, hogy a válaszadó megérti-e a lovári/beás/romungró nyelveket, illetve hogy mi a kérdezett lakóközösségének roma lakossági arányáról való percepciója, iskolai végzettsége, településének nagysága, munkahelyi státusza és vagyoni helyzete. Emellett, habár az irodalmi áttekintésből nem következett az alkalmazásuk, kontrollváltozóként felhasználtuk a kérdezett életkorát és lakóhelyének régióját is.

5.2. MÓDSZER

A hipotéziseink vizsgálatához a modelljeinkben a binomiális logisztikus regresszió módszerét alkalmaztuk. Döntésünk háttérében az állt, hogy az irodalmi áttekintés alapján előzetes elképzeléseink voltak arról, hogy mely változók lehetnek hatással a cigányok önbesorolására. Tehát így előre meghatározott szerepei voltak az egyes változóknak, ami regresszió típusú elemzést vont maga után. A függő változók mérési szintjéből adódóan – ami egy 0 és 1 kategóriákat tartalmazó nominális dichotóm változó mind a négy modell függő változója esetében – binomiális logisztikus regresszió alkalmazása mellett döntöttünk. A független változóink is – egy kivételével, ami az életkor – mind kategóriális változók voltak.

Fontos megjegyezni, hogy a második, a harmadik és a negyedik, azaz az oláh, a beás és a romungró önbesorolást magyarázó modelleket egy modellbe is össze lehetett volna sűríteni. Ebben az esetben a függő változó tartalmazta volna a nem cigány, az egyéb cigány, az oláh, a beás, a romungró kategóriákat, a használt módszer pedig multinomiális logisztikus regresszió lett volna. Ez nem csak koncentráltabbá tette volna az elemzést, hanem statisztikailag is elegánsabb és elfogadhatóbb lett volna a csoportok közötti különbségek feltárására, mint a három modellen belül azonosított hatások összehasonlítása. Ez végül két okból nem valósult meg. Egyrészt túlzottan bonyolulttá tette volna az eredmények értelmezését és ismertetését. Másrészt pedig nehéz lett volna a nem cigány csoport pontos azonosítása az adatbázis jellemzői és korlátai miatt. A felhasznált módszerrel kapcsolatosan tapasztalt konkrét problémákról az elemzés fejezet első alfejezetében írunk részletebben.

5.3. OPERACIONALIZÁLÁS

A modellekben felhasznált változók operacionalizálását mutatjuk be ebben az alfejezetben. Először az 1. táblázatban összefoglaljuk legfontosabb jellemzőiket, majd azoknak a változóknak a létrehozási módjait részletezzük röviden, amelyeknél módosításokat végeztünk az eredeti kódoláson. Az 1. táblázat első négy sorában a négy modell függő változói, majd a következő nyolc sorában a független változók szerepelnek. Az első oszlopban a változó neve, a másodikban a kérdőív felhasznált vonatkozó kérdése, kérdései, míg a harmadikban a lehetséges kategóriák szerepelnek.

1. táblázat. A változók operacionalizálása

A változó neve	A felhasznált kérdés	A lehetséges kategóriák
Roma önbesorolás	B1. Országunkban az emberek sokféle nemzetiséghez vagy etnikumhoz tartoznak. Ön milyen nemzetiségűnek tartja magát elsősorban? B2. És Ön milyen nemzetiségűnek tartja magát másodszorban?	1. Nem roma 2. Roma
Oláh önbesorolás	B4. Milyen cigánynak tartja magát?	1. Nem oláh 2. Oláh
Beás önbesorolás		1. Nem beás 2. Beás
Romungró önbesorolás		1. Nem romungró 2. Romungró
A lovári nyelv megértése	B9. Használja-e a cigány nyelvek valamelyikét?	1. Nem érti a lovári nyelvet 2. Érti a lovári nyelvet
A beás nyelv megértése		1. Nem érti a beás nyelvet 2. Érti a beás nyelvet
Egyéb cigány nyelv megértése		1. Nem ért egyéb cigány nyelvet 2. Ért egyéb cigány nyelvet
Lakókörnyezet	B13. A lakókörnyezetében, a közvetlen szomszédjai között élnek roma, cigány származású emberek?	1. Igen, csak romák 2. Igen, többségében romák 3. Igen, kisebbségben romák 4. Nem
Régió	KK5. Megye (Kemény alapján)	1. Kelet 2. Alföld 3. Budapesti iparvidék 4. Észak 5. Dél-Dunántúl 6. Nyugat
A település nagysága	KK4. Településméret nagysága	1. Budapest 2. Megyeszékhely 3. 5000 lakosnál népesebb egyéb 4. 5000 lakosnál kevesebb
Iskolai végzettség	A7/1/D. A válaszadó legmagasabb iskolai végzettsége	1. Kevesebb mint 8 osztály 2. Általános iskola 8 osztály 3. Szakiskola, szakmunkásképző 4. Érettségi 5. Diploma
Munkapiaci státusz	A7/1/E. A válaszadó gazdasági aktivitása	1. Dolgozik 2. GYES, GYED 3. Nyugdíjas 4. Munkanélküli 5. Háztartásbeli 6. Egyéb inaktív 7. Tanuló
Életkor	A7/1/C. A válaszadó születési éve (kreált)	16–85 év közötti életkor
Vagyoni helyzet	J14. Van-e az Önök háztartásában (vezetékes telefon, szélessávú internet, legalább egy mobiltelefon, színes tv, videó- vagy DVD-lejátszó, számítógép, automata mosógép, hűtőgép, autó) ?	1. Alacsony 2. Közepes 3. Magas

A változók többsége az eredeti formájában, az eredeti kategóriákkal került be elemzésünkbe. Ez alól kivételt képezett a négy önbesorolási változó, az iskolai végzettség és a vagyoni helyzet. A roma (cigány) önbesorolás esetében azokat az egyéneket kódoltuk romának (cigánynak), akik a két, a táblázatban is jelzett elsődleges és másodlagos identitásbeli önbesorolásra vonatkozó kérdés (B1, B2) legalább egyikénél a roma vagy cigány opciót jelölték meg. A többiek nem romának (cigánynak) kódoltuk. Az oláh, a beás, a romungró önbesorolás változók esetében azok tartoztak az oláh, a beás vagy a romungró kategóriákba, akik a táblázatban jelzett B4 kérdésre az oláh, a beás, illetve utóbbi esetében a romungró vagy a muzsikus cigány kategóriákat jelölték meg. Utóbbi döntésünk a konceptualizáció fejezetben részletezett indokokkal támasztható alá. Fontos megjegyezni, hogy e három változó esetében a nem oláh/nem beás/nem romungró kategóriába kerülnek azok is, akik nem tartják magukat cigánynak, illetve azok is, akik más cigánynak tartják magukat. Az iskolai végzettség esetében a még nem iskoláskorú és a most jár iskolába opciókat praktikus okok miatt kivettük az elemzésből. Végül, a vagyoni helyzet változó megalkotása esetében a leírt kilenc fogyasztási cikket vettük figyelembe úgy, hogy főkomponens-elemzés során megállapítottuk, hogy azok milyen súlyokkal essenek latba egy közös index létrehozása során. Majd a megfelelő értékekkel súlyozva összeadtuk minden egyes egyén esetében az általuk birtokolt anyagi fogyasztási javaikat. Végül egy 0-tól 23-ig terjedő skálát kaptunk, amelyet 3 kategóriába (alacsony, közepes, magas) sűrítettünk.

5.4. ADATOK

Tanulmányunk elkészítéséhez, a hipotézistesztelésekhez a BCE Innovációs Központ Nonprofit Kft. a roma társadalommal kapcsolatban felvett adatbázisát használtuk fel. A kutatás során a 16-64 éves cigány/roma népesség reprezentálása volt a legfőbb cél, ahol kutatói döntés alapján az került a mintába, akit a saját nem roma környezete romának/cigánynak titulált. A minta régiók, megyék és urbanizációs szintek – azaz településnagyság – szerint rétegzett.

Mivel nem állt a kutatástervezők rendelkezésére semmilyen megbízható nyilvántartás a roma népesség területi és településnagyság szerinti megoszlásáról, ezért kénytelenek voltak Kemény István 1993-as és 2003-as eredményei alapján meghatározni a keretszámokat. A regionális és a településnagyság szerinti megoszlást Kemény (2003), a megyeit Kemény (1993) alapján határozták meg. A minta súlyozatlan nagysága 2005, súlyozott nagysága 1913 fő.

6. EREDMÉNYEK. LEÍRÓ STATISZTIKÁK

Az ebben a fejezetben közzétett változók alapvetően két csoportba sorolhatóak. Közülük öt vonatkozik a megkérdezettek nemzetiségére, identitására.

A vizsgált változók második csoportjába tartozók a megkérdezettek által beszélt és használt nyelvekre vonatkoznak.

Ahogy az a 2. táblázatban is látható, a válaszadók relatív többsége, közel 39%-a vallja magát cigánynak, emellett 24,4%-a romának, míg 36,1%-a magyarnak tartja magát. A roma és cigány kategóriába esők jelentik a teljes minta 63%-át. A 3. táblázat adatai alapján kijelenthető, hogy az összes válaszadó közül a legtöbben, 44%-nál is többen másodsorban magyarnak tartják magukat. Egy kereszttábla (4. táblázat) segítségével megállapíthatjuk, hogy igen nagy számban vannak azok, akik ugyanazt a kategóriát jelölték meg akkor, amikor azt kérdezték tőlük, hogy elsősorban milyen nemzetiségűnek tartják magukat, illetve akkor, amikor arról kérdezték őket, hogy másodsorban milyen nemzetiségűnek vallják magukat. Az összes megkérdezett 6%-a vallja magát első- és másodsorban is magyarnak, több mint 13%-a első- és másodsorban is cigányak és 4,7%-a első- és másodsorban is romának.

2. táblázat. A kérdezett személy milyen nemzetiségűnek vallja magát elsősorban¹⁵

Nemzetiség	Magyar	Német	Szerb	Horvát	Román	Szlovák	Roma	Cigány	Egyéb
Gyakoriság	36,12%	0,21%	0,03%	0,05%	0,35%	0,08%	24,43%	38,63%	0,09%

3. táblázat. A kérdezett személy milyen nemzetiségűnek vallja magát másodsorban¹⁶

Nemzetiség	Nem tartozik	Magyar	Német	Román	Roma	Cigány	Egyéb
Gyakoriság	7,87%	44,26%	0,26%	0,38%	17,59%	29,43%	0,21%

4. táblázat. Kereszttábla arról, hogy a kérdezett személy milyen nemzetiségűnek vallja magát¹⁷

		Elsősorban		
		Magyar	Roma	Cigány
Másodsorban	Magyar	5,99%	15,91%	21,95%
	Roma	12,14%	4,72%	0,53%
	Cigány	14,95%	1,33%	13,10%

¹⁵A pontos kérdés: Ön milyen nemzetiségűnek tartja magát elsősorban?

¹⁶A pontos kérdés: Ön milyen nemzetiségűnek tartja magát másodsorban?

¹⁷A táblázat csak a magyar és a cigány, roma válaszokat tartalmazza.

A kérdezettek identitására vonatkozó kérdés alapján kijelenthetjük azt, hogy a válaszadók abszolút többsége magyarországi romának vallja magát, sőt gyakorlatilag csak valamivel több mint egyötödük tartja magát kizárólag cigánynak/romának. Ez egybecseng a korábbi kutatásokkal (*Mezey 1986; Kemény 1973; Kemény 1999*).

5. táblázat. *A kérdezett személy identitása*¹⁸

Identitás	Gyakoriság
Cigány/ roma	22,04%
Magyarországi roma	55,02%
Részben roma, cigány, részben magyar	12,97%
Magyar	9,62%
Egyéb	0,36%

Ahogy arról már korábban írtunk, a cigányság nem egységes népcsoport, hanem különböző etnikai csoportjai vannak. Erre reflektál a 6. táblázat. A korábbi Kemény – Janky – eredményhez (2003) képest (romungró 71%, oláh 21%, beás 8%) eltérést mutatnak: ennek a mintavételnek az adatai alapján jóval többen vallották magukat beásnak, mint korábban.¹⁹

6. táblázat. *A kérdezett személy milyen cigánynak tekinti magát*²⁰

Nemzetiség	Gyakoriság
Oláh cigánynak	16,97%
Beás cigánynak	12,43%
Romungrónak, magyar cigánynak	55,83%
Muzsikus cigánynak	10,94%
Egyéb	3,83%

A 7. táblázatban a cigány nyelvek megértésével kapcsolatos gyakoriságok láthatóak. A megkérdezettek 15,3%-a érti meg a lovári, 11,3%-a a beás nyelvet, és több mint 5%-a egy másik cigány nyelvet ért. Vannak egyének, akik több nyelvet is értenek, ők ebben a táblázatban annyszor szerepelnek, ahány nyelvet értenek. Valamely nyelvet – itt egynek számítanak azok is, akik több nyelvet értenek – a megkérdezettek 29,84%-a érti meg. Ez a 100 évvel korábbi állapotokhoz (*Mezey 1986*) képest csökkenést jelent, de semmiképp se mutat annyira tragikus helyzetet, mint azt Kemény (1999) leírta.

¹⁸A pontos kérdés: A következők közül melyik illik Önre leginkább?

¹⁹Az összes válaszadó 1,9%-a nem válaszolt, 0,8%-a nem tudja, 9,5%-a system missing.

²⁰A pontos kérdés: Milyen cigánynak tartja magát?

7. táblázat. A megértett cigány nyelvek²¹

A megértett nyelv	Gyakoriság ¹
Lovári	15,28%
Beás	11,34%
Egyéb	5,05%

Az egyéb kategória is értelmes, mert a romungrók egy kis csoportja még őrzi a romani nyelvnek egy változatát, amely nem azonos egyik felsorolt nyelvvel sem, továbbá előfordul, hogy a helyben beszélt cigány nyelvjárást valamilyen saját, lokális névvel illetik.

A 8. táblázatban a nyelv használatának módjával, illetve az elsajátításával kapcsolatos gyakoriságok láthatóak. A valamely cigány nyelvet megértők²³ több mint 68%-a használja általában a nyelvet baráti vagy családi környezetben. Közel 52% a cigány nyelvet értők csoportján belül úgy gondolja, hogy valamely cigány nyelv az anyanyelve. Ez összecseng a Mezey által bemutatott XIX. század végi eredménnyel (*Mezey 1986*).

8. táblázat. A cigány nyelvek használatának módjai^{24, 25}

A nyelv használatának módja	Gyakoriság
A cigány az anyanyelve	51,64%
A cigány a családban, a baráti közösségben általában használt nyelv	68,21%
A cigány a családban, a baráti közösségben alkalmanként	53,95%
A cigány nyelvet iskolában, tanfolyamon tanulta	3,86%

²¹A pontos kérdés: Megérti-e Ön a cigány nyelvek valamelyikét?

²²Az egyes kategóriák esetében a 100% nem pontosan ugyanannyi válaszadót jelöl. Az oka ennek az, hogy a nem válaszolók vagy a nem tudja választ adók száma eltérő az egyes kategóriáknál. A különbségek azonban nem nagyok.

²³A gyakoriságok a 8. táblázat esetében úgy értendőek, hogy az a sokaság, amelyhez ezekben viszonyítunk, az nem az egész minta, hanem csak a valamely cigány nyelvet megértő válaszadók csoportja.

²⁴A pontos kérdés: Ha megérti valamelyik cigány nyelvet, hol sajátította el?

²⁵A megértett nyelv használatának módjai helyett a használt nyelv használatának módjait a Függelékben található 14. táblázatban található.

7. NÉGY TÖBBVÁLTOZÓS MODELL. A NYELV, A LAKÓHELY, A GAZDASÁGI STÁTUSZ ÉS AZ ISKOLÁZOTTSÁG HATÁSA A NEMZETISÉGI ÖNBESOROLÁSRA A KÜLÖNBÖZŐ CIGÁNY CSOPORTOKNÁL

A többváltozós logisztikus regressziós modellekkel teszteltük, hogy milyen tényezők hatnak a cigányok nemzetiségi önbesorolására. Dolgozatunkban négy regressziós modell eredményeit tárgyaljuk, ahol a független változók változatlanok, a függő változó pedig rendre az, hogy a megkérdezett személy cigánynak, romának, oláh cigánynak, beás cigánynak, vagy romungrónak/magyar cigánynak tartja-e magát vagy sem. A következőkben először röviden kitérünk a modellek elfogadhatóságára és korlátaira. Ezután bemutatjuk az egyes modellek eredményeit, a változókon belüli csoporthatásokra koncentrálna mind a táblázatokban, mind az elemzés szöveges leírásában. Végül felhívjuk a figyelmet a különböző cigány identitású egyének közötti különbségekre.

Fontos megjegyezni, hogy a modelljeink mind elfogadhatóak, hiszen szignifikánsak a $p < 0,001$ szinten (az omnibus test alapján), és emellett becsléseik az adatokhoz idomulnak a Hosmer és Lemeshow tesztek alapján ($p = 0,781$; $0,741$; $0,285$; $0,595$) – mely akkor utal jó becslésekre, ha a p értéke minél nagyobb, és ha $p < 0,05$ szinten nem szignifikáns. Emellett a binomiális logisztikus regresszió mögött meghúzódó néhány feltételezést – nincs multikollinearitás, outlier-ek hiánya – is ellenőriztük, hiszen ezek tesztelése is elengedhetetlen ahhoz, hogy a modellek egészét, illetve az eredményeket értékelhessük. A korrelációs mátrixok alapján a független változók között bár van kapcsolat, de az nem determinisztikus egyik esetben sem, így a tökéletes multikollinearitás nem áll fenn egy modellben sem. Ami az outlier-eket (szélsőséges eseteket) illeti – úgy, hogy a három standard hibánál távolabb eső eseteket tekintettük annak –, csak a harmadik modellben volt belőlük, összesen öt. Az, hogy ezek jelenléte befolyásolta-e az eredményeket – elsősorban a koefficienseket – a későbbiekben egy robosztus logisztikus regresszió használatával lenne eldönthető. Végül mindezek mellett megemlítenénk, hogy bár szorosan nem kapcsolódik a nem teljesült feltételezésekhez, de magas standard hibákhoz vezethet az, hogy bizonyos változók egyes kategóriáin belül valamiért meglehetősen alacsony az elemszám az adatbázisban.

Ahogy a függelékben található 10. táblázatban is látható, az első modellben azt találtuk, hogy a nyelvnek erős hatása volt abban, hogy a megkérdezett személy cigánynak vallja-e magát. Ha valaki megérti valamelyik cigány nyelvet, akkor nagyobb valószínűséggel vallja magát romának vagy cigánynak, mint az, aki nem érti azt meg. Azt találtuk, hogy a lakóhely földrajzi elhelyezkedésének is hatása van az identitásra. Ha valaki az Alföldön, Budapest iparvidéken, Északon vagy a Dél-Dunántúlon él, akkor nagyobb valószínűséggel vallja magát romának vagy cigánynak, annál, aki Keleten él. Összefüggést sikerült kimutatni a település mérete és az identitás között. Minél kisebb lélekszámú településen lakott a megkérdezett személy, annál

inkább vallotta magát romának/cigánynak.²⁶ Körvonalazódott, hogy az iskolázottsággal bizonyos esetekben egyenes, más esetekben fordított összefüggést mutat a roma identitás felvállalása. Ezek az eredményeink az első modellben nem voltak szignifikánsak semmilyen szinten, viszont előrejelítettek egy érdekes jelenséget, amelyre a későbbiekben még visszatérünk, mikor az oláh és a beás cigányok esetében külön-külön vizsgáljuk az iskolázottság hatását. A munkapiaci státuszváltozók közül egyedül a tanulóinak volt szignifikáns ($p < 0,05$) hatása. Azok, akiknek jelenleg is aktív hallgatói jogviszonyuk van a teljes cigány populációban, kevesebb mint fele akkora valószínűséggel vallják magukat valamely roma identitáshoz tartozónak, mint azok, akik dolgoznak. Nagy bizonyossággal állíthatjuk az első modell alapján, hogy a jó vagyoni helyzetű, a környezetük által romának tartott egyének nagyobb valószínűséggel „nem vállalták” származásukat.

A *második modellben* (11. táblázat) a függő változó az oláh cigány nemzetiségi önbesorolás volt. Azt találtuk, hogy a lovári, vagy egyéb nem beás cigány nyelv ismerete erősen hatott arra, hogy a megkérdezett oláh cigánynak vallotta-e magát. A Kemény-féle régiókat alkalmazva azt találtuk, hogy szignifikánsan ($p < 0,01$) nagyobb eséllyel vallották magukat oláh cigánynak azok, akik Budapest iparvidéken éltek, illetve szignifikánsan kisebb valószínűséggel Északon, Kelethez, mint referenciához képest. A település mérete erős hatású magyarázatnak bizonyult ennél a roma csoportnál, nagyobb valószínűséggel vallották magukat oláh cigánynak a nem Budapesten élő cigányok, mint a fővárosiak. Az iskolai végzettség változói kivétel nélkül szignifikánsan hatottak a nemzetiségi önbesorolásra. Minél magasabb végzettséget szerzett az egyén, annál erősebben érvényesült az a hatás, hogy nem vallotta magát oláh cigánynak. Ez az eredmény némileg meglepő, mert bár egybecseng a Ladányi (2001) által megírt underclass elmélet várákozásaival, mégis inkább azt vártuk, hogy ez a hatás inkább jelenik majd meg a többi cigány népcsoportnál, hiszen közismert, hogy az oláh cigányok vesznek leginkább aktívan részt mind a helyi, mind az országos politikában. A munkapiaci státuszváltozók közül egyedül a munkanélküli helyzetnek volt szignifikáns hatása az oláh cigány identitásra, összhangban az iskolázottság által sugalltakkal. A munkanélküli válaszadók a teljes roma populációban (66%-kal nagyobb valószínűséggel) inkább vallották magukat oláh cigánynak, mint azok, akik dolgoztak. A vagyoni helyzetnek ugyancsak szignifikáns negatív hatása volt az oláh nemzetiségi önbesorolásra, a klasszifikációs modellünk által a magas vagyoni csoportba sorolt válaszadók kisebb valószínűséggel tartották magukat oláh cigánynak, mint az alacsonyba soroltak.

A *harmadik modellben* (12. táblázat) a függő változó a beás cigány nemzetiségi önbesorolás volt, a magyarázó változók változatlansága mellett.

²⁶Az első, aggregált modellben nem volt szignifikáns az összefüggés, de akkor igen, amikor a különböző cigány etnikai csoportokat külön vizsgáltuk.

Itt is azt találtuk, hogy a beás nyelv megértése pozitívan, és erőteljesen hatott arra, hogy valaki beásnak vallotta magát. (A lovári nyelv megértése viszont csökkentette a beás öndefiníció esélyét.) A beásoknál jelent meg először szignifikánsan a lakókörnyezet hatása, ha a környéken többségében nem romák laknak, akkor a megkérdezettek kisebb eséllyel vallották magukat beásnak, mint ha a környéken csak romák laknak. Ez a hatás még erősebb volt abban az esetben, mikor teljesen nem roma környezetben lakott a válaszadó. Ez összhangban van a korábbi eredményekkel, egyrészt ahogy Virág Tünde (2010) is bemutatta, gyakori, hogy a cigányok a falusi perifériákra, cigánytelepekre szorulnak. A régióknál azt találtuk, hogy az Alföldön kívül bárhol máshol szignifikánsan nagyobb eséllyel vallják magukat beásnak a megkérdezettek, mint Keleten. A településnagyságra vonatkozóan is erős szignifikáns hatást mutattunk ki, a fővároshoz képest bármely más településtípusban élő megkérdezett nagyobb eséllyel vallotta magát beásnak, mint a fővárosban. Ugyanakkor az 5000 lakos alatti településeken élők kisebb valószínűséggel vallották magukat beásnak, mint például a megyeszékhelyeken élők. Emiatt – bár a fővároshoz képest nagyobb valószínűséggel vallották magukat a vidéken élők beásnak – ennél az etnikai csoportnál nem teljesen érvényesült a várakozás, miszerint minél kisebb településen élnek a megkérdezettek, tehát feltételezhetően minél depriváltabbak, annál inkább őrzik az identitásukat. Ezt a kontraintuitív eredményt erősíti az is, hogy azt találtuk, hogy ellentétben az oláh cigányokkal, és szembemenően Ladányi elméletével az underclassosodásról, a beásoknál minél magasabb az iskolai végzettsége a mintánkba kerülő megkérdezettnek, annál nagyobb az esélye, hogy beás identitással rendelkezzen. Érdekes, hogy a diplomával rendelkezésnek különösen erős a hatása. A beások esetében se a munkapiaci státusz, se a vagyoni helyzet nem volt szignifikáns a modellünkben.

A *negyedik modellben* (13. táblázat) a függő változó a romungró nemzetiségi önbesorolás volt. Itt azt találtuk, hogy bármely cigány nyelv ismerete csökkentette annak esélyét, hogy valaki romungrónak vallja magát ($p < 0,0001$). Ezt részben magyarázza, hogy a muzsikus cigányok többnyire magyar nyelvűek. A település nagyságra vonatkozóan szignifikáns hatást találtunk, igaz az eddigiekkel ellentéteset, hiszen a fővároshoz képest bármely más településtípusban élő megkérdezettek kisebb eséllyel vallották magukat romungrónak, mint a fővárosban élők. Fontos megjegyezni, hogy negatív az összefüggés, azaz ismét – igaz más okokból – nem érvényesült az a várakozás, miszerint minél kisebb településen élnek a megkérdezettek, annál inkább őrzik az identitásukat. Az iskolai végzettségnél kijött, hogy azok a megkérdezettek, akiknek legalább a nyolc általánost sikerült elvégezniük, nagyobb valószínűséggel tartották magukat romungrónak azoknál, akik nem végezték el az általános iskolát. Azt találtuk, hogy azok a válaszadók, akik Budapest iparvidéken, a Dél-Dunántúlon, vagy Nyugaton élnek, kevésbé őrzik a romungró identitásukat a Kelet régióban élőkhez képest. Továbbá az Észak régióban élők nagyobb valószínűséggel őrzik a romungró identitást a

Kelet régióhoz képest is. A vagyoni helyzet ebben a modellben, ellentétben a többivel, szignifikáns pozitív hatású volt az identitásra, tehát a jobb módú válaszadók inkább tartották magukat romungrónak, mint azok, akik rosszabb vagyoni helyzetűek.

8. HASONLÓSÁGOK ÉS KÜLÖNBÖZŐSÉGEK A KÜLÖNBÖZŐ CIGÁNY CSOPORTOK ETNIKAI ÖNBESOROLÁSA KÖZÖTT

Segít az eredmények áttekintésében és összehasonlításában az alábbi, 9. táblázat, amely a négy regressziós modell eredményeit tartalmazza. Ebben a táblázatban csak a szignifikáns kapcsolatok irányát, illetve szignifikanciaszintjét tüntettük fel. Ahol + jel szerepel, az azt jelenti, hogy az adott kategóriába tartozás pozitívan hatott arra, hogy valaki romának/cigánynak tartsa saját magát, a – jel pedig a negatív hatást mutatja. A szignifikanciaszintet a csillagok száma jelöli.

8.1. A NYELV HATÁSA

Azt feltételeztük, hogy nagyobb valószínűséggel vallják magukat cigánynak azok a válaszadók, akik ismerik valamelyik cigány nyelvet, azaz nyelvileg nem asszimilálódtak. A cigány identitást magyarázó modellünkben bármely cigány nyelv ismerete, hasonlóan a felvidéki kutatásokhoz (*Prónai 2005*), pozitív hatással volt a cigány önbesorolásra, azaz igaznak bizonyult a feltételezésünk. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy úgy tűnik, a beások nem beszélnek a lovári nyelvet, és fordítva, illetve, hogy a romungró modellben a cigány modellel ellentétes eredményre jutottunk: kevésbé tartják magukat romungrónak azok, akik beszélnek valamelyik cigány nyelvet. Ez némileg alátámasztja Keménynek (1973) azt az eredményét, hogy a romungrókat magyar nyelvű cigánynak írja le.

8.2. A LAKÓKÖRNYEZET HATÁSA

Hipotézisünk alapján azt vártuk, hogy nagyobb valószínűséggel vallják magukat romának, cigánynak azok a válaszadók, akik úgy gondolják, hogy a lakókörnyezetükben többségében cigányok laknak. Ez a hatás sajnos csak egyetlen regressziós modell esetében hozott szignifikáns eredményt: a beás cigány identitásra a várakozásoknak megfelelő hatással volt a lakókörnyezet. Ha nem kizárólag románok laktak a lakókörnyezetben, az csökkentette annak esélyét, hogy a válaszadó beásnak vallja magát.

9. táblázat. A logisztikus regressziók eredményeit²⁷

Változó	Cigány	Oláh	Beás	Romungró
Lovári nyelv (referencia: nem)				
<i>igen</i>	***	****	***	****
Beás nyelv (referencia: nem)				
<i>igen</i>	***		****	****
Egyéb nyelv (referencia: nem)				
<i>igen</i>	**	****		****
Lakókörnyezet (referencia: igen, csak romák)				
<i>igen, többségében romák</i>			*	
<i>igen, kisebbségben romák</i>				
<i>nem</i>			**	
Régió (referencia: Kelet)				
<i>Alföld</i>	****			
<i>Budapest iparvidék</i>	+	***	+	***
<i>Észak</i>	+	***	+	+
<i>Dél-Dunántúl</i>	***		****	****
<i>Nyugat</i>			+	****
A település nagysága (referencia: Budapest)				
<i>Megyeszékhely</i>		+	+	**
<i>5000 lakosnál nagyobb egyéb</i>		+	+	****
<i>5000 lakosnál kisebb</i>		+	+	***
Iskolai végzettség (referencia: kevesebb mint 8 általános)				
<i>Általános iskola 8 osztály</i>		***		+
<i>Szakiskola, szakmunkásképző</i>		****	+	
<i>Érettségi</i>		***		
<i>Diploma</i>		**	****	
Munkapiaci státusz (referencia: dolgozik)				
<i>GYES, GYED</i>				
<i>Nyugdíjas</i>				
<i>Munkanélküli</i>		+		
<i>Háztartásbeli</i>				
<i>Egyéb inaktív</i>				
<i>Tanuló</i>	**			
Életkor (folytonos)	***	***		+
Vagyoni helyzet (referencia: alacsony)				
<i>Közepes</i>				
<i>Magas</i>	***	*		+

**** p<0,001, *** p< 0,01, ** p<0,05, *p <0,1

²⁷A nem szignifikáns kapcsolatok iránya, illetve a szignifikáns kapcsolatok számszerű erőssége a függelékben található négy táblázatban szerepel. A szöveg értelmezéséhez azok megtekintése is elengedhetetlen.

8.3. A TELEPÜLÉSMÉRET HATÁSA

A szakirodalom alapján kétféle várakozást fogalmaztunk meg: vagy azok vallják magukat nagyobb valószínűséggel cigánynak, akik kisebb településen élnek (a „perifériák perifériáján” élők), vagy a budapesti, gettósodó részekben élők. Az eredményeink megfelelnek a két ellentétes várakozást megfogalmazó elméletnek (*Virág 2010; Havas 1995*), hiszen ezek nem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő folyamatok. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy ez nem minden szubetnikum esetében igaz. Talán ez magyarázza azt, hogy az egységes roma modellben nem jött ki szignifikáns eredmény. Azt találtuk, hogy az oláh cigányok és a beások esetében egyaránt igaz volt, hogy ha a válaszadó nem Budapesten lakik, akkor nagyobb eséllyel tartja magát oláhnak, vagy beásnak, mint akkor, ha a fővárosban él. Míg a romungróknál ezzel ellentétes tendencia rajzolódott ki. A fővárosiak nagyobb valószínűséggel vallották magukat romungrónak, mint a többi településtípuson élők.

8.4 A TÁRSADALMI-GAZDASÁGI STÁTUSZ HATÁSA

A tanulmányban azt a hipotézist fogalmaztuk meg, hogy a cigány népesség külső strukturális okokból fakadó társadalmi kirekesztődése, underclassosodása miatt igaz az, hogy a magasabb iskolai végzettségű, kedvezőbb vagyoni és munkapiaci helyzetű romák/cigányok kisebb valószínűséggel vallalják cigány származásukat.

Úgy véljük, hogy itt különösen érdekes eredményekre jutottunk. A romákra/cigányokra általánosan vonatkozó első modellben – az irodalomnak megfelelően – a jobb vagyoni helyzet negatív hatással volt²⁸, viszont ezen kívül csak egyetlen tényezőnek volt szignifikáns hatása. Azt találtuk, hogy azon válaszadók, akik tanulók voltak, tehát iskolába jártak, azok kisebb valószínűséggel tartották magukat cigánynak, mint bármely más munkapiaci státusszal rendelkező válaszadó. Ez arra enged következtetni, hogy az iskolának lehet egy – ha csak időleges – asszimiláló hatása. Természetesen ezt a jelenséget csak további vizsgálatokkal lehet igazolni.

Az iskolai végzettségnek eltérő hatása volt a különböző cigány etnikumok önbesorolására. Míg az oláh cigányok esetében érvényesült a társadalmi kirekesztés következtében feltételezett mechanizmus, azaz az iskolázott válaszadók kevésbé vallották magukat oláh cigánynak, addig a beásoknál és a romungróknál ezzel ellentétes mechanizmust sikerült megfigyelnünk. Ha igaz az a jelenség, hogy vannak olyan iskolázott cigányok, akik nem tagadják meg származásukat, akkor van remény arra, hogy a környezetükben élő roma fiatalok példaként tekintsenek rájuk, és lássák a sikerességnek és az identitás megőrzésének példáját. Ugyanakkor ezzel az eredménnyel kapcsolatos

²⁸Az oláh cigányok esetében hasonló összefüggést találtunk. Ezzel ellentétben azonban a romungróknál szignifikánsan pozitív volt a hatás. A beásoknál nem volt szignifikáns a hatás.

óvatosságra, és a minta esetleges hibáira utal az a tény, hogy bár a teljes mintán belül a beások aránya 12,2%, addig a diplomásokon belüli arányuk 41,7% volt.²⁹ Ez egyrészt magyarázható lenne a leírtakkal – hogy körükben az iskolázottak kevésbé tagadják meg identitásukat – vagy azzal, hogy iskolázottabbak. Mivel azonban a többi, iskolázottabbnak tekinthető (szakközép, érettségi) kategóriákon belül a beások aránya az összes adott kategórián belül lévő válaszadóhoz hasonló volt, mint az arányuk a teljes mintán belül, ezért a háromszoros arány miatt inkább esetleges mintavételi hibára gondolunk az esetükben. Ez pedig mérsékeli a minta alapján történő általánosíthatóságot a teljes roma – pontosabban azon belül a beás – populációra.

A munkapiaci státusznak egyedül az oláh cigányoknál volt hatása, ha a válaszadó munkanélküli volt, akkor nagyobb eséllyel vallotta magát oláh cigánynak. Ezzel az eredménnyel összecseng az is, hogy minél rosszabb anyagi helyzetben éltek a válaszadók, annál nagyobb valószínűséggel vallották magukat oláh cigánynak. Ez a két eredmény meglepő volt számunkra, mert pont azt vártuk, hogy az oláh cigányok lesznek azok, akik jobb körülmények közt élve is őrzi identitásukat. Többek között azért, mert a 80-as évek enyhülő politikai szigora újra lehetőséget teremtett a cigányok számára, hogy visszatérjenek kereskedő életmódjukhoz. Stewart 1984-86 között végzett terepmunkát Gyöngyös környékén, és tanulmányozta az ott élő oláh cigányok életét. Azt találta, hogy a lókereskedő, vagy egyéb üzleti tevékenységet folytató romák növekvő jólétben élnek (*Stewart, 1994*). Továbbá azért is meglepődtünk, mert a különböző romajogi és politikai szervezetekben is az oláh cigányok töltene be leginkább vezető szerepet.

9. ÖSSZEGZÉS

Célunk az volt, hogy átfogóbb, cizelláltabb képet adjunk a hazai cigányság nemzetiségi önbesorolásáról és az arra ható tényezőkről. Bár a közbeszéd nem tesz különbséget a különböző cigánycsoportok között, mi Kemény István megközelítését követve külön kezeltük a három jól elkülöníthető identitási csoportot. Sikertült megmutatnunk, hogy a cigányságról a köztudatban kialakult, leegyszerűsített kép tévesen nem veszi tudomásul az e nemzetiségek közötti fontos nyelvi, kulturális és identitásbeli különbségeket. Sikertült feltárni a szakirodalom által javasolt változóknak az etnikai önbesorolásra gyakorolt hatását, és megmutattuk azt is, hogy az egyes cigány szubetnikumoknál ezek a tényezők nem minden esetben azonos hatásúak. A nyelv, a településtípus, az iskolai végzettség, a munkapiaci státusz vagy a jövedelem dimenziójában fontos különbségek lehetnek oláh cigányok, beások és romungrók között.

²⁹Az eredmények akkor is érdekesek, ha a különböző roma szubetnikumokon belüli iskolázottsági megoszlásokat vizsgáljuk, hiszen a a beásokon belül 2,6% a diplomások aránya, míg a romungróknál és az oláhoknál 1% marad.

IRODALOMJEGYZÉK

A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. Budapest, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1895.

Boswell, Terry E. (1986): *A Split Labor Market Analysis of Discrimination against Chinese Immigrants, 1850-82.* American Sociological Review, (52): 352-371.

Durkheim, Émile (2000): A szociológia módszertani szabályai. In Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez I. Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.

Fleck Gábor – Orsós János – Virág Tünde (2000): Élet a Bodza utcában. In: Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság.* Osiris-MTA Kisebbségkutató Műhely, 2000, 80-140.

Fraser, Sir August (1996): *A cigányok.* Budapest, Osiris Kiadó.

Hablicsek László (1999): *A roma népesség demográfiai jellemzői, kísérleti előreszámítás 2050-ig.* Budapest, KSH Népeségtudományi Intézet.

Havas Gábor (1982): *A Baranya megyei teknővájó cigányok.* In Andor Mihály (szerk.) *Cigányvizsgálatok.* Budapest, Művelődéskutató Intézet, 61-140.

Havas Gábor – Kemény István (1995): *A magyarországi romákról.* Szociológiai Szemle, 5 (3): 3-21.

Havas Gábor – Kemény István – Kertesi Gábor (1998): *A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren.* Kritika, 19 (3): 31-36.

Kemény István (1974): *A magyarországi cigány lakosság.* Valóság, (1): 63-72.

Kemény István (szerk.) (1976): *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról.* Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet.

Kemény István (1999): *A magyarországi cigányság szerkezete a nyelvi változások tükrében.* Regio, 10 (1): 3-14.

Kemény István – Janky Béla (2003): A 2003. évi cigány felmérésről. In Kállai Ernő (szerk.). *A magyarországi cigány népesség helyzete a 21. század elején.* (Kutatási gyorsjelentések.) Budapest, MTA Etnikai-nemzetiségi Kisebbségkutató Intézet.

Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella (2004): *A magyarországi cigányság 1971-2003.* Budapest, Gondolat – MTA Etnikai-nemzetiségi Kisebbségkutató Intézet.

Kemény Márton (2002): *A romák és szintik zenéje, nyelve és irodalma.* Kisebbségkutatás, 11 (1): 145-149.

- Kenrick Donald (1993): *Cigányok: A Gangesztől a Dunáig és a Temzéig*. Budapest, Pont Kiadó.
- Kertesi Gábor (1998): *Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről*. Replika, (29): 201-222.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (1998): *A cigány népesség Magyarországon*. Dokumentáció és adattár. Budapest, Socio-typo.
- Ladányi János – Szelényi Iván (1997): *Ki a cigány?* Kritika, 12 (3): 179-191.
- Ladányi János – Szelényi Iván (1998a). *Az etnikai besorolás objektivitásáról*. Kritika 3. szám 33-35.
- Ladányi János – Szelényi Iván (1998b): *Még egyszer az etnikai besorolás objektivitásáról*. Replika, (30): 179-181.
- Ladányi János – Szelényi Iván (2001): *Van-e értelme az underclass kategória használatának?* Beszélő, 6 (11): 94-98.
- Ladányi János (2001): *Szegények és cigányok Magyarországon a piacgazdaságba való átmenet időszakában*. Info-Társadalomtudomány, 15 (54): 43-48.
- Markó Miklós (1927): *A régi mulató Magyarország*. Budapest, Thália-Kultura.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich (1948): *The Communist Manifesto*. New York, International
- Mayer Éva (szerk.) (2005): *Kisebbségek Magyarországon*. A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal kiadványa. 2002-2003.
- Mezey Barna (1986): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Nee Victor – Nee, Brett de Bary (1973): *Longtime California: A Documentary Study of an American Chinatown*. New York, Pantheon.
- Pálmáiné Orsós Anna (2006): *Nyelvi helyzet, nyelvoktatás, nyelvtanárképzés*. Vizsgálatok és gondolatok a beás nyelv megőrzésének lehetőségeiről. PhD dolgozat, Pécs.
- Portes, Alajandro – Sensenbrenner, Julia (1993): *Embeddness and Immigration: Notes on the Social Determinants of Economic Action*. American Journal of Sociology, (99): 1320-1350. (Magyarul: Portes, Alajandro – Sensenbrenner, Julia: Beágyazottság és bevándorlás: megjegyzések a gazdasági cselekvés társadalmi meghatározóiról. In Lengyel György és Szántó Zoltán (szerk.): Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája. Budapest, Aula Kiadó, 1998, 281-317.
- Prónai Csaba (szerk.) (2005): *Lokális cigány közösségek Gömörben*. Identitásváltozások marginalitásban. Budapest, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Réger Zita (1975): *Cigányosztály, „vegyes” osztály – a tények tükrében*. Valóság, (8): 77-89.

Sisák Gábor (szerk) (2001): *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén*. Budapest, Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely.

Sutherland, Anne (1975): *Gypsies. The hidden Americans*. Free Press, New York.

Stewart, Michael (1993): *Daltestvérek*. Budapest, T-Twins Kiadó.

Stewart, Michael (2001): *Depriváció, romák és „underclass”*. (Ford.: Rádai Gábor.) Beszélő, (7-8): 82-94.

Strand, Elin (2005): „*Reaching the Romanlar*”; a report on the feasibility studies „mapping” a number of Roman (Gypsy) communities in Istanbul”, International Romani Studies Network, 14-15.

<http://goc.bilgi.edu.tr/documents/rapor.pdf>, a letöltés dátuma: 2011. 04. 29.

Virág Tünde (2010): *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Zhou, Min (1992): Chinatown: *The Socioeconomic Potential of an Urban Enclave*. Temple University Press, Philadelphia.

Williams, Patrick (1984): *Mariage Tsigane*. Une cérémonie de fiançailles chez les Rom de Paris. L'Harmattan-Selaf, Paris.

Williams, Patrick (2000): *A párizsi kelderások láthatatlansága*. In Prónai Csaba (szerk.). Lokális cigány közösségek Gömörben. Identitásváltozások marginalitásban. Budapest, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

FÜGGELÉK

10. táblázat. A nemzetiségi önbesorolást magyarázó logisztikus regressziós modell (0 – nem cigány/roma, 1 – cigány/roma)

Változó	Koefficiens	Exp(ß)	Standard hiba
Konstans	2,223****	9,239	0,555
Megérti-e a lovári cigány nyelvet (referencia: nem)			
igen	0,857***	2,356	0,253
Megérti-e a beás cigány nyelvet (referencia: nem)			
igen	1,269***	3,557	0,414
Megérti-e egyéb cigány nyelvet (referencia: nem)			
igen	0,782**	2,186	0,373
Élnek-e romák a közvetlen lakókörnyezetben (referencia: igen, többségében romák)	-0,041	0,960	0,201
Igen, de többségében nem romák	-0,269	0,764	0,202
nem	-0,333	0,717	0,267
Régió (referencia: Kelet)			
Alföld	1,163****	3,201	0,325
Budapest iparvidék	0,523*	1,688	0,293
Észak	0,353*	1,423	0,192
Dél-Dunántúl	1,066***	2,905	0,315
Nyugat	-0,158	0,854	0,342
A település nagysága (referencia: Budapest)			
Megveszékhely	0,144	1,155	0,381
5000 lakosnál nagyobb egyéb	0,147	1,159	0,333
5000 lakosnál kisebb	0,265	1,304	0,350
Iskolai végzettség (referencia: kevesebb mint 8 osztály)			
Általános iskola 8 osztály	-0,092	0,912	0,226
Szakiskola, szakmunkásképző	-0,278	0,757	0,258
Érettségi	0,316	1,371	0,404
Diploma	0,468	1,596	0,884
Munkapiaci státusz (referencia: dolgozik)			
GYES, GYED	-0,364	0,695	0,260
Nyugdíjas	0,482	1,619	0,297
Munkanélküli	0,239	1,270	0,210
Háztartásbeli	0,568	1,764	0,398
Egyéb inaktív	0,025	1,025	0,346
Tanuló	-0,904**	0,405	0,401
Életkor (folytonos)	-0,022***	0,978	0,007
Vagyoni helyzet (referencia: alacsony)			
Közepes	-0,175	0,840	0,203
Magas	-0,677***	0,508	0,210
Cox & Snell R ²		0,067	
Nagelkerke R ²		0,119	

**** p<0,001, *** p<0,01, ** p<0,05, *p<0,1

11. táblázat. Az oláh, nem oláh önbesorolást magyarázó logisztikus regressziós modell (0 – nem oláh, 1 – oláh)

Változó	Koefficiens	Exp(β)	Standard hiba
Konstans	–1,986***	0,137	0,624
Megérti-e a lovári cigány nyelvet (referencia: nem)			
<i>Igen</i>	3,086****	21,898	0,194
Megérti-e a beás cigány nyelvet (referencia: nem)			
<i>Igen</i>	–0,347	0,707	0,307
Megérti-e egyéb cigány nyelvet (referencia: nem)			
<i>Igen</i>	2,660****	14,289	0,270
Élnek-e romák a közvetlen lakókörnyezetben (referencia: nem)			
<i>Igen, többségében romák</i>	–0,050	0,951	0,227
<i>Igen, de többségében nem romák</i>	0,192	1,211	0,240
<i>Nem</i>	0,373	1,452	0,313
Régió (referencia: Kelet)			
<i>Alföld</i>	–0,069	0,934	0,316
<i>Budapest iparvidék</i>	0,874****	2,397	0,294
<i>Észak</i>	–0,899***	0,407	0,270
<i>Dél-Dunántúl</i>	–0,028	0,972	0,294
<i>Nyugat</i>	0,392	1,480	0,412
Település nagysága (referencia: Budapest)			
<i>Megyeszékhely</i>	0,792*	2,208	0,446
<i>5000 lakos felett egyéb</i>	0,688*	1,989	0,388
<i>5000 lakos alatt</i>	0,835**	2,305	0,399
Iskolai végzettség (referencia: kevesebb mint 8 osztály)			
<i>Általános iskola 8 osztály</i>	–0,665***	0,514	0,230
<i>Szakiskola, szakmunkásképző</i>	–1,049****	0,350	0,298
<i>Érettségi</i>	–1,366***	0,255	0,513
<i>Diploma</i>	–2,444**	0,087	1,116
Munkapiaci státusz (referencia: dolgozik)			
<i>GYES, GYED</i>	0,104	1,110	0,342
<i>Nyugdíjas</i>	0,045	1,046	0,390
<i>Munkanélküli</i>	0,504*	1,656	0,284
<i>Háztartásbeli</i>	–0,011	0,989	0,426
<i>Egyéb inaktív</i>	0,032	1,032	0,424
<i>Tanuló</i>	–0,675	0,509	0,500
Életkor (folytonos)	–0,027***	0,973	0,008
Vagyoni helyzet (referencia: alacsony)			
<i>Közepes</i>	–0,208	0,812	0,216
<i>Magas</i>	–0,434*	0,648	0,247
Cox & Snell R ²		0,248	
Nagelkerke R ²		0,433	

**** p<0,001, *** p<0,01, ** p<0,05, *p<0,1

12. táblázat. A beás, nem beás önbesorolást magyarázó logisztikus regressziós modell (0 – nem beás, 1 – beás)

Változó	Koefficiens	Exp(β)	Standard hiba
Konstans	-6,258****	0,002	1,231
Megérti-e a lovári cigány nyelvet (referencia: nem)			
<i>Igen</i>	-1,086***	0,338	0,398
Megérti-e a beás cigány nyelvet (referencia: nem)			
<i>Igen</i>	3,511****	33,481	0,284
Megérti-e egyéb cigány nyelvet (referencia: nem)			
<i>Igen</i>	-17,381	0,000	3868,457
Élnek-e romák a közvetlen lakókörnyezetben (referencia: nem)			
<i>Igen, többségében romák</i>	0,096	1,101	0,330
<i>Igen, de többségében nem romák</i>	-0,625*	0,535	0,354
<i>Nem</i>	-1,161**	0,313	0,499
Régió (referencia: Kelet)			
<i>Alföld</i>	0,766	2,152	1,037
<i>Budapest iparvidék</i>	1,827**	6,214	0,878
<i>Észak</i>	1,548*	4,703	0,794
<i>Dél-Dunántúl</i>	3,991****	54,085	0,778
<i>Nyugat</i>	2,221**	9,214	0,937
Település nagysága (referencia: Budapest)			
<i>Megyeszékhely</i>	1,439*	4,216	0,766
<i>5000 lakosnál nagyobb egyéb</i>	1,404**	4,073	0,686
<i>5000 lakosnál kevesebb</i>	1,389**	4,012	0,694
Iskolai végzettség (referencia: kevesebb mint 8 osztály)			
<i>Általános iskola 8 osztály</i>	0,359	1,432	0,411
<i>Szakiskola, szakmunkásképző</i>	0,876*	2,401	0,478
<i>Érettségi</i>	0,955	2,598	0,702
<i>Diploma</i>	3,680****	39,641	0,942
Munkapiaci státusz (referencia: dolgozik)			
<i>GYES, GYED</i>	-0,552	0,576	0,498
<i>Nyugdíjas</i>	-0,534	0,586	0,547
<i>Munkanélküli</i>	-0,468	0,626	0,371
<i>Háztartásbeli</i>	-0,495	0,610	0,581
<i>Egyéb inaktív</i>	-0,485	0,616	0,649
<i>Tanuló</i>	0,075	1,078	0,596
Életkor (folytonos)	-0,005	0,995	0,012
Vagyoni helyzet (referencia: alacsony)			
<i>Közepes</i>	-0,220	0,803	0,331
<i>Magas</i>	-0,317	0,729	0,363
Cox & Snell R ²		0,334	
Nagelkerke R ²		0,669	

**** p<0,001, *** p<0,01, ** p<0,05, *p<0,1

13. táblázat. A romungró, nem romungró önbesorolást magyarázó logisztikus regressziós modell (0 – nem romungró, 1 – romungró)

Változó	Koefficiens	Exp(ß)	Standard hiba
Konstans	1,427***	4,165	0,456
Megérti-e a lovári cigány nyelvet (referencia: nem)			
<i>Igen</i>	-1,927****	0,146	0,175
Megérti-e a beás cigány nyelvet (referencia: nem)			
<i>Igen</i>	-1,863****	0,155	0,254
Megérti-e egyéb cigány nyelvet (referencia: nem)			
<i>Igen</i>	-1,806****	0,164	0,245
Élnek-e romák a közvetlen lakókörnyezetben (referencia: nem)			
<i>Igen, többségében romák</i>	-0,231	0,794	0,164
<i>Igen, de többségében nem romák</i>	-0,141	0,869	0,172
<i>Nem</i>	-0,340	0,712	0,231
Régió (referencia: Kelet)			
<i>Alföld</i>	0,171	1,186	0,237
<i>Budapest iparvidék</i>	-0,624***	0,536	0,231
<i>Észak</i>	0,402**	1,495	0,177
<i>Dél-Dunántúl</i>	-1,911****	0,148	0,229
<i>Nyugat</i>	-1,647****	0,193	0,324
Település nagysága (referencia: Budapest)			
<i>Megyeszékhely</i>	-0,761**	0,467	0,322
<i>5000 lakosnál népesebb egyéb</i>	-1,002****	0,367	0,281
<i>5000 lakosnál kevesebb</i>	-0,815***	0,443	0,292
Iskolai végzettség (referencia: kevesebb mint 8 osztály)			
<i>Általános iskola 8 osztály</i>	0,395**	1,484	0,179
<i>Szakiskola, szakmunkásképző</i>	0,191	1,211	0,214
<i>Érettségi</i>	-0,020	0,980	0,325
<i>Diploma</i>	-0,744	0,475	0,708
Munkapiaci státusz (referencia: dolgozik)			
<i>GYES, GYED</i>	-0,081	0,922	0,231
<i>Nyugdíjas</i>	-0,196	0,822	0,257
<i>Munkanélküli</i>	0,094	1,099	0,187
<i>Háztartásbeli</i>	0,082	1,085	0,295
<i>Egyéb inaktív</i>	0,082	1,086	0,310
<i>Tanuló</i>	-0,430	0,650	0,366
Életkor (folytonos)	0,011*	1,011	0,006
Vagyoni helyzet (referencia: alacsony)			
<i>Közepes</i>	0,233	1,263	0,158
<i>Magas</i>	0,417**	1,517	0,176
Cox & Snell R ²		0,307	
Nagelkerke R ²		0,414	

**** p<0,001, *** p<0,01, ** p<0,05, *p<0,1

14. táblázat. A használt cigány nyelvek használatának módjai és helyei³⁰

A használt nyelv használatának módja és helye	Gyakoriság
a cigány az anyanyelve, azt használja a leggyakrabban	46,92%
a cigány a családban, a baráti közösségben általában használt nyelv	71,33%
a cigány a családban, a baráti közösségben csak alkalmanként használt nyelv	58,91%
egyéb helyzetekben is használja a nyelvet	9,97%

A 14. táblázatban a használt nyelv használatának módjával valamint a használatának helyével kapcsolatos gyakoriságok láthatóak. A valamely cigány nyelvet használók³¹ 71,3%-a használja általában a nyelvet baráti vagy családi környezetben. Közel 47% a cigány nyelvet használók csoportján belül úgy gondolja, hogy valamely cigány nyelv az anyanyelve, és azt használja a leggyakrabban.

³⁰A pontos kérdés: Ha használja valamelyik cigány nyelvet, akkor hol?

³¹A gyakoriság a 14. táblázat esetében úgy értendő, hogy az a sokaság, amelyhez ebben viszonyítunk, az nem az egész minta vagy a nyelvet megértők csoportja, hanem csak a valamely cigány nyelvet használó válaszadók.

LETENYEI LÁSZLÓ – RÁCZ ATTILA

3. MINTAVÉTEL TEREPMUNKA KÖZBEN

1. BEVEZETÉS

1936 óta tudjuk, hogy a kicsi, ám véletlen mintavételen alapuló, azaz reprezentatív mintán végzett kutatás jobb pontosabb eredményt hoz, mint az ennél akár többször nagyobb, de a véletlen mintábakerülés elvét megsértő bármely más eljárással nyert eredmény. (1936-ban *George Gallup* egy kisebb, ám reprezentatív minta alapján helyesen becsülte meg az egyesült államokbeli elnökválasztás kimenetelét, míg az önkéntes válaszadáson alapuló eljárással több mint 10 millió válaszadó adatait feldolgozó *Literary Digest* téves előrejelzést adott.)

A 2010-ben TÁMOP-forrásból megvalósított romakutatás során számunkra alapvető kérdés volt, hogy miként tudunk mintát venni egy olyan közösség tagjai közül, amelyet illetően nincs ismeretünk a teljes sokaságról. Nem tudjuk, hogy hány roma lakik összesen Magyarországon, és még kevésbé tudjuk, hogy hány roma lakik név szerint. Nincs cigánynévjegyzék. (Egypáran talán szívesen látnának ilyen listát, de nincsen ilyen lista, és ne is legyen.) Tehát ma nem tudjuk azt, hogy ki roma Magyarországon, és azt sem, hogy hol lakik az illető. Ennélfogva nagyon nehéz használható, megbízható mintát összeállítani.

Az országos romakutatás során felbukkanó probléma nem egyedi. Terepmunka közben gyakran adódik a kutatói igény, hogy szeretnénk megbízható, azaz reprezentatív mintán alapuló választ kapni legalább néhány kérdésre, de nem ismerjük a teljes sokaság adatait. Ezzel a problémával rendszeresen találkozunk azok a falukutatók, néprajzosok, akik előbb végeznek terepmunkát, és csak később szembesülnek a statisztikai adatokkal, vagy azok az antropológusok, szociológusok, akik nehezen körülhatárolható kulturális csoporttal foglalkoznak, pl. a gördeszkásokkal, a rajongói táborokkal, a kábítószer-fogyasztókkal, egy-egy esemény résztvevőivel stb.

Ez az írás a terepmunka közben alkalmazható, a reprezentativitást (talán) biztosító különféle mintavételi eljárásokat veszi számba. A tanulmány végén röviden ismertetjük a 2010-es romakutatás során alkalmazott eljárást is.

1.1. SZOCIOLÓGUSOK, ANTROPOLÓGUSOK

E tanulmány témája (vagyis az, hogy miként tudunk mintát improvizálni terepmunka közben), csak nagyon ritkán szerepel módszertani kézikönyvekben, Magyarországon hozzáférhető kézikönyvekben pedig egyáltalán nem. Miért ilyen agyonhallgatott ez a téma? Meglátásunk szerint azért, mert a legtöbb

módszertani tankönyv szigorúan diszciplínákhoz kötött. Vannak szociológiai módszertani könyvek és vannak kulturális antropológiai módszertani könyvek.

Az antropológiai módszertani könyvek még mindig nagyobb hangsúlyt fektetnek a kvalitatív módszerektől remélhető, erős érvényességű eredményekre. A kvantitatív kutatási elemek célja sokszor nem a megbízhatóság növelése, hanem a szóban forgó kérdés vizsgálhatóságának és az adatok elemezhetőségének demonstrálása. Az adatfelvétel nem feltétlenül reprezentatív mintán alapul, hanem pl. egy-egy kis sokaság teljes körű megkeresésén, hólabdás mintavételen vagy tartalomelemzés szubjektív szempontjain.

A szociológiai módszertani könyvek ezzel szemben tartják magukat ahhoz a feltevéshez, hogy van valamifajta információnk a teljes sokaságról, tehát lehetséges mintát venni, és arra helyezik a hangsúlyt, hogy a minta legyen minél jobb, minél véletlenszerűbb. Eközben a véletlen minták készítői eltekintenek több olyan tényezőtől, amely miatt ténylegesen sérül a mintájuk.

1.2. LÉTEZIK-E TELJES SOKASÁG?

A véletlen mintavételt nehezítő egyik szempont a népesség-nyilvántartások megbízhatatlansága. Magyarországon a népesség-nyilvántartó által nyilvántartott népesség és a népszámlálás adatai között évtizedek óta kb. 100 000 fős eltérés mutatkozik – a 10 milliós országban ez kb. 1% hiba, pusztán a lakosság nyers demográfiai alapadatát tekintve (*Hablicsek* 2007).³²

Globalizálódó és mobilizálódó világunkban az embereknek egyre kevésbé van állandó lakhelyük. Az egyetemista, a külföldi szakmai gyakorlatozó, a munkavállaló sokszor éveket tölt távol „otthonától”, azaz a nyilvántartásban szereplő lakcímétől, nem beszélve a hajléktalan emberekről, az agráridény-munkásokról stb. E cikk szerzői szerint jobb hozzáállás, ha a népszámlálások, a népesség-nyilvántartások adatait is inkább becsléseknek tekintjük, amelyek megbízhatósága szintén becslendő. A Szeged Studies 2010-es adatfelvétel kapcsán például a szegedi városi népességre vonatkozóan a magyarországi belügyminisztériumi népesség-nyilvántartásból kapott 10 000 fős minta 26,38%-ának felkeresése során 18,6%-os lefedéshiba-arányt találtunk. Ebből 5,4% volt azok aránya, akikről ugyan tudtak az ott élők, de akik ténylegesen nem ott, hanem másutt voltak elérhetők.

³²Szemelvények Hablicsek László (2007) tanulmányából: „a népesség-nyilvántartás fennállásának több mint 30 éve alatt először nőtt, majd fokozatosan csökkent a különbség a népszámláláson alapuló létszámok, és az okmányokkal igazolt létszámok között. [...] 1990-ben az ily módon számított eltérés 172 ezer fő volt, 2001-ben pedig megközelítette a 300 ezer főt, amennyiben az összevetést az 1990-től továbbszámított népességre végezzük el. Ugyanakkor a 2001. évi népszámlálás helyreállította a különbséget, egy jó minőségű összeírással 100 ezer főre „faragta” le az eltérést a nyilvántartottól. Innen kezdve az eltérés lényegében stagnál.” (36.) „2006 elején 102 ezer fővel több személy szerepelt a népesség-nyilvántartásban, mint a hivatalos népesség-adat” (33.).

1. táblázat. Adatfelvételi statisztika a Szeged Studies 2010 vizsgálatból

A kiesés oka	N	%
Válaszképtelen	18	0,7
Válaszmehtagadó	491	18,6
Be nem fejezett	1	0,0
Ideiglenesen távol	142	5,4
Elköltözött	259	9,8
Nem létezik	87	3,3
Meghalt	2	0,1
Többszöri megkeresés	265	10,0
Egyéb	94	3,6
Sikeres	1279	48,5
A felkeresett címek száma	2638	100

1.3. VÁLASZMEHTAGADÁS

Egy másik, szintén fontos szempont a válaszmegtagadás. 1936-ban, amikor az Amerikai Egyesült Államokban győzedelmeskedett George Gallup úr meglátása, hogy a véletlen minta még akkor is jobb, ha kisebb a minta, nos, ekkoriban a legtöbb ember szívesen válaszolt kérdésekre, ha kérdőívvel odamentek hozzá. A válaszmegtagadás elenyésző volt. Azóta az Egyesült Államokban a válaszadási hajlandóság 30% alá csökkent, Magyarországon (személyes kérdezőbiztossal történő lekérdezésnél) 40% körüli, esetenként rosszabb is.

Kérdés, hogy mire jó az olyan minta, ahol az emberek 60%-a nem válaszol? Mi alapján gondoljuk azt, hogy nem sérült a véletlen bekerülés elve?

Magyarországon a 2002-es országgyűlési választás előrejelzése vált hasonlóan precedens értékűvé, mint az USA-ban az 1936-osé. 2002-ben a legtöbb nagy közvélemény-kutató (például a Gallup Intézet is) masszív Fidesz-győzelmet prognosztizált, egyedül a Hann Endre és Karácsony Gergely által készített elemzés mutatott rá, hogy a sok válaszmegtagadó egy része feltehetőleg „rejtőzködő szavazó”, azaz tendencia olvasható ki a közvélemény-kutatásra adandó választ mehtagadók véleményéből. Abban azonban a precedens ellenére általános a szakmai egyetértés, hogy a válaszmegtagadók feltételezett véleményével is számoló becslési eljárásokban nagyon sok a bizonytalanság.

A gyakorlatban a szociológiai jellegű kutatások során a kutatók többnyire nem szoktak tudomást venni a fenti két problémáról, helyette azt preferálják, ha van szakszerűen kiválasztott véletlen minta, s akkor súlyozással és mindenfajta statisztikai bűvészkedéssel igyekeznek hihető eredményeket produkálni.

1.4. AZ ANTROPOLÓGUSOK ÉS A MINTAVÉTEL

A szociológusoktól eltérően, az antropológusok szerint a survey módszer az ördögtől való. Ritkán foglalkoznak azzal, miként lehet jó mintát venni terepen, mert azt gondolják, hogy jó minta nincs, és jó kérdőív sincs. Még az interjú sem tekinthető tisztán kvalitatív módszernek, hiszen a kérdezőbiztos, az interjúzó a saját terepére húzza a válaszadót, aki nem biztos, hogy négy szemközt akarna beszélgetni és nem biztos, hogy az neki otthonos.

A 2010-es romakutatás során visszatérő gond volt, hogy a kérdezőbiztosok nehezen tudtak megfelelni annak az elvárásnak, amely szerint az interjút egy válaszolóval kell lekérdezni. Aki interjúzott vagy kérdőívezett már roma környezetben, az tudja, hogy ha egyszer leültettek minket a viaszosvászon abrosz mellé, akkor nem lehet a többi embert kizavarni a konyhából, hanem ott vannak, jelen vannak (családtagok, rokonok, betévedő barátok stb.), és ők is belekötynak, beleszólnak a kérdőívezésbe. Az egész lekérdezés ezért interaktív multilaterális folyamatá válik. Az antropológusok meglátása szerint, ha ez így van, akkor ez így jó, így tükrözi hívebben a valóságot, hiszen a válaszoló gondolatai a mindennapokban is hasonló, interaktív folyamat eredményeként alakulnak ki. Ilyen esetben, ha érvényes választ akarunk, akkor tudomásul kell vennünk, hogy fel kell lazítanunk a pontos mintavételt. Mi értelmé van egyéneket kérdeznünk olyan közegben, ahol az emberek nem egyénként, hanem kiscsoportokban, interaktív folyamat eredményeként szoktak véleményt alkotni? Ha az ilyen közegben az egyéneket *face to face* szituációban kérdezzük, akkor nagy valószínűséggel másként fognak válaszolni, mint a valós, életszerű helyzetekben, ezért a válaszuk végső soron érvénytelen. Az érvénytelen válaszoktól való aggodalom okozza az antropológusok szkepszisét a véletlen bekerülés elvének mindenhatóságát illetően, sőt, általában a kérdőíves módszert illetően: mi értelmé van nagy megbízhatóságú kutatást végezni olyan esetben, ahol az eredmény érvénytelen?

1.5. MEGBÍZHATÓSÁG KONTRA ÉRVÉNYESSÉG

Még egyszer utalunk rá, hogy mit is jelent a megbízhatóság és az érvényesség a méréselméletben:

- Megbízható a kutatás akkor, ha újból lefolytatva ugyanazt az eredményt hozza (a hibahatáron belül).
- Érvényes akkor, ha a mérésből származó adatok kapcsolódnak a szóban forgó fogalom elfogadott jelentéséhez, azaz ha a mérés jól tükrözi a fogalom *valódi* jelentését. (Babbie, 1998, 159-161.)

Még ma is sok kutató úgy gondolja, hogy a megbízhatóság és az érvényesség olyan nulla összegű játék, ahol vagy az egyik, vagy a másik szempontra helyezünk nagyobb hangsúlyt, azaz szellemi és anyagi erőforrást. E sorok írói

úgy látják, hogy csak és kizárólag az érvényes kutatási eredményeknek van értelmük. Az ellenkező eset, azaz ha a kutatás során arra törekszik valaki, hogy megbízható módon mindig ugyanaz az érvénytelen eredmény jöjjön ki, merő pénzpocskolás.

2. A MINTAVÉTEL BUKTATÓI

Talán kicsit furcsán hangzik, de ennek a fejezetnek a lényegi mondanivalóját úgy is megragadhatnánk, hogy még a teljes alapsokaságról rendelkezésünkre álló listák (amiket általában mintavételi keretként használunk) sem mindig reprezentatívak, mert nem a valóságot tükrözik, így tulajdonképpen még a teljes alapsokaságról rendelkezésre álló listák sem reprezentálják minden esetben a teljes alapsokaságot.

Ha a fent megfogalmazott tételt elfogadjuk, vagy még inkább, ha hajlandóak vagyunk arra, hogy kutatóként is leszálljunk a földre és beletörődünk abba, hogy még a teljesen reprezentatívnak mondott listák sem mindig reprezentatívak, akkor mit várunk a mintavételes eljárástól, és ami talán ugyanolyan fontos: mihez viszonyítva ellenőrizhetjük majd a mintánk jóságát, mihez súlyozhatunk, ha úgy látjuk, hogy a mintánk nem megfelelő?

A mintavételnek még abban az esetben is számos buktatója van, amikor teljes listával rendelkezünk az alapsokaságról. A mintavétellel kapcsolatos hibalehetőségeket a szociológiai szakirodalom alapvetően két csoportba sorolja. Az egyik a mintavételi hiba, ami a sokaság minden egyes egységének megfigyeléséről való lemondásból adódik, és statisztikailag becsülhető (*Hunyadi-Mundruczó-Vita 1997, Fischer 2001*). E hibafajta tárgyalására ebben az írásunkban nem térünk ki részletesen, mivel ez a hibafajta tereptől független.

A nem mintavételi hiba alatt azokat a hibákat értjük, amelyek magához az adatfelvételhez és az adatrögzítés jellemzőihez kapcsolódnak. Ide sorolunk minden olyan hibát, amely a mintavételen kívüli egyéb forrásokból ered (*Marton 1994, Malhotra 2002*). A nem mintavételi hiba nagysága – a mintavételi hibáétól eltérően – matematikai statisztikai eszközökkel nem becsülhető, becslésekor kizárólag a szakirodalomban található empirikus adatokra, illetve saját tapasztalatainkra hagyatkozhatunk (Hunyadi et al 1997). Nem mintavételi hibák akkor is előfordulnak, ha a teljes populációt bevonjuk a felmérésbe.

A nem mintavételből származó hibáknak is több fajtáját különíti el a szociológiai szakirodalom (*Telegdi 1999*). A nem mintavételi hiba adódhat szisztematikus válaszmegtagadásból, vagy az adatrögzítés hiányosságaiból is, de az adatalemzés és a publikálás is okozhat hibát. Ilyen eset az, ha a felmérés megrendelője az érdekeinek megfelelő eredményt várja el, vagy ha a kutató saját szakmai presztízse érdekében „szignifikáns eltérések kihozására” törekszik.

2. táblázat. A hibatípusok keletkezése és észlelése

Nem mintavételből származó hibafajta	Mikor keletkezik a szóban forgó hibatípus (K), és mikor vehetjük észre a szóban forgó hibatípust (E)		
	A terepmunka előtt	A terepmunka közben	A terepmunka után
Lefedési hiba	K	E	
Mérési hiba	K	E	
Kiválasztási hiba		K, É	E
Válaszadási hiba		K, E	E
Nem-válaszolási hiba		K, E	E
Feldolgozási hiba			K

A fenti táblázat azt szemlélteti, hogy a legtöbb nem mintavételi hibafajta (a feldolgozási hiba kivételével) kimondottan a terepmunka során keletkezik vagy válik láthatóvá, érzékelhetővé.³³ Tanulmányunk témája szempontjából ez azért nagyon fontos, mert ez alapján alátámasztottnak véljük azt a megállapításunkat, hogy a terepmunka ideje alatt van lehetőségünk leghamarább olyan módszerek alkalmazására, amelyekkel a nem mintavételből származó hibák okozta torzulást csökkenthetjük.

Tapasztalataink szerint a kutatás során a legtöbb buktató a hibalehetőségeknek ebben a csoportjában rejtőzik, és ami a kutató számára talán a legfontosabb: ezek a hibák csak és kizárólag a terepen válnak láthatóvá, azaz a kutató csak akkor tudja csökkenteni hatásukat a kutatási eredményekre, ha az adatfelvétel során „terepközeli” pozícióban van, vagy – egyszerűbben fogalmazva – észreveszi ezeket, tud róluk. Sok kutató kolléga talán most azt a kérdést teszi fel, hogy miért ne tudna ezekről, vagy miért kellene neki észrevenni ezeket a terepen, hiszen ezért van a kérdezőbiztos, aki majd jelzi ezeket az adatfelvétel során. A jól felkészített, lelkiismeretes kérdezőbiztos a legtöbb esetben természetesen eleget is tesz ennek az elvárásnak, de az igazság az, hogy akarva vagy akaratlanul, mégsem minden esetben jelzi az efféle hibákat.

A nem mintavételi hibák okozta torzítás terepen történő csökkentésének egyik lehetséges módszere véleményünk szerint a rugalmas kérdés (*Letenyei és Nagy 2007*), ami leginkább a mérési hibából származó érvényességi problémák okozta torzulások csökkentésére alkalmas. A mérési hiba fő oka ugyanis az, hogy a kérdőív rossz megfogalmazása, félreérthe-

³³A hiba érzékelésének (E) első szakaszát tartjuk lényegesnek, így az érzékelést (E) csak a táblázat kutatási periódust mutató celláiban csak az érzékelhetővé válás leghamarabbi periódusánál jelöljük – annak ellenére, hogy a terepmunka utáni elemzésben is természetesen érzékelhető a hiba, és az általa okozott torzulás.

tősege miatt a megkérdezett ember nem azt az adatot adja meg, amire a kutató kíváncsi (*Telegdi 1999*).

Az alábbiakban a kutatási tapasztalataink során leggyakrabban előforduló kérdezőbiztosi kérdésekkel, valamint megtörtént esetek leírásával mutatjuk be a különféle, az adatfelvétel – vagyis a kérdezés – során előforduló nem mintavételi hibafajtákat (az adatrögzítés során elkövethető hibafajtára, a rögzítési hibára és csökkentésének módszereire ebben az írásban nem térünk ki).

2.1. A LEFEDÉSI HIBA

A szociológiai módszertankönyvek azt a hibafajtát nevezik lefedési hibának, amikor a teljes alapsokaságról rendelkezésünkre álló listában megadott paraméterek nem mindegyike fed a valóságot. Tehát a címlistánkon szereplő paraméterek valamelyike, pl. a személy neve, címe, életkori csoportja nem az a listában, ami a valóságban, vagy ha a lista esetleg már nem létező személy adatait tartalmazza.³⁴ A lefedési hiba tehát a nem mintavételből származó hibáknak az a fajtája, amely már a terepmunka előtt keletkezett, tehát nem mi vagy a kérdezőink követték el, de csak az adatfelvételkor érzékelhető legkorábban, mert mi szembesülünk vagy a kérdezőink szembesülnek legelőször azzal, hogy a listánk nem a valóságnak megfelelő paramétereket tartalmaz. A lefedési hiba leggyakrabban az alábbi eseteket jelenti a terepmunka során:

2.1.1. Költözés

A lefedési hiba egyik leggyakrabban előforduló és viszonylag jól kimutatható oka a költözés. A legtöbb ember életében előfordul, hogy elköltözik egyik utcából, városrészből, kerületből, esetleg városból egy másikba. Mivel Magyarországon ezek a lakóhely-változtatások úgy kerülnek be nyilvántartásba, hogy minden költözőnek kötelessége bejelenteni a lakcímváltozást, így az is előfordul, hogy valaki ezt elfelejti megtenni, vagy mondjuk a kutatásunk idején ez a bejelentés még folyamatban van.

2.1.2. Albérlet

A másik leggyakoribb lefedésihibák az, amikor valaki a regiszterben szereplő lakásban van ugyan bejelentve, de valójában életvitelszerűen nem ott lakik, hanem mondjuk kiadta azt albérletbe. Ez a probléma kimondottan városi, leginkább egyetemi városi terepen fordul elő. Az albérleti címekkel kapcsolatosan az egyik legfőbb probléma, hogy nem nagyon kimutatható, és csak a terepmunka során válik többé-kevésbé számszerűsíthetővé, mert aki kiadja a

³⁴A KSH által 1996 tavaszán a lakosság két százalékán végrehajtott mikrocenzus során például a kijelöltek körülbelül tíz százaléka "esett ki" az első körben a felmérésből - többnyire azért, mert a megadott címeken üres, lebontott lakásokat, nem lakás jellegű építményeket találtak (Havasi 1997).

lakását albérletbe, de máshol lakik, az nem biztos, hogy szeretné, ha ez mások tudomására jutna, azaz etikai problémákat is felvet az ilyen helyzet a kutatómunka során.

2.1.3. Ideiglenesen távol

A következő kategória az ideiglenesen távollévők esete, ami szintén lefedési hibát okoz, és sok esetben átfedésben van az előző kategóriával, azaz a bérletbe kiadott lakások esetével. Az átfedés abból adódik, hogy a terepen a kérdezőbiztos sok esetben azt az információt kapja a lakásban megtalált személytől, hogy a listáján szereplő személy éppen akkor huzamosabb időre, de ideiglenesen elköltözött, pl. külföldre utazott, esetleg börtönbüntetését tölti. (Az előző kategóriával való átfedés sok esetben abban nyilvánul meg, hogy a lakásban lakó bizalmasan megsúgja a kérdezőbiztosnak azt is, hogy ne is keresse a címlistáján feltüntetett személyt, mert ez valójában albérletbe kiadott lakás.) Kutatási tapasztalataink szerint ez leginkább a fiatal korosztályra, ezen belül is a felsőoktatási intézményekben tanuló diákokra jellemző. Ezek a fiatalok otthon be vannak jelentve, ugyanakkor egy másik városban laknak albérletben vagy kollégiumban, de előfordulnak egyéb esetek is.

2.1.4. Mikor vegyünk pótcímet?

Probléma:	Dilemma:
Mit tegyen a kérdezőbiztos akkor, ha a címlistán szereplő személy nem ott lakik, ahová be van jelentve?	Mérlegelni kell, hogy a kutatás szempontjából mi a fontosabb: a mintába került személy, vagy a lakóterület?
Lehetőség:	Veszély:
Ha a kutatás szempontjából a személy a fontosabb, akkor a kérdezőt utána kell küldeni arra a címre, ahol az illető valójában lakik.	A kérdezőbiztos kényelmi okokból nem minden esetben tesz eleget az erre az esetre vonatkozó utasításoknak: nem jelzi a problémát és önkényesen kiejti a személyt a kérdésből.

A Szeged Studies kutatássorozat során abból indulunk ki, hogy a címhez tartozó személy és a lakóterület egyaránt fontos. Azt az utasítást szoktuk adni a kérdezőbiztosnak, hogy ha a mintába került személy az adott földrajzi egységen (választási körzeten) belül megtalálható, akkor ott keresse fel és kérdezze ki. Ha a lakóterületen kívülre költözött az illető, akkor pótcímet veszünk helyette.

2.1.5. Meghalt

Szerencsére nem túl gyakori, de azért minden évben előfordul olyan eset, hogy a címlistánkon olyan emberek neve szerepel, akik már nem élnek, de még mindig benne vannak a laccímnyilvántartó adatbázisában, és ezért bele-

kerülnek a mintába. Elképzelhető, hogy a terepen dolgozó kérdezőbiztosok számára mennyire kellemetlenek az ilyen esetek. A kérdezőbiztosok ezekre az esetekre azért többé-kevésbé fel vannak készülve, de terepmunka során mindig előfordulnak olyan esetek, amikre nem számítunk, mert nem is gondolnánk, hogy ilyasmi előfordulhat.

A Szeged Studies 2010-es adatfelvétel során történt meg az, hogy az egyik kérdezőbiztos címlistáján szerepelt egy 18-20 éves korcsoportba tartozó fiatalember. A kérdezőbiztos elment a listán szereplő lakcímre, becsöngetett, de csak a keresett személy édesanyjával tudott beszélni, aki elmondta, hogy ez a fiatalember nem sokkal a születése után még a kórházban meghalt. A sajnálatos haláleset bejelentése azonban valamilyen okból elmaradt, és az illető benne maradt a lakcímnnyilvántartásban. Mivel a kutatás során a felnőtt korú lakosságból vettük a mintát a lakcímnnyilvántartó alapján, így az, hogy ez az ember nem él, csak 18 évvel később derült ki egy survey-vizsgálat kapcsán. Elképzelhető, hogy a terepmunka során az eset mennyire kellemetlenül érintette mind a kérdezőbiztos, mind a szülőt. Arra vonatkozóan nincs információnk, hogy az eset után a szülő megtette-e a bejelentést, de ha nem, akkor ez a már nem létező személy ma is élőként szerepel a listában és bármikor bekerülhet egy mintába...

2.1.6. Speciális lakóterületek, társadalmi csoportok (külsőterület, tanya, telep, szegregátum)

A nehezen megtalálható lakóhelyek, például a tanyák, a külterületi helyrajzi számos lakóhelyek, vagy a kiskertek esete speciális és csak a terepen előforduló fajtája a lefedési hibának. Az eset azért sajátos, mert valójában nem is nevezhető lefedési hibának, annak okán, hogy a listán minden paraméter stimmel, viszont a terepen a „kívülálló” kérdezőbiztosnak, adatfelvételi ellenőrnak is számos ok miatt nem azonosítható, vagy nem érhető el a megadott cím, és ezt még tetézi az, hogy esetleg meg sem lehet közelíteni, vagy nem is ajánlott megközelíteni az adott helyet. Miről van itt pontosan szó? Arról, hogy a címlistán szereplő adatok (paraméterek) a hivatalos valóságnak megfelelőek, ám ténylegesen vagy csak nehezen azonosíthatóak, esetleg nem is léteznek, vagy nem ajánlott megközelíteni a helyet, így a listán szereplő hivatalos paraméterek alapján a „kívülálló” számára szinte lehetetlen ezeket a címeket megtalálni vagy elérni.

Ez a fajta lefedési hiba kimondottan olyan, hogy torzító hatása a terepen hatékonyan csökkenthető, és ebben a hatékonyságban nagy szerepe van a kérdezőbiztosnak, illetve a kérdezőbiztos vagy a terepmunkás terephez való viszonyának. Általában igaz az, hogy a speciális lakóterületeknek a lakossága is valamilyen sajátos társadalmi jellemzőkkel bír, ami a területre jellemző társadalmi homogenitásban, a különleges normák, értékek és szabályok, továbbá a társadalmi kapcsolatok mentén is megragadható (*Nemes-Szelényi 1967, Morris 1968, Szelényi 1990, 114, Csanádi-Ladányi 1992, Weclawowicz*

1998, 55-62, Farkas 1998, 33-34). Ennél is fontosabb, hogy ezeknek a tényezőknél a hatása a terepen érzékelhető, és erejénél fogva felülírja az íróasztalnál megalkotott mintavételi szabályokat. Közhely, hogy az a kérdezőbiztos sokkal sikeresebb egy ilyen speciális területen végzett adatfelvételkor, aki ismeri az adott terepet, az ottani lakosokat, a helyi normákat és szabályokat. Minél több ilyen kérdezőbiztos kollégánk van, annál jobb, viszont a mintavételes eljárásra alapozott legtöbb kutatás egy kicsit sem veszi figyelembe a „belülálló” kérdezőbiztosok tudását az adott terepre vonatkozóan. Ezért fordul elő sok esetben, hogy a véletlen mintavétel szentségéből adódóan és az adatfelvételt végzőkkel kapcsolatos illúzióink következtében olyan helyekre is kérdezőbiztosokat küldünk, ahol a módszertani szabályok betartása mellett korábban sem sikerült senkinek a kérdezés, vagy olyan kiválasztási módszert adunk meg a kérdezőknek, amely bizonyos helyeken, az ott érvényben lévő társadalmi szabályok, normák következtében használhatatlan. A megszokott mintavételi szabályok rugalmatlansága következtében ezeken a területeken arányaiban magasabb lesz a pótcímek száma, így a mintánk erősebben torzul. Ha azonban kicsit rugalmasabbá tesszük a merev módszertani utasításokat, és mondjuk megengedjük azt, hogy a kérdezők a terepen otthonosan mozgó, a helyiek bizalmát élvező emberek segítségét vegyék igénybe, és esetleg a módszertani szabályok ellenére ők elkísérjék kérdezőbiztosunkat a mintába került címekre, akkor csökkenthetjük a speciális területen is a sikertelen kérdezések számát.

Probléma:	Dilemma:
<p>A címlistámon olyan közterület neve szerepel, amely nincs rajta a térképen. Hol keressem?</p> <p>A címlistámon olyan területen található cím szerepel, amelyet ismeretlennek nem ajánlott megközelíteni. Én oda (egyedül) nem megyek, inkább visszaadom a munkát!</p>	<p>A nehezen megközelíthető, illetve a köztudatban az idegen számára nem ajánlott területeken található címeket az általában használatos módszertani szabályok betarthatatlansága – mint pl. a címeket csak egyedül kereshetjük fel – következtében a kérdezőbiztosok az esetek nagyobb részében kiejtik. Ezzel nemcsak a minta véletlen kiválasztásának elve sérül, hanem rendre speciális társadalmi csoportok esnek ki az adatfelvételtől. Mi a nagyobb hiba a kutató részéről? Lemondani ezekről a speciális társadalmi csoportokról a nem mintavételből származó hibák következtében, vagy lazítani a módszertani szabályokon, és megengedni, hogy a kérdező kulcsinformátor segítségét vegye igénybe?</p>
Lehetőség:	Veszély:
<p>Kulcsinformátor (postás, helyi vezető) keresése, aki a területen otthonosan mozog, esetleg otthon is van azon a helyszínen, és élvezzi az ott lakók bizalmát.</p>	<p>Kulcsinformátor nélkül a kérdezőbiztos kiejti a címet, vagy a kérdezőbiztosot atrocitások érik. (Lásd pl. Romakutatás 2010. „A” komponens, Marketing Centrum adatfelvétel).</p> <p>Kulcsinformátorral a véletlen kiválasztás elve sérülhet azáltal, hogy a kulcsinformátor választ, ő mondja meg, hogy a terepen ki válaszol.</p> <p>A kulcsinformátor jelenléte, közbenjárása, befolyásolja a válaszokat.</p>

2.2. A MÉRÉSI HIBA

Amint azt korábban már említettük, a mérési hiba fő oka az, hogy mérőeszközünk, vagyis a kérdőívünk nem megfelelő. Ez jelentheti azt, hogy a kérdőívben a kérdéseknek rossz a megfogalmazásuk, vagy félreérthetők vagy az adott társadalmi közegben érthetetlenek, és ezért a megkérdezett személy nem azt az adatot adja meg, amire a kutató kíváncsi (*Telegdi 1999*).

Ezzel a mérési hiba okozta érvényességi problémával először a kérdezők szembesülnek a terepen, jobb esetben a próbakérdezés során, rosszabb esetben a tényleges adatfelvételkor. Sajnos a tapasztalatok azt mutatják, hogy a rosszabb eset fordul elő gyakrabban. A hazai és a nemzetközi kutatói gyakorlatban is a legtöbb esetben a standard strukturált kérdőíves adatfelvételi módszert alkalmazzák, amelynek legfőbb módszertani szabálya, hogy a kérdőív kérdéseit szó szerint mindenkinek ugyanúgy, ugyanabban a sorrendben kell felolvasni (*Babbie 2001*). Ezzel nem is volna probléma akkor, ha a kérdőívekben megfogalmazott kérdések minden esetben az adott terepen mindenki számára ugyanazt jelentenék, de ez sok esetben nem így van, és mivel az ilyen standard strukturált kérdőíves adatfelvétel módszertani szabályai nem engednek semmilyen változtatást, a kérdezőbiztosnak akkor is úgy kell felolvasnia a kérdőív kérdését, ha a kérdezett azt abban a formában nem érti. Nem magyarázhatja el, nem cserélheti ki a szavakat, egyszerűen nem tehet semmit, egyet kivéve: jelzi a kutatónak, hogy a kérdőív egyes kérdései, vagy netán az egész kérdőív az adott terepen vagy társadalmi közegben nem működik. Ha a kérdezők jelzik is a mérési hibából eredő érvényességi problémát, a legtöbb kutató ilyenkor inkább a „homokba dugja a fejét” (*Letenyei-Nagy 2007*) mert már zajlik az adatfelvétel, benne egy csomó pénz és munka, és az összehasonlíthatóság – véleményünk szerint – rugalmatlanul értelmezett módszertani szabályai szerint kicsit sem lehet a kérdések tartalmán változtatni. A probléma következtében keletkezett furcsaságokra azonban az elemzés során mindig fény derül, úgy, ahogy az a Gallup Intézet egyik közvélemény-kutatásának elemzésekor is történt:

A 70¹-es évek elején az USA-ban arról kérdezték az embereket, hogy van-e a tulajdonukban értékpapír, magyarul részvény.³⁵ Az adatfelvétel után, az elemzés során arra figyeltek fel, hogy az államok délnyugati részén meglepően sok a részvénytulajdonos, akiket a probléma megoldása érdekében személyesen is meginterjúvtak, és az derült ki, hogy az angol stock kifejezés ezen a területen a marhaállományt jelenti, és az itt élők ezt a kifejezést az állatállományra használják (*Roll-Cantrill 1972, idézi Scipione 1994, 145*).

³⁵A leírás olvasható Paul A. Scipione *Practical Marketing Research* (1992) magyar nyelven is megjelent *A piackutatás gyakorlata* című könyvében (Scipione 1994, 145), ahol a fordító az angol "stock" kifejezésre csak az értékpapír magyar megfelelőt használja, ugyanakkor az angol kifejezés a részvényt is jelenheti magyarul. Már ez is a tárgyalt érvényességi problémákat vetíti előre, mert magyarul pl. az államkötvény is az értékpapír kategóriába tartozik, de a köztudatban mégsem kimondottan részvény. (Rácz A.)

Probléma:	Dilemma:
A kérdeztettek nem értik a kérdőív valamely kérdését, vagy kérdéseit, vagy mást értenek alatta.	Készítsünk-e új kérdőívet? Változtassunk-e a kérdészés módszerén, azaz megengedjük-e a kérdezőknek, hogy a rugalmas kérdészés technikáját alkalmazzák, vagy tegyünk úgy, mintha nem tehetnének semmit?
Lehetőség:	Veszély:
Rugalmas kérdészés, a rugalmas kérdészés megfelelő módszertani szabályainak betartásával.	Ha nem változtatunk a kérdészés módszerén, azaz ha nem engedjük meg a kérdezőknek a rugalmas kérdészési technika alkalmazását, akkor érvénytelen eredményeket kapunk. Mivel a kérdezők egy része akkor is rugalmasan fogja feltenni a kérdéseket, ha ezt mi nem engedjük meg, az adatok összehasonlíthatósága is problematikusává válhat.

2.3. A KIVÁLASZTÁSI HIBA

A nem mintavételből származó hibafajták közül a kiválasztási hiba az, amely lényegében és leginkább a kérdezőbiztos szakmai tudásának, elhivatottságának, összességében a terepen végzett munkájának függvénye (*Telegdi 1999*). A kiválasztási hiba okozta mintatorzulás leginkább azoknak a mintavételi terveknek az esetében lesz várhatóan magas, ahol címlista hiányában nem egy-egy bizonyos konkrét személyt kell keresni, hanem a kérdezőbiztos valamilyen szisztema vagy kvóta használatával választja ki a kérdezendő személyt.

A terepen elkövetett leggyakoribb kiválasztási típushiba a kényelmi kiejtés. A kérdezőbiztos azt kérdezi, aki épp otthon van és hajlandó válaszolni, vagy a nem válaszolók pótlásakor – ahol ugyancsak a legtöbb esetben adott a kérdező számára a leírás, hogy miként kell eljárnia – azt a helyet fogja választani, ahová meglátása szerint könnyen bejuthat, majd megpróbálja úgy dokumentálni a megadott kvóta vagy kiválasztási szisztema használatát, hogy az ellenőrzés során ne derüljön ki a hiba.

A kiválasztási hiba nagyságára vonatkozóan kifejezetten igaz az, hogy nem lista alapján történő mintaválasztás esetében erről gyakorlatilag még becslésekbe sem bocsátkozhatunk, továbbá a terepen történt előfordulása is ellenőrizhetetlen.

Probléma:	Dilemma:
A kérdezőbiztos nem minden esetben a módszertani utasításoknak megfelelően választja ki a válaszadót.	A kiválasztási hiba nem listás adatfelvétel esetén gyakorlatilag becsülhetetlen és ellenőrizhetetlen, így a fő dilemma az, hogy csökkentése érdekében érdemes-e szigorúbban ellenőrizni a kérdezőbiztosokat.
Lehetőség:	Veszély:
Listán alapuló adatfelvétel. Szigorúbb adminisztráció megkövetelése a kérdezőktől a terepen, és a terepmunka szigorúbb ellenőrzése.	A kérdezői munka a terepen a szigorú adminisztráció következtében túlságosan nehezzé és bonyolulttá válik. Az adatfelvétel és az ellenőrzés költségei aránytalanul megnövekednek. A szigorú kérdezői utasítások ellenére is torzul a minta, mert megnövekszik a válaszkiesések száma.

2.4. A VÁLASZADÁSI HIBA (FÉLREÉRTÉSBŐL VAGY SZÁNDÉKOSAN ÉRVÉNYTELEN VÁLASZOK KÖZLÉSE)

Előfordulnak olyan esetek, hogy a kérdezőbiztos minden igyekezte és tudása ellenére sem azt az adatot kapjuk, amit szerettünk volna. A mérési hiba tárgyalásakor már találkoztunk ezzel a problémával, ott azonban a mérőeszközünk (a kérdőív) okozta a hibát. A válaszadási hiba esetében nem a kérdőív, hanem a válaszadó hozza létre a hibát, mégpedig úgy, hogy nem a valóságnak megfelelő választ ad. A válaszadási hiba két ok miatt következhet be: a megkérdezett vagy félreérti a kérdést, vagy szándékosan valótlan adatokat ad meg (*Telegdi 1999*).

A probléma legtöbbször úgy kerül felszínre, hogy a kérdezőbiztosnak az a benyomása, hogy az általa megkérdezett személy teljesen értelmetlen válaszokat ad. Ha a kérdező ezt észreveszi és jelzi a kérdőíven, akkor tudjuk kezelni ezt a nem mintavételből származó hibafajtát – úgy, hogy kivesszük, vagy bele sem tesszük az adatbázisba –, azonban ha a kérdező nem eléggé elhivatott, és inkább csak az számít neki, hogy minél több „sikeres” interjút készítsen, akkor nem jelzi az ilyen eseteket, és akkor ezek az érvénytelen adatok is belekerülnek az adatbázisunkba, és ott torzulást okoznak.

Probléma:	Lehetőség:
A megkérdezett személy értelmetlen válaszokat ad a kérdőív kérdéseire.	Szándékos érvénytelen válaszok esetén nincs dilemma, mert nem tudunk semmit tenni.
Dilemma:	Veszély:
Az ilyen okból kifolyólag érvénytelen válaszokat tartalmazó kérdőívek kivétele a mintából.	A kérdezőbiztos nem jelzi az ilyen esetet, és az érvénytelen adatok is belekerülnek az adatbázisunkba és ott torzulást okoznak.

2.5. A VÁLASZMEGTAGADÁSI HIBA

A nem válaszolás problematikájának igen gazdag hazai és külföldi irodalma van (*pl. Groves 1989, Zimowski et. al. 1997/3, McMillen-Harris-Kojetin-Miller-Ware-Martin 2001, Hunyadi 2001*), ezért a nem válaszolás problémakörét ebben a tanulmányunkban csak a válaszmegtagadások terepmunkára gyakorolt hatására korlátozva ismertetjük.

Az egyik probléma a válaszmegtagadások kapcsán eleve adott, mégpedig az, hogy hiába alkalmazunk bármilyen „jó” pótcímválasztási eljárást, akkor is sérül az eredetileg választott mintánkban a véletlen kiválasztás elve, mivel ezek a válaszmegtagadók nem véletlenül esnek ki a mintából. A mintanagyság megőrzése érdekében a legtöbb mintavételi tervben eleve pótmintaelemeket határoznak meg. Ezeket meghíúsulás esetén veszik elő, vagy vétetik elő a kérdezőbiztosokkal. Ezzel a módszerrel a kívánt mintanagyság tehát minden esetben biztosított, azonban ha a kérdezőbiztos tisztában van azzal, hogy

pótcímek is rendelkezésére állnak, akkor kisebb erőfeszítéseket tesz majd a kapcsolatfelvétel illetve a meggyőzés érdekében a mintában eredetileg szereplő címek felkeresésekor (*Éltető-Martón 1995*).

A terepmunka során tehát a válaszmegtagadásokkal kapcsolatos másik probléma a kieső címek pótlása, vagyis a pótcímek terepen történő kiválasztása.

A tudományosan leginkább megalapozott és a nemzetközi gyakorlatban is leginkább alkalmazott szisztéma az adatfelvétel során, az ún. címlistás, csökkenő mintás eljárás (*Eranus-Láugh-Máth-Rácz 2005*). Az eljárás lényege, hogy a mintavétel során eleve kalkulálnak a válaszmegtagadások és egyéb okok miatt várhatóan kieső címek számával, és eleve nagyobb elemszámú induló mintát határoznak meg. Az adatfelvétel során így lényegében, nem a kérdezőre bízják a kieső címek pótlását, hanem azt várják el a kérdezőktől, hogy az induló mintába bekerült összes személyt keressék fel, és kérdezzék ki.

Probléma:	Dilemma:
A mintából kieső személyek nem véletlenül esnek ki a mintából, a kieséseket pótolni kell, a reprezentativitás megőrzését is figyelembe véve.	Mekkora szabadságot hagyjunk a pótmintaelemek kiválasztásakor a kérdezőbiztosnak? Mennyire hagyjuk, hogy a kérdezőbiztos alakítsa a mintát?
Lehetőség:	Veszély:
Csökkenő mintás pótcímzési eljárás.	Ha a kérdezőbiztosok tisztában vannak azzal, hogy pótcímek is rendelkezésére állnak, akkor kisebb erőfeszítéseket tesznek majd a kapcsolatfelvétel illetve a meggyőzés érdekében a mintában eredetileg szereplő címek felkeresésekor.

3. MINTAVÉTEL A TEREPEEN

3.1. A REPREZENTATÍV MINTA DICSÉRETE

A reprezentatív mintánál csak a reprezentatívabb minta a jobb, vagyis alaptétel, hogy a minta akkor jó, ha jól reprezentálja az alapsokaságot. Akkor nevezhetjük a mintát reprezentatívnak az alapsokaságra nézve ahonnan vették, ha „a minta összesített jellemzői jól közelítik a sokaság ugyanezen összesített jellemzőit” (*Babbie, 1998, 205*). Arra kell törekednünk, hogy ez az alaptétel a terepen történő mintavétel esetére is igaz legyen, és akkor is erre kellene törekedni, ha esetleg nem rendelkezünk a teljes alapsokaságot tartalmazó listával.

3.2. MINTAVÁLASZTÁSI MÓDSZEREK (TIPOLOGIA ÉS RÖVID LEÍRÁS)

A mintavételi eljárásoknak két alapvető csoportját lehet megkülönböztetni: a valószínűségi és a nem valószínűségi mintavételek csoportját, és mindkét csoporton belül több alkategóriát különböztetünk meg.

A valószínűségi mintavételi eljárások kulcsa a véletlen kiválasztás, avagy a vizsgálni kívánt alapsokaság minden egyes elemének egyenlő az esélye a mintába kerülésre. A nem valószínűségi mintavételi eljárásoknál ez nem áll fenn, ez a mintaválasztási módszer akkor használatos, amikor a valószínűségi minta kiválasztása lehetetlen, vagy nehezen megvalósítható (*Scipione 1994, Babbie 2001*).

Valószínűségi mintavételi eljárások		Nem valószínűségi mintavételi eljárások	
Egyszerű véletlen	A rendelkezésünkre álló alapsokaság elemeit megszámozzuk, úgy, hogy <i>egyet sem hagyunk ki</i> , majd egy véletlenszám-táblázat segítségével választjuk ki a mintába kerülő elemeket.	Szakértői	A kutatónak az alapsokaságra vonatkozó ismereteire épít. Az eljárás feltételezi, hogy a kutató által kiválasztott elemek reprezentálják a vizsgálni kívánt populációt.
Szisztematikus véletlen	A teljes felsorolás minden k-adik elemét válogatjuk be (szisztematikus) a mintába.	Kvótás	Ahol ismerjük a vizsgálandó alapsokaság néhány jellemzőjét (hány százalék férfi és mennyi nő, és az egyes nemek hány százaléka jut a kor, az iskolai végzettség stb. szerinti különféle kategóriákba), és ennek megfelelően töltjük fel a mintánkat.
Rétegzett	Az alapsokaságot viszonylag homogén részcsoportokra osztjuk, és mindegyikből megfelelő számú elemet választunk valamely véletlen módszerrel.	Egyszerűen elérhető alanyokra hagyatkozó	Mondjuk megállítunk valakit az utcán és megkérjük, töltsse ki a kérdőívünket.
Többlépcsős csoportos	Akkor alkalmazzuk, amikor lehetetlen, hogy teljes körű felsorolást készítsünk az alapsokaság elemeiről. Ilyenkor az alapsokaság részcsoportjainak listáját vesszük alapul, és onnan választunk véletlen mintát.	Hólabda módszer	Akkor használatos, amikor nehézségekbe ütközik a populáció tagjainak körülhatárolása. Ennél a módszernél adatokat gyűjtünk a populáció általunk ismert néhány tagjától, akiket megkérünk, hogy adják meg más, általuk ismert, a populációba tartozó személyek elérhetőségét.

Ha van rá lehetőség, akkor a valószínűségi mintavételi eljárások az ajánlottabbak. Ezekben a mintavételi eljárásokban a véletlen bekerülés elve játszik kulcsszerepet.

3.3. A KVÓTACSAPDA

A nagymintás survey-vizsgálatok során talán a reprezentativitást bizonyos paraméterek tekintetében leginkább biztosítani képes – de hangsúlyozzuk, hogy nem reprezentatív –, és ezért legnépszerűbb nem valószínűségi mintaválasztási módszer a kvótás mintavételi eljárás, ahol ismerjük a vizsgálandó alapsokaság néhány jellemzőjét, így ennek megfelelően alakíthatjuk a mintánkat. A módszer biztosítja, hogy mintánk az alapsokaság bizonyos paramétereire – azokhoz, amelyekről van adatunk az alapsokaságra vonatkozóan – jól, vagy esetleg tökéletesen illeszkedik majd, de ez nem jelen-

ti azt, hogy reprezentatív lesz. A reprezentatív minta minden paraméter, vélemény, attitűd tekintetében illeszkedik az alapsokasághoz, a kvótás mintáról azonban csak azt állíthatjuk, hogy az általunk korábban az alapsokaságról rendelkezésre álló paraméterekhez illeszkedik, mert így irányítottuk az adatfelvételt! A minta bizonyos paramétereinek illeszkedése az alapsokaság bizonyos paramétereire még nem jelenti azt, hogy a vizsgálatunk minden változó megoszlása tekintetében az alapsokaság véleményének megoszlását tükrözi. A kvótás adatfelvételi eljárás jó eséllyel nem lesz reprezentatív, mivel a nem valószínűségi mintavételi eljárások közé tartozik.

3.4. A KÉRDEZŐBIZTOS ALAKÍTTJA A MINTÁT

Mi, kutatók, csak azt hisszük, hogy mi vettük a mintát, és van mintánk, de ez nem így van: a legtöbb esetben a kérdezőbiztos veszi a mintát a terepen, avagy ő alakítja a mintánkat minden olyan esetben, ahol akár kicsi mozgásteret is akad.

A kérdezőbiztos mintaalakítási lehetőségeit – több-kevesebb sikerrel – megpróbálhatjuk ugyan visszafogni, de valószínűleg egyes esetekben az a járhatóbb út, ha inkább tudomásul vesszük, és igyekszünk kiaknázni az ebből eredő előnyöket, illetve reálisan felmérni az ebből eredő hátrányokat.

A terepen előforduló különféle dilemmákról már korábban szoltunk, a reprezentativitás megőrzése, azaz a minta torzulásának elkerülése érdekében alkalmazható módszereket ugyancsak a korábban tárgyalt, a mintavétel buktatóiról szóló fejezetben részletesen kifejtettük.

3.5. MINTAVÁLASZTÁSI MÓDSZEREK TÖBBLÉPCSŐS MINTAVÉTELNÉL

A többlépcsős mintaválasztási módszer alkalmazásakor arra is figyelmet kell fordítani, hogy miként járjunk el akkor, ha a kutatás során a válaszadót valamilyen nagyobb egységből (pl. háztartásból) több lépcsőben kell kiválasztani. Az általában utolsó mintavételi lépcsőt jelentő háztartástagok egyikének véletlen kiválasztására alapvetően két módszer használatos: az ún. „születésnap módszer”, valamint a Leslie Kish által kidolgozott véletlen kiválasztási módszer és annak variánsai.

3.5.1. A születésnapos-módszer

Az úgynevezett születésnap módszer a 80-as évek közepe óta nemzetközi szinten is nagyon elterjedt eljárás, alapvetően két variánsa alkalmazható, ahol az egyik a legutóbbi születésnap, a másik pedig a legközelebbi születésnap. A legutóbbi születésnap módszer alkalmazásakor azt a személyt választjuk ki, akinek a felkeresés időpontjához időben visszafelé legközelebb volt a születésnapja. A legközelebbi születésnap módszere szintén használatos, ekkor időben előre haladva keressük az első születésnapot. Elméletileg a

metódus valódi véletlen mintát eredményez, de a gyakorlatban nem ez a tapasztalat. A terepen tapasztaltak alapján sok esetben a kérdezettek nehezen értik meg a legutóbbi születésnap fogalmát, és sokszor a legkésőbb született, azaz a legfiatalabb személyt választják ki (*Binson et al. 2000*).

A módszer helytállóságának tesztelésére elvégzett – telefonos adatfelvételeket érintő – célzott vizsgálatban a kutatók a legutóbbi születésnap módszerrel kiválasztott kérdezettet az interjú során a háztartás minden tagjának születési adatainak felsorolására kérték, majd a közölt adatok alapján megnézték, hogy a válaszadó születésnapja hol áll a rangsorban. Az összehasonlítás szerint a háztartások 20-25%-ában nem egyezett meg a teljes felsorolás alapján a kiértékelők által megjelölt személy a ténylegesen kiválasztottal (*Lavrakas 1993*).

A módszert tesztelő kutatók egy másik hibára is rámutattak a módszerrel kapcsolatosan két, egyesült államokbeli felmérés kapcsán: A kérdezettek által megjelölt hónapok gyakorisága meglepő módon szisztematikusan eltér az egyenletes eloszlás esetén várt gyakoriságoktól. Mindkét adatfelvétel esetében a legnagyobb arányban megjelölt hónapok éppen a felmérést megelőző hónapok voltak (*Lavrakas 1993*). Ezt a megfigyelést támasztották alá korábban mások tapasztalatai is (*Oldendick et al. 1988*).

A megfigyelt torzítások valószínű oka az adatfelvétel során kontrollálhatatlan önkiválasztás lehet. Véltetően ennél a kiválasztási módszernél gyakran azt a személyt választották ki, aki a kérdezővel a háztartás felkeresésekor először találkozik, neki ajtót nyit, vagy aki a telefonos adatfelvételkor felveszi a telefont. A kérdezőbiztos együttműködésével vagy anélkül a válaszadó önmagát jelöli ki legutóbbi születésnaposként, mivel hajlandóságot mutat a válaszadásra. Az egyesült államokbeli vizsgálatokban is ezekből az okokból kifolyólag adhatták meg többen saját születésnapjuként a felmérést megelőző hónapot.

A legutóbbi születésnap módszeréről tehát elmondható, hogy a gyakorlatban növeli a háztartások le nem fedésének hibáját.

3.5.2. A Leslie Kish-kulcs

A magyar származású, poprádi születésű egyesült államokbeli statisztikus, Kiss László (Leslie Kish) által kidolgozott eljárást Németh Renáta és Rudas Tamás (2002) részletesen ismertetik, mi ebben az írásban csak rövid bemutatására törekszünk. A Kish-kulcs lényege, hogy a kulcs alapján standard eljárást kapunk a háztartástagok sorbarendezésére, majd véletlen módon választhatjuk ki a sor egyik elemét. Másik előnye, hogy használatának megfelelő dokumentációja birtokában a választás utólag is ellenőrizhető.

A Kish-módszert alkalmazó felmérésben minden kérdőívhez fedőlapot csatolnak. A fedőlapon a háztartástagok felsorolására alkalmas táblázat, és az úgynevezett Kish-tábla van, amelyből nyolc különböző változat készült. A nyolc különböző kiválasztást leíró tábla a korabeli Egyesült Államok családszerkezetének megoszlását is figyelembe véve került minden k-adik

kérdőívre. A háztartásbeliek sorba tételekor elsőként a férfiakat állítjuk sorba, életkor szerint (az idősektől a fiatalabbak felé), majd utánuk a nőket soroljuk fel – szintén életkoruk alapján. Az interjú első néhány kérdése az ehhez szükséges információkat gyűjti össze.

A kiválasztási módszerrel kapcsolatosan több kutatási tapasztalat azt mutatja, hogy a Kish-kulcs alkalmazásához szükséges, a nemre és az életkorra vonatkozó információk beszerzése a terepen sokszor kényelmetlen helyzetet teremt a kérdezettek számára, amiből gyakran válaszmegtagadással szabadulnak meg. A háztartás felsorolása például sok esetben kellemetlen az egyedül élő személyeknek (főként a nőknek), illetve azoknak, akik szeretnék elkerülni a velük együtt élők beazonosítását (*Binson et al. 2000*).

A Leslie Kish-kulcs terepen tapasztalható hibáinak, vagyis a válaszmegtagadások arányának csökkentésére több vizsgálatban tettek kísérletet egyrészt a kiválasztáshoz szükséges interjú forgatókönyvének variálásával (*Groves et al. 1988, Groves 1989*).

A kulcs hibáinak, illetve működési zavarainak javítására is több kísérlet történt. Ezekből az egyik, a Verling Trodahl és Roy Carter Jr. nevéhez fűződő hasonló algoritmus (1964) az úgynevezett T-C (Trodahl-Carter) módszer, amely a Kish-kulcs mutánsaként jött létre, és a 70-es évektől széles körben elterjedt. A módszer az interjú során nem tér ki részletesen az egész háztartás nem- és korbéli paramétereire, hanem csak két kérdést tesz fel, a háztartásbeli felnőttek, köztük a nők számára vonatkozóan, majd a kérdezendő személyt a neme és a relatív életkora alapján azonosítja (pl. a legfiatalabb férfi, a második legidősebb nő). A módszer a tesztelése során azonban viszonylag nagy számban produkált hibát. A tesztek eredménye a már korábban részletezett születésnapos módszer működési elégtelenségeihez hasonló, ugyanis mikor a T-C módszerrel kiválasztott kérdezettektől az interjú során a háztartás teljes leírását is beszerezték, akkor az esetek 9%-ában különbséget találtak ezek között az adatok és a kiválasztási interjú során megadott adatok között (*Groves et al. 1988*).

A Kish-kulcs másik utódja az ún. Hagen-Collier módszer (*Lavrakas 1993*), amikor a kérdezők a háztartás tagjai közül a kérdőívhez csatolt kiválasztási algoritmus alapján csak a legfiatalabb vagy a legidősebb nőt, illetve a legfiatalabb vagy a legidősebb férfit veszik számításba lehetséges válaszadóként. Ha egy nőt tartalmaz a háztartás, akkor ő egyben a legfiatalabbnak és a legidősebbnek is minősül, ha pedig a kérdezett nemű személy nincs a háztartásban, akkor az arra az esetre vonatkozó további lépéseket a kérdezőknek mellékelte egyéb instrukciók rögzítik. Amikor a lehetséges négy verziót egyenlő arányban elosztva használják, akkor – a Lavrakas hivatkozta források szerint – a középkorúak, illetve a férfiak alulreprezentáltak lesznek a mintában.

Lavrakas arra hívja még fel a figyelmet, hogy a Hagen-Collier-féle kiválasztási módszer használatakor vegyük figyelembe a vizsgált alapsokaságra vonatkozó, a gyakorlatban korábban már létrejött minták nem és életkor

szerinti eltolódásait, és annak megfelelően állítsuk be a négy verzió megfelelő arányát. Az ilyen beállítással ugyanis egyszerre korrigáljuk a kiválasztási módszer torzító hatását és minden más potenciális torzító hatást (például a háztartások egyenlő kiválasztásának esetleges sérülését, vagy a válaszmegtagadás torzítását stb.) is ellensúlyozunk. A tereptapasztalatok alapján elmondható, hogy az algoritmus megőrizte a Kish-kulcs nehéz kivitelezhetőségének problémáját, és csak a módszerben járatos kérdezői gárdával alkalmazható hatékonyan (*Lavrakas 1993*).

3.6. A SÚLYOZÁS

A súlyozás célja, hogy javítsunk mintánk reprezentativitásán; nagyobb súllyal vesszük figyelembe azokat a társadalmi csoportokat, amelyeknek alapsokaságbeli arányukhoz képest kisebb esélyük volt a mintába kerülni. A súlyozás tehát kompenzálja a mintába kerülési esélyegyenlőtlenségeket.

Makacs tévhit, hogy a súlyozás, mint valami csodatévő ráolvasás, bármilyen mintát reprezentatívvá tud varázsolni. Hangsúlyozni kell, hogy csak a valószínűségi kiválasztási módszerrel készült minták alkalmasak súlyozásra, a nem valószínűségi nem, mivel csak a valószínűségi minták esetében ismertek a bekerülési valószínűségek. A valószínűségi minták esetében sem kézenfekvő, hogy miként szabad súlyokat használni.

Valamely mintát akkor nevezhetünk reprezentatívnak, ha „a minta összesített jellemzői jól közelítik a sokaság ugyanezen összesített jellemzőit”. (*Babbie, 1998, 205*). Ha sikerül jó valószínűségi mintát venni, és ha minden egyes elemnek egyforma volt a bekerülési esélye a mintába, akkor minden elem egyforma, egységnyi súlyt kap. Ebben az esetben nincs szükség súlyozásra, az ilyen mintát nevezik önsúlyozó mintának (*Babbie 2001, 239*).

Társadalomtudományos vizsgálatok esetén ilyen ideális eset ritkán fordul elő, de erre nincs is szükség. Minden olyan minta valószínűségi mintának tekinthető, ahol az alapsokaság minden egyes elemének mintába kerülési esélye ismert, és nem nulla. Az ilyen minta csak súlyozással alakítható reprezentatívvá.

Súlyozással csak akkor lehet javítani a mintánk reprezentativitásán, ha a mintánk megfelelő valószínűségi mintavételi eljárással állt elő, és ha ismerjük az alapsokaság minden egyes elemének mintába kerülési esélyét. Ez esetben tudunk az egyes elemekhez súlyértéket hozzárendelni. A súlyérték az elem mintába kerülési esélyének a reciproka.

A gond az, hogy társadalomtudományos vizsgálatnál általában nem ismert annak az esélye, hogy valaki a mintába kerüljön. Nincs tehát pontos súlyértékünk, és magát a súlyt is becsülni szoktuk. A becslés alapja többnyire az, hogy mennyiben tér el a minta megoszlása és az alapsokaság megoszlása néhány jól ismert paraméter szerint, pl. a nemi arány, a korcsoportok stb. alapján.

4. MINTAVÉTEL TEREPE: JAVASLAT TEREPKÖZELI MINTAVÉTELRE

Mérlegeljük a lehetőségeinket! Tudunk-e a terepen valamilyen, az alapsokaságra jellemző listát szerezni vagy készíteni, azaz tudunk-e a valószínűségi minta előállításához szükséges helyzetet teremteni reprezentatív adatfelvételhez, vagy nem? A legtöbb esetben és a legkönnyebben a teljes lakosságról mint alapsokaságról települési szintű, azon belül pedig közterületi elnevezés (utca, dűlő, hrsz.) szintű listát tudunk beszerezni, vagy – ha a szükség úgy hozza – előállítani, mivel az emberek többsége utcákban és házakban él (a kivételekről lásd az I.1. fejezetet).

Minden település polgármesteri hivatalának (az 1992. évi LXVI. törvény alapján) rendelkeznie kell ún. személyi adat- és lakcím-nyilvántartási rendszerrel, amely a településre bejelentkezett, ott állandó és ideiglenes lakóhelyű személyek adatait tartalmazza utcanév és házszám szerint.³⁶ A település utcáinak számára, házszámbeosztására vonatkozó adatok nem minősülnek személyes adatnak, így valójában semmi akadálya nem volna annak, hogy a polgármesteri hivatal nyilvántartásából megtudjuk azt, hogy a településen mennyi utca van, és azoknak mi a nevük. Sőt, mivel aggregált adatokról van szó, azt sem tiltja semmi, hogy ebből a nyilvántartásból megtudjuk azt, hogy az egyes utcákban a házszámozás mettől meddig tart, és esetleg azt is, hogy hányan élnek ott. A hatályos törvény szerint pedig (az 1992. évi LXVI. törvény és végrehajtási rendelete alapján) „hivatalos úton a nyilvántartásból statisztikai célra adatszolgáltatás egyedi azonosításra alkalmatlan módon teljesíthető.” Ha ezeket az adatokat be tudjuk szerezni, akkor gyakorlatilag megnyílik előttünk az út a reprezentatív valószínűségi mintavétel kivitelezhetősége felé. Az utcák és az ott található házszámok sorbarendezése után a mintavételi keret meghatározta mintaelemszám alapján véletlenszám-táblázat segítségével³⁷ (vagy más random eljárással) kiválasztjuk a kiinduló mintát. A mintaelemszám meghatározásánál már el kell döntenünk, hogy milyen módszerrel kívánjuk majd pótolni a kieső címeket (lásd: I.5. fejezet). Ha azt is sikerült megtudnunk, hogy az egyes utcákban hányan laknak, akkor a mintavételnél figyelhetünk az utcánkénti arányokra is, és később e paraméter alapján súlyozni is tudunk majd.

Ha nem akarunk, vagy mégsem tudunk ebből a nyilvántartó rendszerből adatokat szerezni, akkor magunknak kell megpróbálnunk adatokat készíteni. Ma már sok településnek van olyan térképe, amelynek a hátoldalán megtalálható legalább a belterületi utcák teljes felsorolása, esetleg a házszámok is. Az ilyen térképek alapján utcák szerint vehetünk véletlen mintát, az utcákban található házak közül véletlen kiválasztáshoz pedig szintén használhatjuk a véletlenszám-táblát, pl. úgy, hogy minden, a mintába került utcában be-

³⁶A választói névjegyzék is ennek alapján készül.

³⁷Egy véletlenszámtábla található a Babbie 2001, E függelékben, használatának leírását pedig lásd: Babbie 2001, 228–229.

megyek mondjuk négy-négy házba, amely négy háznak a számát a véletlenszám-táblából határozom meg. Ha esetleg az utcában nincs olyan házszám, amit a véletlenszám-tábla előír, akkor tovább görgetem eggyel a táblát. Ha az utcában nincsenek házszámok, akkor a házak sorrendjére vonatkoztatva használom a véletlenszám-táblát.

Ha a fentiek alapján sikerült legalább „háztartást” választani, akkor a következő lépés az, hogy abból a háztartásból, ugyancsak valamilyen véletlen módszerrel, ki kell választanunk a válaszadót. A válaszadók háztartáson belüli kiválasztásához alkalmazhatjuk mind a születésnapot mind pedig a Laslie Kish-kulcsot vagy a T-C módszert.

Ha esetleg olyan terepen kell adatot felvenni, amire vonatkozóan semmilyen nyilvántartás, térkép vagy egyéb lehetőség nincs, ami alapján valamilyen listát készíthetnénk, akkor csak a véletlenszám-táblázatunkat használhatjuk. Az ilyen esetekben azonban csak a nem valószínűségi mintavételekben gondolkodhatunk.

5. A 2010-ES ROMAKUTATÁS TAPASZTALATAI

5.1. A MINTAVÉTEL

A rétegezett mintavétel során először településeket választottuk ki,³⁸ majd itt mentális térképeket készítettünk a többségi társadalomhoz tartozó, romákkal kapcsolatban álló személyekkel (az önkormányzatnál, az ÁNTSZ-nél, a védőnővel stb.), arra kérvén őket, hogy a térképre rajzolják le, esetleg szóban írják körül, hogy hol laknak romák a településen. Ezeken a megjelölt térképrészekeken lehettek telepek vagy szórványban romák által lakott lakások, háztartások egyaránt. Ezután a területen a kérdezőbiztosok véletlen séta és a születésnapos módszer kombinációjával vették a véletlen mintát, településenként előre meghatározott számban.

A célunk az volt, hogy régiók, megyék, és urbanizációs szintek – azaz településnagyság – szerint rétegezett, véletlen mintát generáljunk. A mintavételi körzetek kijelölésénél, illetve a minta keretszámainak meghatározásánál a Kemény István nevével fémjelzett 1993-as és 2003-as reprezentatív cigánykutatások eredményeit vettük figyelembe, továbbá a 2002. évi cigány kisebbségi önkormányzati választás adatait. Első lépésben tehát a 2003-as adatok alapján (a Kemény-féle) régiók szerint rétegeztük a mintakeretet.

A megyei keretek meghatározásánál az 1993-as felvétel adataiból indultunk ki. Itt külső adatforrások (iskolastatisztikák a roma gyerekekről) is rendelkezésre álltak a cigány népesség területi eloszlásának a becslésére és a becslések megbízhatóságának ellenőrzésére. A keretszámokat úgy állítottuk

³⁸A települések listáját a kutatás A komponensén dolgozó Marketing Centrum dolgozta ki.

elő, hogy az 1993-as megyei arányokat extrapoláltuk a 2003-as regionális arányokhoz igazítva.

A településnagyság szerinti rétegezésnél megint csak a 2003-as adatokat tekintettük kiindulópontnak. A településnagyság szerinti mintaarányok meghatározásánál öt réteggel számoltunk:

1. Budapest,
2. megyeszékhelyek és megyei jogú városok,
3. régi városok (azaz olyan városok, amelyek az 1993-as romakutatás idejében is városok voltak),
4. az 5000 lakosnál népesebb egyéb települések,
5. az 5000 lakosnál kisebb lélekszámú települések.

A mintába kerülő települések kiválasztásánál figyelembe vettük a 2002-es kisebbségi önkormányzati választás eredményeit: kizártuk a mintából azokat a településeket, ahol 2002-ben nem alakult cigány kisebbségi önkormányzat. Erre a lépésre azért volt szükség, mert lehetetlen feladat lenne 5-10 interjút elkészíteni olyan településen, ahol talán csak 2-3 roma család él. Nagyon durva hibát nem követünk el ezzel, bár kétségtelen, hogy kicsit csökkentettük a szórványban, a többség közé ékelten élő cigány családok mintába kerülésének valószínűségét, miközben kicsit növeltük a tömbben élők mintába kerülésének az esélyét.

5.2. A KÉRDEZŐBIZTOSOK ELLENŐRZÉSE

Az adatfelvételt két szakaszban ellenőriztük:

1. A települési interjúk mindegyikét telefonon ellenőriztük. Az ellenőrzés során a kiinduló kulcsinformátori intézményeket kerestük fel. A bekért információk arra vonatkoztak, hogy járt-e kérdezőbiztos a településen, és próbált-e interjúkat készíteni a település cigány lakosságának térbeli elhelyezkedésével kapcsolatosan.
2. A kérdőívek ellenőrzése a sétalapokon megjelölt, sikeresen lekérdezett címek 10%-ának személyes felkeresésével történt. Az ellenőrzés során az elszámoláskor leadott ellenőrzési jegyzőkönyvekben feltüntetett kérdéseket tettük fel a sétalapokon feltüntetett, sikeres lekérdezést mutató címenek, a születés évére vonatkozó kérdést kivéve. Ezt a kérdést a kérdezőbiztosok és az ellenőrök egybehangzó tapasztalatai miatt függesztettük fel, mert a bizalmatlanság növekedéséről számoltak be. Mivel anonim kérdőíves vizsgálatról volt szó – a válaszadókat is ezzel próbáltuk biztatni –, és mivel az ellenőrzés során egyre növekvő bizalmatlanságot éreztünk, ezért célszerűnek láttuk, hogy a személyes adatokat nem kérdezzük meg újra. Az ellenőrzési jegyzőkönyv kérdéseit az ellenőr lehetőleg annak a személynek próbálta feltenni, aki a kérdőívre válaszolt.

5.3. AZ ADATFELVÉTEL MENETE

Az adatok bevitele a kérdezéssel időben párhuzamosan zajlott, előre elkészített rögzítőfile használatával. Minden kérdőívet két különböző személy kétszer rögzített. A kétszeri rögzítés után a két adatbázist összevetettük, a nem egyező adatokat kilistáztattuk, majd visszakerestük azokat a kérdőíveket, ahol a két rögzítés valamely értéke nem egyezett, és megnéztük, hogy mi a helyes rögzítendő érték. Ezek után az adatokat tisztítottuk.

A sétalapok összesítése alapján a válaszkiesések aránya 67% volt, ennek 82%-a volt a teljes válaszmegtagadás, 18%-nyi válaszadó pedig nem volt elérhető.

Az adatfelvétel során mindössze egy olyan, eredetileg a mintába került település volt (Nagypeterd), ahol a teljes válaszmegtagadás következtében egy kérdőívet sem sikerült elkészíteni. A kieső település pótlását a hasonló lakosságszámú és státuszú környező Baranya megyei településeken ugyancsak a válaszmegtagadások miatt nem sikerült megoldani, ezért más megoldást nem találván, a Somogy megyei Darány községben kérdeztünk le 18 kérdőívet.

5.4. MIRE JÓ AZ ADATBÁZIS ÉS MIRE NEM?

A 2010-es romakutatás tereptapasztalatai talán több mintavételi kérdést hagytak nyitva, mint amennyit megválasztak.

A Kemény István fémjelezte cigánykutató-iskola filozófiájához hasonlóan ennek a kutatásnak a során az volt a cél, hogy olyan romák körében készüljön felmérés, akiket a saját (nem roma) környezetük cigánynak tart. A minta (a kutatás céljának megfelelően) a magyarországi többségi társadalom által romáknak tartott emberek által lakott területen élőkre vonatkozóan tekinthető reprezentatívnak. Ez nem azonos (a kutatás jellegből adódóan nem is lehet azonos) a magyarországi roma népességgel.

A kutatás adatbázisa természetesen így is kiválóan alkalmas bizonyos célokra, más célokra pedig korlátozottan alkalmas. Szerintünk nem alkalmas például a magyarországi roma népességről szóló kijelentésekre.

Kiválóan alkalmas lehet ugyanakkor az adatbázis a roma társadalom egy részének (a többségi társadalom által romáknak tartott emberek által lakott területen élőknek) a vizsgálatára, helyzetének részletes leírására, bemutatására.

5.5. RUGALMATLAN ÉS TEREPTÁVOLI KÉRDŐÍV

A 2010-es romakutatás során további gondot okoz a válaszok érvényessége. Nemzetközi összehasonlításra tervezett kérdőívben értelemszerűen sok olyan kérdés szerepel, amelynek jelentése nem értelmezhető a roma közösség minden tagja számára. Ilyen kérdőív például a SILC (és a SILC kérdések adták a

kérdőív gerincét). Az értelmezést különösen megnehezíti a tudományoskodó, nehézkes nyelvezet, a fordító tereptávoli hozzáállása. Néhány példa:

A5. MI VOLT AZ ANYJÁNAK / NEVELŐANYJÁNAK A GAZDASÁGI AKTIVITÁSA

D5. ELŐFORDULT-E AZ ELMÚLT 12 HÓNAPBAN, HOGY ÖNNEK ORVOSI ELLÁTÁSRA LETT VOLNA SZÜKSÉGE, DE NEM VETTE IGÉNYBE?

H20. VÉGZETT-E ÖN LEGALÁBB EGY ÓRA JÖVEDELEMSZERZŐ MUNKÁT VAGY MÁST AZ ELMÚLT HÉTEN?

„A kérdések értelmezésében időnként magyarázatra volt szükségük. A jövedelmi viszonyokra utaló kérdéseknél pl. nem voltak tisztában azzal, hogy mi a kapott jövedelem neve, emiatt rosszul diktilták be a jogcímet.” (34. kérdező)

„A kérdőív egy kicsit hosszú volt, így sokszor már úgy kellett bátorítani az embereket, hogy nincs sok hátra, és néha a kérdéseket is el kellett magyarázni, hogy mit is jelent.” (65. kérdező)

Elméletileg persze a kérdezőnek nem is lett volna szabad elmagyaráznia semmit – kivéve azt, amire a kérdőívben külön utasítás szerepelt –, mivel ez standard strukturált kérdőíves vizsgálat volt. Ilyen kutatások esetében a kérdezőbiztos csak a kérdést teheti fel, ahogy az írva található, legfeljebb (ha nem értették, akkor) szó szerint megismételheti.

A 2010-es romakutatás terepmunka-tapasztalatai is alátámasztották azt a feltételezésünket, hogy a terep okozta nehézségek, és a csak ott megnyilvánuló szituációk több esetben felülírják a standard strukturált kérdőíves eljárás szigorú módszertani szabályait. A gyakorlatban a kérdezőbiztosok lényegében rugalmasan kérdőíveztek. Valószínűnek tartjuk, hogy a velünk párhuzamosan folyó másik kutatás esetében, amelyet a Marketing Centrum és a TÁRKI felügyelt, hasonlóan történt az adatfelvétel (azaz a kérdezők helyenként elmagyarázták a kérdőív kérdéseit) –, még akkor is valószínűnek tartjuk ezt, ha ez a sejtés nem igazolható, mint ahogy az ellenkezője sem.

A probléma (a nemzetközi kutatás kérdéseinek nehezen érthető jellege) előre látható volt, ezért a kutatási tervünk rugalmas kérdőívezés módszerével számolt (*Letenyei és Nagy 2007*). A rugalmas kérdőíves technika lényege elvileg, hogy egyrészt megengedjük a kérdezőbiztosnak, hogy elmagyarázza a kérdést, ha az eredeti formájában a terepen értelmezhetetlennek bizonyul, viszont feladata, rögzítse: miként magyarázta a kérdést (esetünkben ez a rögzítés a gyakorlatban végül is nem történt meg), mi hangzott el pontosan a terepen.

IRODALOM

- Babbie, E. (2001): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Binson, D. – Canchola, J. A. – Catania, J. A. (2000): Random Selection in a telephone Survey: A Comparison of the Kish, Next-Birthday, and Last-Birthday Methods. *Journal of Official Statistics*, 16., 53-59.
- Csanádi Gábor – Ladányi János (1992): *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Éltető Ödön – Marton Ádám (1995): *A mintanagyság és a megíűsűlások kapcsolata a reprezentatív felvételekben*. Statisztikai Szemle, 73 (10), 789-798.
- Eranus Eliza – Láng Sarolta – Máth András – Rác Attila (2005): *A kérdőíves adatfelvétel újabb módszerei: telefonos, számítógéppel támogatott interjú (CAPI, CATI) és internetes adatgyűjtés*. In Letenyei László (szerk.): *Telepűléskutatás. A telepűlési és térségi tervezés társadalomtudományos alapozása*. Budapest, Ráció.
- Farkas János (1998) (szerk.): *Telepűlés- és városszociológia*. Budapesti Műszaki Egyetem Természet és Társadalomtudományi Kar Szociológia és Társadalomtörténeti Tanszék, Budapest, Műegyetem Kiadó.
- Fischer György (2001). *Hihetűnk-e a közvélemény-kutatásoknak?* Budapest, Bagolyvár Könyvkiadó.
- Groves, R. M., (1989): *Survey Errors and Survey Costs*. New York, John Wiley and Sons, Inc.
- Groves, R. M. – Biemer, P. P. – Lyberg, L. E. – Massey, J. T. – Nicholls, W. L. – Waksberg, J. (szerk.) (1988): *Telephone Survey Methodology*. New York, John Wiley and Sons, Inc.
- Hablicsek László: *A népesség-nyilvántartások bizonytalanságai a foglalkozási ráta meghatározhatósága szempontjából, ennek enyhítési lehetőségei*. Budapest, 2007, Prodemo Bt. Letöltve: 2011. július 2-án. http://www.erak.hu/szemelvenyek/dok1/foglalkoztatasi_rata_es_nepesseg-nyilvantartas.pdf
- Havasi Éva (1997): *Válaszmegtagadó háztartások*. Statisztikai Szemle, 75 (10), 831-843.
- Hunyadi László (2001): *A mintavétel alapjai*. Budapest, Számalk Kiadó.
- Hunyadi László – Mundruczó György – Vita László (1997): *Statisztika*. Budapest, Aula Kiadó.
- Kish, L. (1949): *A Procedure for Objective Respondent Selection Within the Household*. *Journal of the American Statistical Association*, 380-387.
- Kish, L. (1965): *Survey Sampling*. New York, John Wiley and Sons, Inc.

Lavrakas, P. J. (1993): *Telephone survey methods: Sampling, selection and supervision*. Applied Social Research Methods Series, Vol. 7. HIÁNYZIK AZ OLDALSZÁM

Letenyei László – Nagy Gábor Dániel (2007): *Rugalmas kérdőív*. Szociológiai Szemle, 17 (1-2), 29-45.

Malhotra, K. Naresh (2002): *Marketing-kutatás*. Budapest, KJK-Kerszöv Jogi és Üzleti Kiadó.

Marton Ádám (1994): *A nem mintavételi hiba az ipari kisservezetek megfigyelésénél*. Statisztikai Szemle, 72 (2), 141-153.

McMillen, Marilyn – Harris-Kojetin, Brian – Miller, Renee – Ware-Martin, Antionette (2001): *Measuring and Reporting Sources of Error in Surveys*. Prepared by the Subcommittee on Measuring and Reporting the Quality of Survey Data. VALAMI ORSZÁG? VÁROS JÓ LENNE IDE

Morris, C. B. (2001): *A further evaluation of total and component unit non-response bias in the national longitudinal study of adolescent health*. University of North Carolina at Chapel Hill.

Morris, Raymond Neville (1968): *Urban sociology*. London, George Allen and Unwin Ltd..

Nemes Ferenc – Szelényi Iván (1967): *A lakóhely mint közösség*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Németh Renáta – Rudas Tamás (2002): *Mintavétel a Leslie Kish-kulcs alkalmazásával*. Statisztikai Szemle, 80 (4) HIÁNYZIK AZ OLDALSZÁM.

Oldendick, R. W. – Bishop, G. G., – Sorenson, S. B. – Tuchfarber, A. J. (1988): *A Comparison of the Kish and Last Birthday Methods of Respondent Selection in Telephone Surveys*. Journal of Official Statistics, 4, 307-318.

Roll, Charles Jr. – Cantril, Arthur (1972): *Polls: Their Use and Misuse in Politics*. N. Y., Basic Books.

Trodahl, Verling – Carter, Roy Jr. (1964): *Random Selection of Respondents Within Households in Phone Surveys*. In Journal of Marketing Research, 1 (May), 71-6.

Scipione, Paul A. (1994): *Practical Marketing Research*. Kendall/Hunt Publishing Company, 1992. (Magyarul: Scipione, Paul A: A piackutatás gyakorlata. Budapest, Springer Hungarica, 1994.)

Szelényi Iván (1990): *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Telegdi László (1999): *A nemválaszolók megelőzése és kezelése a gazdaságstatisztikában*. Gazdaság és Statisztika, augusztus-október, 41-64. és 28-56.

Weclawowicz, G. (1998): *Social polarisation in the postsocialist cities*: Budapest, Prague and Warsaw. In Enyedi György (szerk.): Social change and urban restructuring in Central Europe. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Zimowski, Michele – Tourangeau, Roger – Ghadialy, Rashna – Pedlow, Steven (1997/3): *Nonresponse in household travel surveys*. Glossary of terms.

HÖRÖMPÖLI ERIK – KOPLÁNYI EMESE

4. A MAGYARORSZÁGI ROMA NÉPESSÉG 40 ÉVE, AZ 1971-BEN KIALAKÍTOTT KEMÉNY-FÉLE MÓDSZERTANI KERET ALAPJÁN

1. BEVEZETÉS

E tanulmány célja egy általunk lehetségesnek vélt összehasonlítás: az 1971-ben Kemény István vezetésével végzett hazai kutatás a roma emberekről és a 2010-ben a hasonló kiindulópontú, BCE IKN Kft. által vezetett B kutatás roma eredményeinek összehasonlítása. Egyszerűen fogalmazva: mi történt a magyarországi roma emberekkel az utóbbi 40 év alatt, pontosabban: hogyan alakultak a cigány emberek életkörülményei a számok tükrében.

A tanulmány tematikája – az elméleti keretek kivételével – többnyire az 1976-ban megjelent Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról című, Kemény István (1976) által jegyzett mű tartalomjegyzékét igyekszik követni.

Ugyanakkor az alfejezetek elhelyezkedésénél minimális módosításokra kényszerültünk, annak érdekében, hogy az összehasonlítás világos és egyértelmű valamint áttekinthető legyen. Mindezt természetesen a tartalmi szempontokat figyelembe véve tettük.

A tanulmány logikája az összehasonlítást követi, azaz megnézzük, hogy az adott témában Kemény István (1976) mit állapított meg, illetve a 2010-es kutatás alapján jelenleg mi tapasztalható a cigányok körében. Végül kísérletet teszünk arra, hogy kiolvassuk a lehetséges változások tendenciáit, majd írunk az eltérések vagy épp az egybeesések lehetséges okairól.

A Kemény István által vezetett 1971-es kutatás adatait a 2010-ben a Roma Társadalom TÁMOP – 5.4.1-8/1 kutatás B komponensének adataival vetettük össze. Az adatok alaposabb ismerete okán véltük úgy, hogy a két kutatás adatainak összehasonlítása hasznos és hiánypótló kutatás lehet, hiszen a két felvétel között eltelt 40 év gyökeres változásokat hozott a cigány emberek életkörülményeiben. Tisztában vagyunk azzal, hogy a két kutatás mintavétele eltérő – ami a későbbiek folyamán kerül kifejtésre –, így az összehasonlítás során kapott eredményeinkből levont következtetésekkel óvatosan szűk-ségeltetik bánni.

Elemzésünkben legjobb akaratunk ellenére sem tudtunk minden adatot összehasonlítani, hiszen a kérdések és a válaszlehetőségek csoportjai néhol eltértek, esetleg valamelyik kutatásban nem is szerepeltek. Csupán ilyen esetekben nyúltunk más adatbázisok vizsgálatához, elsősorban az 1995-ben megjelent, Havas Gábor és Kemény István által írt, A magyarországi romákról

című tanulmányhoz (*Havas-Kemény 1995*). Ennek kiválasztását a némileg hasonló módszertan és Kemény István személye indokolta. Ezen kívül, ha szükségesnek mutatkozott, akkor a 2010-es adatokat a teljes népességre vonatkozó, a KSH által készített 2005-ös mikrocenzussal hasonlítottuk össze. Más, a roma emberekről szóló kutatás adatbázisát kutatásunkban nem vettük figyelembe, hiszen célunk az 1971-es, Kemény István által a roma emberekről vezetett kutatás óta történt 40 évnyi változás vizsgálata volt.

A tanulmány az elméleti keretek után az 1971-es és a 2010-es adatokat elemzi és hasonlítja össze, végül a kutatás eredményeit röviden össze is foglaljuk.

2. FŐBB MAGYARORSZÁGI KVANTITATÍV SZOCIOLÓGIAI KUTATÁSOK A ROMA EMBEREKRŐL 1972 ÉS 2010 KÖZÖTT

2.1. KEMÉNY, HAVAS ÉS KERTESI: A CIGÁNY NÉPESSÉG HELYZETE 1993-1994

A mostani összehasonlításunk alapjául szolgáló, Kemény István által vezetett 1971-es kutatást a cigány emberekről szóló hazai empirikus kutatásokat megalapozó kutatásként szokás említeni. Ennek a kutatásnak előbb módszertani, mintavételi megfontolásairól, majd eredményeiről írunk.

A népszámlálásokon kívül Magyarországon több reprezentatív felmérés is készült. Ezek egyike 1993-ban készült, fő célkitűzése a rendszerváltás, e politikai-gazdasági váltás hatásainak számbavétele. Mintavételü-e igen hasonló volt az 1971-es kutatásáéhoz: előzetes információszerzéssel megállapították a sokaságot teljes körű összeírással, majd ebből véletlen mintavétellel megkapták a mintájukat. Az előzetes információkat a falvak esetében a Művelődésügyi Minisztérium 1989/90. tanévi általános iskolai statisztikái, a községek esetében iskolastatisztikák alapján készített megkülönböztetésből (amely szerint vannak cigány emberek által ritkán, közepesen, illetve sűrűn lakott települések), a városok esetében pedig a választóközr-eti információk és a helyi közigazgatási intézményektől kapott információk jelentették.

Ladányi János és Szelényi Iván tanulmányukban (1997a) rámutatnak e sokaság meghatározási módjának hátrányaira. Ezek szerint kivédhetetlenül érvényesülni fognak az egyéni előítéletek, vagyis a környezet a saját maga szempontjából problémásnak gondolt cigány emberet fogja javasolni a sokaságba, és így kisebb esélyük lesz abba azoknak bekerülni, akikről ez a környezet azt gondolja, hogy „olyan rendesek, mintha nem is lennének cigányok”. Végeredményben tehát azzal számolhatunk, hogy a jobb módú, illetve életformájukat tekintve erősebben asszimilálódott cigány emberek kimaradnak a sokaságból.

2.2. A TÁRKI HÁZTARTÁS MONITOR (1997-2001) HÁZTARTÁSPANEL-VIZSGÁLATA ALAPJÁN VÉGZETT ELEMZÉSEK

A Magyar Háztartás Panel kezdeményezője Andorka Rudolf volt. Célkitűzéseiben hasonló a fent említett Kemény-kutatáshoz: a rendszerváltás által előidézett gazdasági és ezáltal a társadalmi folyamatok követése, a munkaerőpiac átalakulásának valamint a társadalom átrétegződésének megfigyelése. Módszerük szerint kiválasztottak egy mintát, amelyet aztán minden évben felkerestek (innen a panel név), hogy az átalakulási folyamatokat azonos mintán tudják követni. Alapvetően a háztartások felnőtt tagjai voltak a célpontok, a háztartásfő mellett minden, a háztartásban élő 16 évesnél idősebb személyre is kiterjesztették a vizsgálatot. E módszer árnyoldala az eredetileg bevont egyének kiesése a mintából (lemorzsolódásuk a panel-mintából), s pótlásuk nemcsak költségesnek, hanem épp a kutatás eredeti értelmét zavarónak is bizonyult.

A Háztartáspanel-vizsgálatra sok korabeli kutatás épült. Kolosi (2002) eredményei szerint a rendszerváltás terheit elsősorban nem a szegények viselték (ugyanis nekik már a rendszerváltáskor sem volt megfelelő háttérük ehhez), hanem a középosztály, amelyből nem tudott mindenki megfelelően alkalmazkodni, ők tehát elszegényedtek. A cigány emberekről szólva úgy tűnik, hogy rájuk fokozott hatással voltak az iskolázottság hiányai, a lakóhellyel kapcsolatos hátrányok, illetve a magas gyerekszám, s ezek mind-mind növelték az elszegényedés valószínűségét.

E kutatás során a kérdező feladata volt annak megállapítása, hogy a megkérdezett személy cigány ember-e, azonban ezt a kérdést el is lehetett hagyni, ha a kérdező bizonytalan volt. Ilyen feltételek mellett az 1992-es lekérdezés eredményei szerint a megkérdezettek 3 százaléka bizonyult egyértelműen cigány embernek, és további 9 százalék esetében volt bizonytalan a kérdezőbiztos (Andorka és Spéder 1994). Ladányi és Szelényi (1997a) ennek kapcsán kihangsúlyozza a társadalmi klasszifikáció nehézségeit, és aláhúzzák, hogy az etnikai keveredés jeleit mutató családok miatt lehetett háromszor akkora azoknak a háztartásoknak a száma, ahol bizonytalankodott a kérdező, mint ahol egyértelmű választ tudott adni.

Kertesi (1998) szerint sem a mintavételkor, sem a pótláskor nem volt szempont a reprezentativitás a cigány emberekre nézve, a kérdezőbiztosok hiányosan voltak felkészítve, így a cigány emberekre vonatkozóan a kutatás eredményeit fenntartásokkal kell kezelni.

Tóth István György (2002) az ebben a tíz évben végzett jövedelmi vizsgálatok alapján jövedelemegyenlőtlenségi mutatókat tesz időrendbe, és miután megállapítja, hogy a jövedelemeloszlást legerősebben befolyásoló tényező az iskolázottság, külön kitér az etnikum differenciáló hatására. Kijelenti, hogy a mintába került, cigány emberek lakta háztartások kockázata az elszegényedésre négy-ötszöröse a többi háztartásénak.

Nagy Gyula (1994) közvetetten a cigány emberek munkaerő-piaci helyzetét tekinti át 1993-ra vonatkozóan, abban az évben, amelyben a rendszerváltás óta a legtöbb megszűnt munkahelyet regisztrálták. Minden addiginál több betanított illetve segédmunkás veszítette el állását, és a háztartáspanel adatai szerint a cigány emberek közötti munkanélküliség is ekkor érte el a kritikus, 50 százalékos feletti szintet; vagyis először esett meg, hogy a cigány emberek körében kevesebben dolgoztak, mint akik nem.

Tóth (1994) elmondja, hogy a szakirodalom a legkülönbözőbb szegénységi küszöbök megállapításával dolgozik ugyan, mégsem találunk olyan küszöböt, amely alatt ne lennének nagyobb arányban a cigány emberek a nem cigányoknál, és hogy minél lejjebb húzzuk meg ezt a határt, annál nagyobb lesz a küszöb alatti cigány emberek aránya.

2.3. KEMÉNY, JANKY ÉS LENGYEL VIZSGÁLATA (2004)

Keményék e 2004-es kutatás során hasonló, bár – a szűkös erőforrások miatt – kisebb elemszámú mintát vettek. Ismét a környezet véleményét tartották mérvadónak, és nem használták fel a csak két évvel korábban lezajlott, 2001-es népszámlálás eredményeit, mondván: abban csak az a cigány ember, aki annak tartja magát.

A kutatók megállapítják a cigány emberek arányának területi egyenlőtlenségét. Van olyan megye, ahol arányuk 3 százalékos alatt marad, míg például Heves megyében 13 százalékos fölötti az arányuk. Azonban ennél is markánsabbak lehetnek a települések szerinti eltérések, olyannyira, hogy egyes helyeken a cigány emberek többségben élnek.

Kertesi (2005) összefoglalja ugyanezeknek a kutatóknak azt a kísérletét, hogy kvázi-panelmintát hoztak létre, utólag próbálva meg valamiféle közös nevezőt találni és összehasonlítani a cigány emberekről szóló addigi kutatásokat. Ez alapján újra megerősítik a megállapítást, hogy a cigány emberek kiszorultak a munka világából, ugyanakkor figyelemre méltó, hogy az eredmények szerint a Budapesten élő cigány származású férfiak gazdasági aktivitása megközelíti az aktivitás országos szintjét. A szemünk elé táruló, összességében igen alacsony foglalkoztatási ráta a cigány nők és a falvakban élő cigány emberek foglalkoztatási adatainak tükrözi.

2.4. AZ 1971-ES (KEMÉNY ISTVÁN VEZETTE) KUTATÁS MINTAVÉTELE

Kemény István, akinek neve egybeforrt a cigány emberek kutatásával, azért is nagy jelentőségű kutató, mert olyan területre merészkedett a „kapun belüli munkanélküliséggel”, amely a szocialista berendezkedésű Magyarországon még kutatói körökben is tabunak számított. Elsősorban ugyanarra voltunk kíváncsiak a kérdés során, mint az eredeti tanulmány – ám az aktuális viszonyok közt.

Kemény bemutatja, hogy kiket tekintettek cigány embernek (azokat, akiket a környezetük annak gondolt), és érvel a többi módszer ellen: több ilyen megközelítés is létezik. Az egyik szerint a nyelvhasználat a meghatározó. Ezt Kemény és a mi kutatásunk is cáfolja, mivel igen kevés az olyan csoport, amelyik valamilyen cigány nyelvet használ, valamint „nincsenek olyan nyelvi, kulturális és etnikai vonások sem, amelyek a cigány anyanyelvű cigányságot nyilvánvaló nemzeti jelleggel ruháznák fel, sőt még olyanok sincsenek, amelyek őket a magyaroktól, valamint a nem cigány környezettől élesen elhatárolnák és egységbe forrasztanák” (Kemény, 1976, 9). Egy másik megközelítés lehetne az önbevallásos módszer, amely szerint az a cigány ember, aki annak vallja magát. Ezt a megközelítést azonban néhány olyan zavaró tényező torzíthatja, amit aztán nehéz tisztázni, ilyen például az előítéletektől való félelem miatti tagadás. Kutatásunkban követtük Kemény iránymutatását a cigány emberek meghatározásában.

Keményék a mintavételi eljárás során más módszert alkalmaztak Budapesten és a megyei jogú városokban, mást a megyei joggal nem rendelkező városokban és megint mást a községekben: „Budapesten és a megyei jogú városokban a választói körzetekből indultunk ki. A választói körzeteket a kerületi és a városi tanácsokban kapott információk szerint két csoportba rendeztük. Az egyik csoportba azokat a körzeteket soroltuk, amelyekben viszonylag sok cigány ember lakik, a másik csoportba azokat, amelyekben nem vagy alig él cigány ember. Az első csoportba tartozó körzeteknél minden tizedik választói körzetbe látogattunk el, ott megkerestük azokat a lakásokat, amelyekben cigány emberek laknak és ezek közül minden ötödikben töltöttünk ki kérdőívet. A második csoportba tartozó körzetek közül minden ötvenediket választottuk ki, és a körzetekben itt-ott előforduló cigány emberek lakta lakások közül mindegyikben kérdőívet töltöttünk ki.” A vidéki városokat ugyanakkor ábécésorrendbe szedték, minden ötödikbe ellátogattak, és a cigány emberek lakta háztartások összeírása után minden – véletlenszerűen kiválasztott – tizedikben készítettek interjút. A községeket „a megyei tanácsokban, a járási tanácsokban, a megyei és a járási rendőrkapitányságokon, valamint a megyei és a járási KÖJÁL-állomásokon kapott információk alapján két csoportba soroltuk. Az első csoportba azok a községek kerültek, amelyekben a cigány lakosok száma eléri vagy felülmúlja a százat, a másodikba pedig azok, amelyekben a cigányok száma száz fő alatt maradt. Az első csoportba tartozó községek közül minden tizedikbe látogattunk el, ott összeírtuk a cigányok által lakott lakásokat, és véletlenszerű kiválasztással minden ötödikben töltöttünk ki kérdőívet. A második csoportba tartozó községek közül minden ötvenedikbe látogattunk el, és ott kivétel nélkül minden cigányok által lakott lakásban kérdőívet töltöttünk ki.”

2.5. A 2010-ES KUTATÁS MINTAVÉTELE

Mivel kutatásunknak nem volt része hasonló összeírás készítése a cigány emberekről, mint amilyeneket Keményék alkalmaztak korábban (1993-ban és 2003-ban), ezért többnyire az ő eredményeikre hagyatkoztunk a mintavételünk során. A 2003-as adatfelvételben megbízhatónak tekinthető becslések vannak a Magyarországon élő cigány népesség regionális eloszlásáról, illetve annak alakulásáról. (A regionális felosztás a kutatások logikáját követi, és nem a KSH statisztikai régióit.) „Első lépésben tehát a 2003-as adatok alapján régiók szerint rétegeztük a mintakeretet, ám ebből még nem derül ki, hogy az egyes megyékben illetve Budapesten hány interjút kell készíteni. A megyei keretek meghatározásnál az 1993-as felvétel adataiból indultunk ki. Itt külső adatforrások (iskolastatisztikák a roma gyerekekről) is rendelkezésre álltak a cigány népesség területi eloszlásának becslésére, és a becslések megbízhatóságának ellenőrzésére. A keretszámok előállításánál az 1993-as megyei arányokból következettünk a 2003-as megyei arányokra, feltételezve, hogy az egyes régiókhoz tartozó megyékben nem nagyon más a cigány népesség arányainak változása, mint a régió más megyéiben. A településnagyság szerinti rétegezésnél is a 2003-as adatokat tekintettük kiindulópontnak. A gondot itt az jelentette, hogy a Keményék mint szerzők közigazgatási besorolást használnak, és így azt találták, hogy 2003-ban lényegesen több roma ember élt városokban, mint 1993-ban. Ennek azonban mindössze az volt az oka (ahogy ezt ők is megállapítják), hogy időközben nagyon sok község várossá vált. Emiatt a településnagyság szerinti mintaarányok meghatározásánál őt réteggel számoltunk:

1. Budapest,
2. megyeszékhelyek és megyei jogú városok,
3. régi városok (azaz olyan városok, amelyek az 1993-as roma emberekeről szóló kutatás idejében is városok voltak),
4. az 5000 lakosnál nagyobb egyéb települések,
5. az 5000 lakosnál kisebb települések.

A mintába kerülő települések kiválasztásánál figyelembe vettük a 2002-es kisebbségi önkormányzati választás eredményeit, azaz kizártuk a mintából azokat a településeket, ahol 2002-ben nem alakult cigány kisebbségi önkormányzat. Erre azért volt szükség, mert lehetetlen feladat lenne 5-10 interjút elkészíteni egy olyan településen, ahol talán csak 2-3 roma család él (a kutatás céljainak elérését akkor biztosítottuk a legjobban, ha háztartásonként egy interjú készült). A kisebbségi önkormányzat megalakításának figyelembevételével 1024 településre szűkítettük a szóba jöhető települések számát, ugyanakkor kizártuk azokat a településeket, ahol egyáltalán nem élnek cigány emberek, vagy ahol csak néhány család él.

A mintavételi körzeteket a következő lépések szerint jelöltük ki:

1. minden megyeszékhely és megyei jogú város benne van a mintában,
2. a kisebb településeket teljesen véletlenszerűen választottuk ki azoknak a településeknek a köréből, ahol 2002-ben alakult kisebbségi önkormányzat.
3. A kiválasztott települések számának meghatározásánál kutatáslogisztikai szempontokat is figyelembe vettünk, azaz ügyeltünk arra, hogy ne növeljük túlságosan a mintavételi körzetek számát, illetve elkészíthetők legyenek a tervezett interjúk, azaz ne kelljen túl sok interjút készíteni a kistelepüléseken. Itt a 2002-es kisebbségi önkormányzati választás eredményeire is figyeltünk, azaz tekintettel voltunk arra is, hogy hányan szavaztak a településen a cigány jelöltek listájára.”³⁹

3. A FÖLDRAJZI ELOSZLÁS, A NYELV ÉS A HÁZTARTÁS SZERKEZET ÖSSZEFÜGGÉSEI

Kemény 1971-ben a cigány lakosságot 320 000 főre becsülte. E tanulmányunkban nem teszünk kísérletet arra, hogy megbecsüljük az alapsokaságot. A demográfiai adatokat minden esetben arányszámokkal közöljük. Itt kell szólnunk arról is, hogy Kemény fejezetcímeinek követése ellenére, azok tartalma – az összehasonlítási problémák miatt – több ponton eltérhet. Így jelen fejezetben nem térünk ki minden egyes demográfiai kérdésre, csupán a földrajzi eloszlásra, nyelvre és háztartás-szerkezetre.

3.1. FÖLDRAJZI ELOSZLÁS

A földrajzi eloszlás vizsgálatakor Kemény hat régiót hozott létre:

1. kelet (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar és Békés megye),
2. az Alföld (Csongrád, Bács-Kiskun és Jász-Nagykun-Szolnok megye),
3. a budapesti iparvidék (Budapest, Pest, Fejér és Komárom-Esztergom megye),
4. észak (Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Nógrád megye),
5. a Dél-Dunántúl (Baranya, Somogy, Zala és Tolna megye),
6. nyugat (Vas, Veszprém és Győr-Moson-Sopron megye).

³⁹Idézet Marián Béla, Marketing Centrum OPK Kft. Mintavétel leírásából.

Az eloszlás nem volt egyenletes, és jelenleg sem az:

1. táblázat. A magyarországi cigány lakosság régió szerinti megoszlása (1971 és 2010)

Régió	Arányszám (1971)	Arányszám (2010)
Budapesti iparvidék	19,0%	18,7%
Dél-Dunántúl	20,0%	16,9%
Nyugat-Dunántúl	1,4%	3,9%
Észak	20,4%	31,2%
Alföld	16,1%	9,2%
Kelet	23,1%	20,1%
Összesen	100%	100%

Az eloszlás 1971 óta változott, úgy, hogy megnövekedett az északi és a nyugat-dunántúli régióban élők aránya, míg csökkent a Budapest vonzáskörzetében, a Dél-Dunántúlon, az Alföldön és a keleten élők aránya. Bár a keleti területek már nem az első helyen állnak, mégis szembevetendő, hogy legmagasabb arányszámokkal a cigány lakosság még mindig a legelmaradottabb területeken él, azokon a vidékeken, amelyek kereseti, jövedelmi és lakásvizsgálatait tekintve is a kevésbé kedvező régiók közé tartoznak. Erősen csökkent az arány az alföldi területeken, ahol 6,9 százalékpontos változás figyelhető meg, miközben növekedett az arány a jobb helyzetű nyugati régióban.

A korábban majdnem egyenletes eloszlást 40 év alatt a fokozatos csoportosulás és tömörülés váltotta fel, azaz a cigány lakosság bizonyos területen történő nagyfokú koncentrációja. Ezzel kapcsolatosan számos tanulmány hívta már fel a figyelmet arra, hogy napjaink Magyarországon gettósodó térségekről, leszakadó területekről kell beszélnünk, ahol a szociális, a gazdasági, az egészségügyi és egyéb problémák halmozódása a közeljövőben súlyos társadalmi konfliktusokat szülhet. (Virág 2006; Ladányi-Virág 2009).

2. táblázat. A cigány lakosság település szerinti megoszlása (1971 és 2010)

Településtípus	Arányszám (1971)	Arányszám (2010)
Budapest	7,7%	10%
Vidéki városok	13,9%	12,4% + 30,4%
Községek	78,4%	47,2%
Összesen	100%	100%

A településtípus szerinti megoszlás igen sokat változott az utóbbi 40 évben. Míg 1971-ben a cigány lakosság több mint háromnegyede községekben élt, addig ma már ez az arány csak 47,2%. A vidéki városokban 13,9%-uk élt, ma a megyei jogú városokkal (12,4%) és az egyéb 5000 főnél nagyobb lélekszámú településsel (30,4%) együtt a vidéki város lakó roma emberek aránya 42,8%, míg Budapesten 10%-ra nőtt az arányuk.

Ma a cigány lakosságnak több mint fele város lakó. Mindez valószínűleg az 1970-es években megkezdődött telepfelszámolásoknak, az új lakótelepek építésének, valamint a leromlott városi területekre költözésüknek, illetve a magasabb státuszú budapestiek helyére, azaz a korábban a belső pesti kerületek jó állapotú lakásaiban élők megüresedett lakásaiba való beköltözéseknek köszönhető (*Ladányi 1989*). Az arányok változását eredményezhette az is, hogy időközben sok község városi jogállást kapott, azaz sokan város lakókká váltak annak ellenére, hogy nem költöztek el adott településről. Ugyanakkor nagy mértékben nem csökkent a községben élők aránya, hiszen a városodás ellentendenciái is megjelentek. Ilyen ellentendenciák például a krónikus lakáshiány és az egyenlőtlen lakáskiutalások, amik gátolták a városi lakosság növekedését (*Szelényi 1990*), valamint ilyen tendenciák az államszocialista rendszer hagyatékai, például az éles területi egyenlőtlenségek egyes régiók, falvak és városok között, és ezzel járólag a vidéki slumokban a cigány és a nem cigány szegény emberek koncentrációja. S ilyen tendenciák továbbá a rendszerváltás utáni változások (pl. a szuburbanizáció, a munkahelyek számának csökkenése, a hátrányos területeken csapdába kerülő népesség lehetőségeinek korlátozottsága) (*Ladányi-Szelényi 1997b*).

3.2. NYELV

A Kemény által használt kategóriák (magyar anyanyelvű, cigány anyanyelvű és román anyanyelvű) megfeleltethetők a magyart, a lovárit, illetve a beás nyelvet beszélők kategóriáival (*Száraz 2007*). A '71-es felmérés alapján a romák 71%-a magyar anyanyelvű, 21,2% cigány anyanyelvű, 7,6%-a pedig román anyanyelvű (továbbá 0,2% más anyanyelvű). Kemény hangsúlyozta, hogy a cigányság problémáinak megoldását célzó politikának a fentiek tükrében nem nyelvi azaz etnikai, hanem társadalmi rétegjelenségként kell felfognia ezt a kérdéskört. (Kemény, 1973).

2010-re a nyelvi különbségek struktúrája valamelyest módosult: a felmérésben a megkérdezettek 70,2%-a jelölte, hogy megérti valamelyik cigány nyelv egyikét. A lovárit 15,3%-uk, a beást 11,3%-uk érti meg. Azok közül, akik jelezték, hogy megértik a cigány nyelvet, 58,8% jelölte azt anyanyelvének is, akik pedig a román, azaz a beás nyelvet értik meg, azok 42,2%-ának anyanyelve is az. Ennek alapján kicsi azok aránya, akik anyanyelvüknek tudhatják bármelyik cigány nyelvet. Továbbá összesen a megkérdezettek

25,9%-a használja egyik vagy másik cigány nyelvet. Az anyanyelv alapján történő összehasonlítások más aspektusban Kemény 1971-es adataival kevésbé bizonyulnának gyümölcsözőnek a kis esetszámok miatt. Nem mellesleg a kérdőívben szereplő ezzel kapcsolatos kérdésekre igen sok válasz hiányzik is, s ez szintén csökkenti az általánosíthatóság lehetőségét.

Kissé, de nem lényegesen más a kép, ha nem az anyanyelvet vizsgáljuk, hanem az önidentifikáció szerint határozzuk meg a cigányok származását, amit Kemény kutatásában nem vizsgált. Ez alapján 55,8%-uk tartotta magát magyarnak, romungrónak, 17%-uk oláhnak, 12,4%-uk beásnak, 10,9%-uk pedig muzsikus cigány embernek.

A nyelv és az oktatás szempontjából fontos kiemelni, hogy a magyar és a cigány nyelveken kívül a cigány népesség 13,3%-a beszél más nyelvet is – bár kevés esetben, de megjelent az adatokban az idegen nyelv ismerete is. Sajnos ezt az adatot nem áll módunkban Kemény adataival összevetni, hiszen az 1971-es kutatás a cigány nyelvek ismeretén kívül nem kérdezett rá más nyelvek ismeretére.

3.3. HÁZTARTÁSSZERKEZET

Az átlagos háztartás nagysága 1971-ben 5,6 fő volt, úgy, hogy a falun élőknel ez a szám magasabb (5,7 fő), míg a vidéki városokban (5,5 fő) és Budapesten (4,8 fő) alacsonyabb. 2010-re a háztartások mérete zsugorodott, hiszen az átlagos létszám 4,4 fő, azonban még mindig a községekben a legmagasabb, ahol 4,5 fő, miközben a vidéki városokban 4,4, a megyei jogú városokban 4, Budapesten pedig a legalacsonyabb: 3,7 fő. Az utóbbi 40 évben körülbelül 1 fővel csökkent az átlagos háztartás nagysága, és az az alapvető tendencia megmaradt, hogy minél nagyobb egy-egy a település, annál népesebbek a háztartásai.

Kemény kitért arra, hogy a cigány háztartások gyakran nemcsak házastársi és közeli rokoni kapcsolatokat foglalnak magukba; gyakran tágabban, akár több nemzedéket is felölelve szerveződnek. 1971-ben a cigány lakosság 31%-a élt három nemzedéket felölelő háztartásban, míg több család együttélése 8%-ban volt jellemző. Ma mindkét háztartás-szerkezeti típus alacsonyabb arányokat mutat: a háromgenerációs családok 9,1%-ot, a több családot magukban foglaló háztartások pedig, kisebb csökkenéssel, ma 5,3%-ot tesznek ki.

A háztartásban élő személyek száma szerint a három- és a négytagúak aránya 42,1% volt, ami az akkori családnagyságnak az összlakosságbeli arányát (43,5%) közelítette. Ekkor éles különbségek az egy-két, illetve az öt vagy annál több fős háztartások arányában mutatkoztak. Míg az összlakosság körében 40,1%-nyian élnek egy vagy két személyes háztartásban, addig, a cigány emberek körében csupán 21,1%-nyian. Az összlakosság tekintetében a háztartások 15,4%-ában él öt vagy annál több ember, a cigány emberek háztartásainak pedig 37,2%-ában. Ahogy Kemény is írta, az egy-két fős háztartá-

sok alapján a két csoport közötti ilyen éles eltérés az összlakosságban magas arányban szereplő időskori nyugdíjasoknak köszönhető. Ezt kiszűrve a különbség kevésbé számottevő, hiszen így az átlag 29,8%, ami 8,7 százalékpontos különbség a tisztítatlan arányok közötti 19 százalékpontnyi különbséghez képest. Tovább finomítva az adatokat, a 6 vagy annál több fős háztartások aránya a cigány embereknel 22,5%, míg az összlakosságban csupán 6,6%, s ez szintén jelentős különbségre hívja fel a figyelmet.

3. táblázat. A közös háztartásban élő romák háztartásnagyság szerinti megoszlása

A háztartásban élő személyek száma, fő	Arányuk
1	5,1%
2	14,4%
3	19,4%
4	18,7%
5	17,6%
6	12,1%
7	5,5%
8	3,2%
9	1,4%
10 vagy több	2,6%
Összesen	100,0%

A mai helyzet sokban hasonlít az 1971-es adatokhoz. Az egy-két tagú háztartások aránya a mintában 19,5%, míg az összlakosságban az arányuk jóval megemelkedett, 58,7% lett a 2005-ös KSH által készített mikrocenzus alapján. Úgy tűnik, hogy a két csoport között az egy-két fős háztartások tekintetében az olló szétnyílt és az arányok távolodni kezdtek egymástól, hiszen míg 1971-ben a tisztított adatok nélkül (azaz a nyugdíjasok háztartásaival együtt) a különbség 19 százalékpont, addig ma 39,2 százalékpont. Mindez a teljes társadalomban is végbemenő változásoknak, az egyre kitolódó házassági koroknak, az egyre idősödő népességnek és az úgynevezett „szingli” életformának köszönhető (Spéder 2004).

Az öt vagy annál több fős háztartások aránya az összlakosságban, 2005-ben 7,8%, míg a cigány népességben az arányuk kiugróan magas: 42,4%. Ez egyrészt az összlakosságban a csökkenő háztartásnagyságot, míg a cigány háztartástagok számának növekedését mutatja, hiszen az ekkora háztartások aránya körükben korábban 37,2% volt.

A hat vagy annál több tagú családok esetében is azt tapasztaljuk, hogy a cigány népességben magasabb arányban találhatók meg 1971-ben és 2010-ben is (24,8%), miközben az összlakosságban az ekkora családok aránya jelenleg csupán 2,5%,.

A háztartások nagyságát összehasonlítva, míg az összlakosságban egyedül az egy-két fős háztartások nagysága növekedett, addig a cigány lakosság körében az öt, a hat vagy az akár annál több tagot számláló háztartásoké. Általánosabban: amíg az átlagos népesség háztartástagjainak száma csökkent, addig a cigány emberek háztartásaié növekedett. Így még élesebben rajzolódik ki a különbség az összlakosságban és a cigány népesség között.

4. TELEPÜLÉS ÉS LAKÁSVISZONYOK

4.1. LAKÁSTRUKTÚRA

Kemény első, a cigány emberekről szóló kutatásának idején a cigánytelepek felszámolásának még csak az előszelei jelentkeztek, így az elemzésben hangsúlyosan szerepel a telepi és a nem telepi cigány emberek életkörülményeinek vizsgálata. Mindez indokolható azzal, hogy a társadalomba való integráltság egyik fokmérője a telepi, illetve a telepen kívüli lét.

1971-ben a cigány lakosság kétharmada cigánytelepen élt. Budapesten a cigány emberek 30%-a, a vidéki városokban 72%-a, a községekben pedig 68%-a élt telepi körülmények között. Ugyanígy erősen különbözik régióként is a telepen élők aránya: a budapesti iparvidéken volt a legalacsonyabb, azaz 51%, a Dunántúlon 55%, az Alföldön 63%, a leginkább cigány emberek által lakott területeken, így az északi régióban 73%, a keleti régióban pedig 85%.

Azoknak az aránya, akik ma is cigánytelepen élnek, országosan 28,3%, de a cigány emberek 59,4%-a élete folyamán legalább egyszer lakott már cigánytelepen, míg 40,6%-uk még soha. Településtípus szerinti megoszlásban a megyei jogú városokban (29,9%) és a községekben (32%) a legmagasabb a telepeken élők aránya, de a vidéki városokban is 27,7%, míg Budapesten 11%. Régiós eloszlásban szintén keleten (45,4%) és északon (31,7%) a legmagasabb az arányuk, majd a Dél-Dunántúlon 27,3%-kal, az Alföldön 18%-kal, a budapesti iparvidéken 16,3%-kal, és végül a Nyugat-Dunántúl zárja a sort 5%-kal.

Mindebből az látszik, hogy bár csökkent a telepen élők aránya, azonban így is, élete során a cigányság majdnem háromötöde megtapasztalta már a telepi életet. Településtípusok szerint sincs túlzott mértékű eltérés, hiszen ugyanúgy a vidéki városokban és a községekben fordulnak elő leggyakrabban a telepek. Régióként összehasonlítva az északi és a keleti régió még mindig az első két helyet foglalja el, azonban a Dunántúlon (akár a Nyugat-Dunántúl nélkül is) magasabb az arány az Alföldhöz képest, az 1971-es adatokhoz viszonyítva. Míg a Dunántúl korábban a budapesti iparvidékkel volt azonos szinten, mára a legsúlyosabb problémákkal küzdő területekhez hasonul, az alföldi területek pedig felzárkóznak a budapesti iparvidékhez.

Írásában Kemény arra következtet, hogy a telepfelszámolások következtében több lehetőség nyílik más élethelyet választania a cigány lakosságnak. Egyrészt lehet ez hatósági elköltöztetés régi épületekbe, vagy új kijelölt tele-

pekre, lehet a részben saját erőre támaszkodó elköltözés, amikor önmaguk építik fel telepíhez hasonló viskóikat, továbbá lehet a CS-lakásokhoz jutás. Ez utóbbit banki hitel segítségével megvásárolhatják, így jutva saját tulajdonhoz. Elképzelhető még, hogy városi házat vásárolnak meg, vagy új házat építenek.

A fentebb említett lehetőségek megvalósulásának arányait a 2010-es kutatás alapján vizsgálhatjuk megközelítőleg. A jelenlegi tulajdonlási formák százalékos megoszlása a következő: 69,6%-ot tesz ki a saját tulajdonú lakások aránya, amelyeknek tulajdonosai 28,8%-ban még telepen élnek, de 57,6%-ot tesz ki összesen közülük azok aránya, akik legalább életükben egyszer már éltek telepen. Így érthetően a saját tulajdonú lakások 22,3%-át minősítették a kérdezőbiztosok cigánytelepi háznak és 46,6%-át családi háznak, de 13,3% a parasztház, illetve 4,6% régi bérházi lakás, és 1,3%-ban előfordul még új, többszintes családi ház is.

Akik legalább egyszer már éltek telepen, de most nem ott élnek, azok közül saját tulajdonú lakást 67,7%-nyian birtokolnak. E lakások közül 56% családi, 14,1% parasztház és 13,1% cigánytelepi ház a kérdezőbiztos besorolása alapján. Mindez az eltérés azért is előfordulhat, mert ahogyan Kemény is utalt rá, az egy utcában elhelyezkedő 5-7, cigány emberek által lakott ház külső szemlélő számára cigánytelepnek hathat, mégsem minősül annak, így a lekérdezések során könnyen előfordulhattak félreértések a cigánytelepi ház minősítéssel kapcsolatban. A telepről érkezők az adatok fényében inkább családi vagy parasztházat vásároltak meg, leromlott állapotú városi lakásokat csak 1,6%-ban, panellakásokat 3,7%-ban, modernebb lakásokat pedig 1,6%-ban, azaz a városban 6,8%-nyian jutottak saját tulajdonú lakáshoz.

Nyilvánvalóan nem mindenkinek volt, van lehetősége saját tulajdonú lakáshoz jutni, így a bérlemény is járható út, s nem csak a cigánytelepről érkezők számára. A legalább egyszer cigánytelepen élők közül ma 23,2%-uk bérlő jelenlegi lakását (önkormányzattól, más jogi személytől, magántulajdonostól), s e lakások túlnyomórészt régi bérlakások. Országosan 20%-ot tesz ki a bérleményben élő cigány emberek lakta háztartások aránya.

Az adatokat összehasonlítva úgy tűnik, hogy a cigánytelepek felszámolása nem volt teljesen sikeres, ezért még mindig találhatóak olyan területek az országban, ahol számottevő a cigánytelepen élők aránya, s ezen nem javít az a körülmény sem, hogy lakásaik túlnyomórészt saját tulajdonban vannak. Kiderült továbbá az is, hogy a telepek felszámolása következtében vagy az onnan fizikailag mobilak körében elsősorban a magántulajdonlás a jelentős, családi ház vagy parasztház jellegű épületek megvásárlása által, a városi lakásokhoz pedig inkább bérleményként jutottak hozzá.

4.2. ÁLTALÁNOS JELLEMZŐK

Kemény elsősorban a telepi, illetve a nem telepi lakások között húz éles határvonalat, azonban ma már, ahogy fentebb is láttuk, a telepi lakások aránya jóval alacsonyabb, mint amit az 1971-es adatok azt mutatnak. Ezért elsősorban

az általános tendenciákról esik szó, bár egy alapos kutatás az egyes lakástípusokról – akár a tulajdonlási formát is figyelembe véve – árnyaltabb képet festhetne a cigányság mai lakáskörülményeiről. Mivel azonban célunk az eredeti, 1971-es Kemény vezette kutatás és a 2010-es kutatás összehasonlítása, ezért a fent említett lehetséges kutatási kérdésre itt nem térünk ki.

A 40 évvel ezelőtti kutatás alapján általánosságban a lakások 44%-ában nem volt villany, ám régióként és településenként erősen eltérő képet festett a vizsgálat. A jelenlegi kutatásban nem szerepelt kérdésként a lakások villanyval való ellátottsága, hiszen az utóbbi 40 év alatt a technikai fejlődésnek köszönhetően e kérdés relevanciája minimálisra csökkent, és valószínűsíthetően a lakások túlnyomó többségébe bevezették az elektromos áramot. Már a 2005-ös mikrocenzusban sem szerepeltették ezt kérdésként.

Számottevő eltérés ma már elsősorban a vízellátás tekintetében lehet. 1971-ben a cigány emberek lakta lakások 8%-ában volt csupán vezetékes víz, de a telken elhelyezkedő kúttal is csak az épületek 16%-a rendelkezett. Regionális szempontból természetesen jelentősek az eltérések: a vízvezetékes ingatlanokkal leginkább ellátott terület a budapesti iparvidék (27%) volt, az Alföldön csupán 8%, a Dél-Dunántúlon 5%, keleten 2%, északon 0,4% volt a vízvezetékes lakások aránya. Kúttal a lakásoknak az iparvidéken 17%-a, a Dél-Dunántúlon 33%-a, északon 11%-a, az Alföldön 7%-a, keleten pedig 12%-a rendelkezett. Kérdéses azonban, hogy ezek a kutak milyen minőségű vizet szolgáltatnak. Keményék tereptanulmányai során sok esetben találtak ihatatlan vizű kúttal, legfőképpen a cigánytelepi lakások vagy olyan lakások esetében, amelyekről 500-1000 méterre volt a kút.

Népegészségügyi okokból kifolyólag az utóbbi 40 év során kiemelt hangsúlyt fektetettek az ivóvízellátás megoldására. Ennek köszönhetően a lakások 76,6%-a rendelkezik hálózati vízvezetékekkel, és 2,4%-a saját vízvezetékekkel (szivattyúval), míg 21%-uk egyikkel sem. Arról azonban nem kaptunk információt, hogy a telken belüli kúttal hányan rendelkeznek. A régiókénti eloszlások azt mutatják, hogy keleten és északon a legsúlyosabb a helyzet, hiszen az előbbi területen fekvő lakások 23,9%-ában nincs vezetékes ivóvíz, az utóbbi területen levő lakásoknak pedig 32,9%-ában nincs vezetékes víz. Nyugaton és az Alföldön ez az arány 18,5% körüli, míg a Dél-Dunántúlon 10%, a budapesti iparvidéken pedig 8,8%. A községekben a lakások 25,1%-ában, a vidéki városok lakásainak 21,4%-ában, a megyei jogú városok lakásainak 14,2%-ában és Budapesten a lakások 4,1%-ában nincs vezetékes víz. Így bármennyire is jelentősen növekedett a vezetékes vízzel rendelkező lakások aránya, a területi és a településtípusok közötti különbséget nem sikerült leküzdeni. Az elmaradottabb területek és a kisebb települések arányai ma is sokkal rosszabbak, ahogyan azok voltak 1971-ben is.

Nem meglepő módon korábban kevés olyan, cigány emberek lakta lakás volt, amely rendelkezett vízöblítéses WC-vel, de egyharmaduknál még árnyékszék sem volt. Ennek értelmében a fürdőszobák kérdése fel sem merülhetett a kutatás során.

Ma már kedvezőbb a kép, bár még mindig vannak területek, ahol problémát jelent a mosdók kialakítása. Így a lakások 70,4%-ában van a WC, amik 95,9%-ban használhatóak is. 29,5%-nyi lakásban nincsen WC, azonban kérdés nem vonatkozott arra, hogy ennek hiányában árnyékszék található-e a telken vagy közös használatban. Nyilvánvaló módon a legelmaradottabb területeken probléma a mosdók kérdése, de még a budapesti lakások 8,5%-ában is előfordul az, hogy a lakásban nem található mosdó, míg a megyei jogú városok esetén a lakások 22,3%-ában, vidéki városok esetén a lakások 27,7%-ában, falun pedig a lakások 36,4%-ában nincsen mosdó. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a helyzet jelentősen javult az 1971-es adatokhoz képest, amikor is a lakások 2,8%-ában volt WC. Ezt támasztja alá az is, hogy a lakások 66,8%-ában működőképes fürdőszoba is található.

Emellett javult a szennyvízelvezetési helyzet is, hiszen míg 1971-ben a cigány emberek lakta lakások 91,9%-ában nem volt megoldott a szennyvízelvezetés, addig ma már ez az arány 21,2%. Az elvezetés 50,9%-ban közcsatornába, 24,6%-ban emésztőgödörbe és 3,2%-ban a házi csatorna szikkasztóba kötésével történik.

Sajnálatos módon a mostani kutatás nem tartalmaz adatokat a ház szerkezetével kapcsolatban, így az Kemény adataival nem összehasonlítható. Azonban a lakásproblémákat részletesen lekérdeztük, így ebből következtethetünk a lakóépületek állapotára is. 32,1%-ukban beázik a tető, 49,5%-ukban nedvesednek a falak, 40,7%-ukban korhadnak az ablak- és az ajtókeretek, 17,3%-ukban korhad a padlózat, 42,3%-ukban repednek a falak, 27,4%-ukban nincs elegendő fény, 17,9%-ukat pedig érintette természeti csapás.

4.3. TARTÓS FOGYASZTÁSI CIKKEK

1971-ben a cigány embereknek csupán 35,5%-a rendelkezett televízióval, 24%-a rádióval, s ez a helyzet az információk terjedését nagymértékben gátolta. Mosógépet 4%-uk, hűtőszekrényt 3,7%-uk, közlekedési eszközt, például kerékpárt 23,6%-uk, motorkerékpárt 1,8%-uk birtokolt. Ezek az arányok az 1969. évi háztartásstatisztikával összevetve már akkor alacsony szintnek számítottak.

4. táblázat. A háztartások felszereltsége a cigány népességben belül 2010-ben

Felszerelés	Arány
Színes televízió	95,0%
Hűtőgép	92,4%
Mobiltelefon	86,3%
Video-, DVD-lejátszó	68,3%
Automata mosógép	49,4%
Számítógép	41,3%
Szélessávú internet	30,6%
Autó	23,3%
Vezetékes telefon	10,7%

A fenti táblázat mutatja a cigány emberek mai háztartásainak felszereltségét. Eszerint 1971-gyel ellentétben mára 95%-ban birtokolnak televíziót, és 30,6%-ban internet-előfizetést, ami a külvilággal történő kapcsolattartást és az információszerzést lehetővé teszi. Emellett a mobiltelefon elterjedése is számottevő, hiszen a háztartások 86,3%-ban van legalább egy telefon. Mosógépet már közel a háztartások fele használ, hűtőszekrénye pedig majdnem az összes háztartásnak van.

A közlekedési eszközökre vonatkozóan az autóról állnak rendelkezésünkre információk: 23,3%-nyi háztartás rendelkezik autóval, s ez megegyezik azzal amekkora arányban a háztartások 1971-ben kerékpárral rendelkeztek.

A tartós fogyasztási cikkekkel történő ellátottság 40 év alatt jelentősen javult.

5. ISKOLÁZOTTSÁG

Az iskolázottság alapos vizsgálatához a legmegfelelőbb módszer a megkérdezettek iskolai korcsoportokra bontása, aminek segítségével érzékelhetővé válnak a generációs különbségek is. Így járt el Kemény is a tanulmány megírása során, a 2010-es adatokat pedig a Kemény-féle kategóriák szerint kódoltuk. Így a 15 éves korosztálytól 5 évenként korcsoportokat képeztünk, és így vizsgáltuk meg az egyes képzési szinteken való részvétel arányát.

5.1. ANALFABÉTIZMUS

Az 1970-es években releváns kérdés volt az analfabétizmus problémája, amire Kemény első cigánykutatásában is kitér. A közoktatás kiterjedésével és a tanköteles kor megemelésével a probléma csökkenni látszik, azonban nem szűnt meg. A 2010-es kutatás az analfabétizmusra vonatkozó konkrét kérdést nem tartalmazott, ugyanakkor Kemény definícióiból kiindulva következtetéseket vonhatunk le, hiszen analfabétának tekintette azokat, akik se írni, se olvasni nem képesek, míg „fél-analfabétának” azokat, akik nem végezték el az általános iskola 8 osztályát és bár tudnak olvasni, a szöveg értelmének felderítése fáradságos munkát követel tőlük. Ennek értelmében az összehasonlítás során analfabétának minősülhet az, aki az általános iskola 1.-4. osztályába nem járt, azonban „fél-analfabétákról” kielégítő adatokkal nem rendelkezünk – nem mellesleg a „fél-analfabéták” arányát Kemény sem vizsgálta.

A 14 évesnél idősebb cigány lakosság körében 1971-ben 39% volt analfabéta, s ezt az adatot erősen befolyásolta a magyar nyelv ismerete. Míg a magyar anyanyelvű cigány embereknek 33%-a, a cigány anyanyelvűeknek 54%-a, a román anyanyelvűeknek több mint fele, 57%-a minősült analfabétának.

A 2010-es adatok kedvezőbb képet mutatnak: a megkérdezetteknek 2,1%-a nem járt az általános iskola 1.-4. osztályába, ami 40 év alatt 36,9 százalékpontos csökkenést jelent. Mindez azt jelenti, hogy valóban óriási lépések történtek ez idő alatt a kötelező oktatás megvalósításáért. A nyelvek közötti

eltérés hatása minimális, de itt is minden nyelvcsoporthoz javulás tapasztalható, azaz a cigány anyanyelvűek 3,5%-a, a román anyanyelvűeknek 2,5%-a analfabéta, míg a magyar anyanyelvűeknél nem beszélhetünk analfabétizmusról. Mindemellett fontos kihangsúlyozni, hogy a 2,1% kis esetszámot takar (N=36), ezért a nyelvek tekintetében is csupán óvatos következtetések vonhatók le. Nem feledkezhetünk meg továbbá a nyelvi különbségek – már fentebb is említett – csökkenéséről, valamint a cigány anyanyelv megállapításának problémáiról 2010-ben.

5.2. ÁLTALÁNOS ISKOLA

A cigány népesség bármely korosztályban magasabb arányban vett vagy vesz részt a közoktatás 1.-4. osztályában, mint az 1971-es felmérés idején. 1971-ben az 59 évesnél idősebb megkérdezettek 70%-a soha sem járt iskolába, s az arány a 35-59 éves korosztályban is magas, 50%-os volt. Amint azt már az analfabétizmusnál említettük, ma csupán 2,1%-ra tehető azok aránya, akik nem jártak soha általános iskolába. Korcsoporti bontásban elsősorban a 40 évesnél idősebb korosztályra jellemző, ők teszik ki az analfabéták 63,2%-át.

Az 1.-4. osztályt befejezők számottevően többen vannak jelenleg, mint a korábbi felmérésnél. Kemény adatai szerint a 15-19 éves korosztály 57%-a, a 20-24 éves korosztály 54 %-a nem jutott tovább az 5. osztálynál. A friss adatok szerint általánosságban az 1.-4. osztályt a teljes cigány népesség 83,2%-uk végezte el, a 16-19 évesek 89,1%-a, míg a 20-24 évesek 86%-a. Jelentős változásról beszélhetünk, hiszen minden korcsoportban 80%-ot meghaladó arány figyelhető meg.

Természetesen más kérdés, hogy ki az, aki nem csupán járt iskolába, hanem be is fejezte azt. Az 1971-es adatok azt mutatták, hogy a cigány lakosság nagy része nem fejezte be az általános iskola 8 osztályát. Már a 15-19 évesek körében is 21%, a 20-24 évesek körében pedig 26-27%-os volt azok aránya, akik idő előtt abbahagyták tanulmányaikat. Jelenlegi adatainkból nem csupán az rajzolódik ki, hogy az első 4 osztályt elvégezték, hanem az is, hogy nagy arányban a 8. osztályt is befejezték. A teljes cigány népesség 86%-a járt általános iskolába, és 75%-uk be is fejezte az általános iskola 8 osztályát. A 16-19 évesek 79%-a, a 20-24 évesek 85,6%-a, és az 50 évesnél idősebbek 62,4%-a is ebbe a körbe tartozik.

Már az általános iskola során is érzékelhető a lemorzsolódás, azonban korántsem olyan mértékű, mint amit az 1971-es adatok mutatnak, amikor is több mint 20 százalékponton tehető az alsó tagozat és a felső tagozat elvégzése közötti különbség.

5.3. KÖZÉPISKOLA

A továbbtanulást az 1971-es tanulmányban Kemény még nem elemezte, a Havas-Kemény-féle 1993-as kutatásban viszont már hangsúlyozottan szerepel

ez a téma. A továbbiakban az 1971-es néhány adatot és az 1993-as adatokat is összehasonlítjuk a 2010-es kutatás eredményeivel. Napjainkban a továbbtanulás során háromféle lehetőség adódik: a szakmunkásképző szakiskolák, a szakközépiskolák és a gimnáziumok. Sorra véve az oktatási szinteket, a képzéseket, és összevetve az adatokat, az alábbi eredményeket kaptuk.

5.3.1. Szakmunkásképző

A szakmunkásképzéssel kapcsolatban nem áll rendelkezésünkre olyan adat, amivel összehasonlíthatóvá válna a mai helyzet, ezért ebben az esetben az 1993-as kutatásra hagyatkozhatunk. A szakmunkásképzésben való részvétel aránya a kilencvenes években a 20-24 éves korosztályban 15,6%, a 25-29-es korosztályban 13,2% és a 35-39 éveseknél 7,4% volt. Ez az arány ma jóval magasabb: 23,2%, 25,6% illetve 27,9% ugyanezekben az életkori csoportokban. Ez alapján jól látható, hogy kimagaslóan javult a továbbtanulás aránya középszinten a cigány népesség körében, azonban a fiatalabb korosztályok már kevésbé választják ezt az utat, kivéve a 16-19 éveseket, akik 28,8%-ban képviseltetik magukat a kategóriában. Ez az arány magasabb a 35-39 éves korosztályénál is. Elképzelhető, hogy a cigány fiatalok az előző korcsoportokhoz képest gyakrabban választják ezt a továbbtanulási utat.

Hangsúlyozni kell, hogy már 1993-ban a Havas-Kemény szerzőpáros hangot adott abbéli aggodalmának, hogy bár javuló tendenciát mutat a cigány népesség továbbtanulása, ezek az iskolák már az akkori és – különösen – a mai munkaerőpiacon is csak a legrosszabb feltételű munkákra készítenek fel, így gyakorlatilag a nem cigány és a cigány népesség közötti képzési rés nem szűkült, csupán eltolódott, egy szinttel feljebb helyeződött.

5.3.2. Szakközépiskola

A szakközépiskolákat vizsgálva 1993-ban rendkívül alacsony arányszámmal képviseltette magát a cigány népesség minden korosztályban. A 20-24 évesek körében 1,5%, míg az 50-54 évesek korcsoportjában 1,2%-os arányt mértek. Akkor megállapították, hogy 1971 óta az ezirányú továbbtanulási arányszámok nem változtak. Habár mára ez az arány nőtt, a növekmény nem jelentős: a cigány népesség csupán 3%-a jár vagy járt szakközépiskolába. A 20-24 évesek körében a legmagasabb ez az arány: 6,3%, ellentétben a 16-19 éves korosztállyal, amelynek 4,7%-a vesz illetve vett részt ilyen oktatásban.

5.3.3. Érettségi, gimnázium

Összehasonlítható gimnáziumi adatokkal nem rendelkezünk, ugyanakkor megemlítenéd, hogy 2010-ben a megkérdezettek 3,6%-a járt vagy jár gimnáziumba. A 16-19 éves korcsoportnak 4,7%-a, a 20-24 éveseknek 8,5%-a választotta ezt a formát.

Az 1971-es adatok szerint igen alacsony (0,5%) volt azok aránya, akik érettségit szereztek. Akkor a legkedvezőbb (1,7%-es) aránnyal a 25-29 évesek voltak jellemezhetőek, ma a 25-29 évesek közül szakközépiskolában 3,6%, míg gimnáziumban 2,2% szerzett érettségit. Jelenleg a legkimagaslóbb arányokkal a 20-24 éves korosztály jellemezhető, hiszen körükben a legmagasabb a szakközépiskolában és a gimnáziumban továbbtanulók aránya.

A három iskolát összehasonlítva még mindig tartja magát az az álláspont, hogy a cigány népesség nagyobb arányban képviselteti magát a szakmunkásképzőkben. De kedvező a kép, hiszen növekszik a gimnáziumokban és a szakközépiskolákban továbbtanulók aránya, ugyanakkor az utóbbi 40, illetve 20 év alatt bekövetkezett változás igen mérsékelt. Egyedül a 20-24 éves korosztály jellemezhető kedvező adatokkal, míg a 16-19 éves korosztályban elsősorban újból a szakmunkásképzésben való részvétel a leggyakoribb. Emellett még inkább kiemelendő az, hogy a körükben a középszinten továbbtanulók aránya 38,2%. Azonban figyelembe kell vennünk, hogy adott esetben, a cigány fiatalok köreiből később következik be a középszinten történő továbbtanulás, mint a nem cigány fiataloknál. Elképzelhető, hogy a későbbi évek folyamán ülnék be esti, esetleg levelező tagozatokra,

5.4. FELSOÓKTATÁS

A felsőoktatásban való részvétel rendkívül alacsony számokkal volt jellemezhető: átlagosan körülbelül 0,1% volt 1971-ben és 1% körül mozgott 1993-ban. Ennek ellenére Havasés Kemény szerint javultak a cigány népesség bekapcsolódási esélyei a felsőoktatásba, csak észrevehetetlenné váltak az oktatási expanzió miatt.

A 2010-es adatsor a felsőoktatási képzésekben megkülönböztet akkreditált felsőfokú képzést, főiskolai/BA/BSc képzést, egyetemi/MA/MSc képzést és az ezt követő PhD/doktori képzést. Akkreditált felsőfokú képzésében a megkérdezettek 0,6%-a vett részt. Főiskolai szintű képzésben 1,8% vesz részt, az egyetemi képzésben a megkérdezettek 0,7%-a tanult vagy tanul jelenleg is. A PhD képzésben részt vevők aránya csupán 0,3%. Az adatok sejtetik, hogy a középszintű képzés utáni továbbtanulás, a felsőfokú képzésbe való bekapcsolódás ritka esemény a cigány népesség körében, s ha megtörténik, akkor elsősorban a főiskolai képzés a jellemző.

Bár az adatok javulást mutatnak 1971-hez és 1993-hoz képest is, a növekedés minimális. A cigány népesség továbbtanulása megakad a középszintnél, onnan nehezen lépnek tovább. Várhatóan a jelenleg 16-19 éves korosztályba tartozók körében kevésbé fog emelkedni a felsőfokú oktatásban való részvétel, hiszen nagyobb hányaduk a szakmunkásképzést választotta, ellenben a 20-24 éves korosztállyal, amelynek körében kedvezőbbek az arányok a gimnáziumi és a szakközépiskolai, azaz érettségit adó kategóriákban.

6. FOGLALKOZTATOTTSÁG

Történetileg áttekintve a cigány emberek foglalkoztatottságát Kemény (2004) leírja, hogy a szocializmus alatti erőltetett iparosítás eredményeként a 70-es évekre a cigány és a nem cigány lakosság közti különbség alig volt érzékelhető, és míg a Dunántúl nagy részén és a budapesti iparvidéken egyenesen munkaerőhiány volt, addig az ország többi részén a teljes foglalkoztatottsághoz közelítő számokat látunk. Ebben az időszakban – a nemtől eltekintve – a különféle háttérű csoportok közt nem is volt jelentős különbség a foglalkoztatottságot tekintve. Ezt a helyzetet változtatta meg a 80-as évek végi válság és a politikai, a gazdasági rendszerváltás. Országosan a foglalkoztatottak száma 5 milliőről 3,8 millióra esett vissza, és 1993-as adatok alapján úgy tűnik, hogy a cigány emberek előbb lettek tömegesen munkanélkülivé, mint a nem cigány emberek. Ez a folyamat tehát a 90-es évek közepére lezajlott (számottevő javulást azóta sem láthattunk – a foglalkoztatottak száma ma sem éri el a 4 milliót).

1971-re vonatkozólag Kemény leírja, hogy különösen szembetűnővé válik a teljes foglalkoztatottság hiánya, ha nem elégszünk meg az országos adatokkal és régiókra⁴⁰ bontva tekintjük végig a 15-59 éves munkaképes férfiak között az eltartottak arányát. Még inkább figyelemreméltó a helyzet, ha mindezek mellett feltüntetjük a mai megfelelőit ezeknek az arányszámoknak: a budapesti iparvidéken 1971-ben ez 5,5% (ma: 54,5%), a Dunántúlon 4,3% (78,4%), az északi régióban 3,8% (77,7%), az alföldi régióban 10,2% (81,4%), a keleti régióban pedig 15,2% (84,6%).

Ezekből az adatsorokból kitűnik, hogy az 1971-es kutatás tanulsága szerint az elmaradottabb, agrárrégiókban jóval messzebb állnak a cigány emberek a teljes foglalkoztatottságtól, mint az iparosodott régiókban. Ha az aktuális adatokat nézzük, akkor azt láthatjuk, hogy ilyen különbséget gyakorlatilag felesleges tennünk, mivel a mai budapesti régió kivételével közel egységes az eltartottak aránya az egyes régiókban. Ezt a jelenséget ismételten az erőltetett iparosodásnak a 60-as, a 70-es évekre kicsúcsosodó folyamatával lehet magyarázni, amit tehát a rendszerváltás zárt le véglegesen, így ugyanezek a számok bizonyosan nem a közelmúltban formálódtak ilyenné, és azóta sem sikerült javítani rajtuk. Kemény eredményei szerint a különbséget csak növeli a kétfajta régió között, hogy az agrárrégiókban a munkaképtelenek aránya is nagyobb. Erre gyenge bizonyítékot ma is találunk: 2010-ben az agrárrégiókban lakók 32 százaléka számolt be arról, hogy van olyan egészségügyi problémája, ami akadályozta a munkavégzést az utóbbi 6 hónapban, míg az iparosodott régiókban ez a szám 22 százalék.

⁴⁰A foglalkoztatottsággal és a jövedelemmel foglalkozó fejezetben Kemény az addigi hat régió helyett immár csak ötlet dolgozik, így a Dunántúl az addigi Dél-Dunántúlt és a nyugati régiót együttesen magába foglalja.

Korábban említettük, hogy a szocializmus időszakában nemek szerint igen látványos volt a különbség a cigányság foglalkoztatottsági adataiban, ezt a visszaemlékezések is alátámasztják. Eszerint a megkérdezettek – 14 éves korában – apáik 86 százaléka dolgozott valamilyen formában (túlnyomó többségben alkalmazottként), míg ma a cigány embereknek csupán 18 százaléka dolgozik. A megkérdezettek anyjainak 44 százaléka dolgozott (ez az adat viszonylag kevés csak, de ha ismét a mai, az összes cigány emberre vonatkozó 18 százalékos adatot vesszük alapul, akkor még mindig igen kedvező), fő tevékenységük pedig a háztartásbeliség volt, 46 százalékos aránnyal. Azt már láttuk, hogy milyen drasztikusan, összeomlászerűen csökkent a foglalkoztatottság a cigány emberek körében, így mára a nemek közti különbség tompult ugyan, az összkép mindettől függetlenül ugyanolyan tragikus marad. Ma a férfiak 26, a nők 16 százaléka mondta azt, hogy dolgozik jelenleg valamit, beleértve az alkalmi munkát, illetve a vállalkozói tevékenységet is.

6.1. FOGLALKOZÁSI STRUKTÚRA

2010-ben a valamilyen munkát végző cigány emberek 72 százalékának volt egész éven át tartó jövedelemforrása, 23 százalék munkavégzése tekinthető alkalminak, ami több mint 2 hónapnyi munkát jelent egy évben, és 5 százalék közöttük az olyan személy, akinek az évi munkavégzése 2 hónapnál rövidebb időtartamú. Nincsen arra utaló jel, hogy ezek az arányszámok megváltoztak volna az utóbbi 40 év során, Kemény hasonló eredményekre jutott, így úgy tűnik, hogy a 40 év főbb változása továbbra is csak a foglalkoztatottság abszolút számait érinti. Aki dolgozik, hasonló szerkezetű időtartamban teszi ma is, mint akkor.

A rendszeres munkát végzők körében 40 százalék szakmunkás vagy technikus, 38 százalék betanított vagy segédmunkás, 8 százalék pedig az „egyéb szellemi, szolgáltató, kereskedő” kategóriát jelölte meg. A fennmaradó 14 százalékon pedig a többi foglalkozási kategória (mezőgazdasági fizikai dolgozó, középvezető, egyéni vállalkozó, beosztott értelmiségi) egyenlő arányban osztozik.

Ehhez képest a múltban jóval nagyobb változatosságot láttunk, de először a már említett erőltetett iparosítás, majd a rendszerváltás és az ezen évtizedek alatt kifejlődő posztindusztriális és fogyasztói társadalom egy sor hagyományos foglalkozási formát tett feleslegessé, így a cigány emberek nagy része a már említett két nagyobb kategóriába szorult. Már Kemény is leírja, hogy sem az ő kutatását megelőzően, sem az ő kutatási eredményei szerint nem játszott soha a mezőgazdaság döntő szerepet a cigány emberek megélhetésének szempontjából. Így talán feltételezhetjük, hogy az erőltetett iparosítás játszott nagyobb szerepet abban, hogy a cigány emberek foglalkozási struktúrája ilyen mértékben egyhangúvá vált. Kemény olyan foglalkozásokat jelöl meg ősiként, mint a kovács és bádigos munka, a kereskedés, valamint a zenélés, amelyek mára a cigány emberek körében elsorvadtak, munkaerő- és népességfelszívó erejük gyengült.

Ha azt firtatjuk, hogy miért nem volt soha jelentős cigány munkaerő a mezőgazdaságban, akkor Kemény az előítéletekben találja meg a megoldást (vagyis hogy a magyar munkás „kevesebb idegenkedéssel” nézi a cigány embert, mint a magyar paraszt), illetve abban, hogy a cigány emberek életformájuk és amiatt, hogy kevesebb vagyonuk volt a mezőgazdaságban, kevésbé kötődtek ahhoz.

7. KERESET ÉS JÖVEDELEM

Kemény 1976-os tanulmányában így fogalmaz: „Közismert dolog, hogy jövedelmi szempontból a cigány népesség mélyen a nem cigány népesség színvonala alatt él”. Ez a helyzet tárul szemünk elé, ha végigtekintünk a mai jövedelmi adatsorokon, s ez a legfőbb okozója ennek az életszínvonalbeli különbségnek.

Már Kemény korában is nyilvánvalóak voltak a jövedelmi különbségek a cigány emberek és az egész társadalom jövedelmi szintjei között – és ez ma sincs másképp. A különbség 1971-ben a valamennyi cigány kereső munkából származó összes jövedelmének átlaga és az osztársadalom átlaga közt 33 százalékos (havi 1612 és 2420 forint). Mára ez az arányszám gyakorlatilag változatlanak tűnik: 30 százalék (havi 93 000 és 132 000 forint). Ezt az eredményt azonban természetesen sok minden torzíthatja. Az osztársadalomra vonatkozó adat nettó összeg, a cigány emberek megkérdezésénél nem volt ilyen különbségtétel, így a kapott válaszok változóak lehetnek értelmezés szerint.

A cigány emberek foglalkozási struktúrájának áttekintésekor már láttuk, hogy milyen mértékben szorultak a társadalom alsó tizedeibe ilyen szempontból. Ez mindenképpen hozzájárul a jövedelmi különbségekhez és nemcsak az játszik szerepet, hogy ugyanazért a munkáért a cigány ember esetleg kevesebbet kap. Ennek elterjedtségéről nincsenek ugyan információink, de ha csak arra gondolunk, hogy egyes szektorokban az osztársadalmat tekintve micsoda különbségek lehetnek nő és férfi bérezése közt, akkor okkal feltételezhetjük, hogy ez a gyakorlat mindenhol jelen van.

5. táblázat. A magyarországi cigányság egy főre jutó havi átlagos jövedelme régiók szerint, összehasonlítható arányszámokkal

Régió	1971	2010
Budapesti iparvidék	208	178
Dunántúl	177	154
Észak	152	145
Alföld	152	147
Kelet	100	100

A VII.1. táblázatban az összehasonlíthatóság érdekében mindkét időpontban a legalacsonyabb átlagfizetésű régiót vettem az összehasonlítás alapjául (vagyis 100-nak), a többit pedig annak arányában határoztam meg. Ennek alapján úgy tűnik, hogy az aránytalanságok némileg csökkenni látszanak ugyan, a tendencia viszont hasonló: a cigány emberek jövedelme elsősorban az elhelyezkedési lehetőségtől függ, és okkal feltételezhetjük, hogy ez északon, az Alföldön, illetve főként keleten a legnehezebb.

8. ÖSSZEFOGLALÁS

A két kutatás adatainak összehasonlítása során számos jelentősnek mondható változásra derült fény. 40 évre visszatekintve a demográfiai, a településkörülmények és a lakáskörülmények viszonyai, az iskolázottsági, a foglalkoztatási és a jövedelmi mutatók változtak, hol jelentősebb, hol kevésbé jelentős különbségeket produkálva a két időpont között.

A cigány lakosság földrajzi eloszlása alapján elmondható, hogy egyre inkább azonos régiókba csoportosulnak: az északi valamint a keleti területeken nagyobb arányban találhatók meg. Mindez kiegészül azzal, hogy a cigány emberek körében is megkezdődött a városodási tendencia, azaz egyre inkább a vidék városait, esetleg Budapestet preferálják lakhatás céljából, szemben a községi életmóddal. Ennek ellenére még ma sem beszélhetünk arról, hogy a cigányság nagyobb arányban választaná a városi lakóhelyet, esetleg kényszerülne városi lakóhelyre, de arról igen, hogy a városban és a falun élők aránya 1971-hez képest kiegyenlítődött, és fele-fele arányban oszlik meg.

Az 1971-es kutatásban hangsúlyozottan integráltsági indikátorként és a cigánycsoportok közötti határvonalként szerepelt a nyelvi kérdés. Mára a régen meghatározó nyelvi különbségek – úgymint a magyar, a cigány, a román nyelvek között – elhalványultak, veszítettek jelentőségükből. Az anyanyelv kérdéskörének jelentősége tompult. Mindezt alátámasztani látszik, hogy az anyanyelvüknek – 1971-hez képest – minimális arányban választották a magyartól eltérő cigány nyelveket. Ez alapján ma már nem lehet éles határokkal rendelkező csoportokat képezni, a jelenségek okainak feltárásánál hangsúlyos magyarázó változóként szerepeltetni.

A cigányság háztartásainak átlagos mérete zsugorodott. Ugyanakkor Magyarország teljes népességéhez viszonyítva azokéval részben ellentétes, részben az általánoshoz hasonló tendenciákat látunk: a cigányság körében megnövekedett az 5 vagy annál több tagot számláló háztartások száma, és bár hasonló változás figyelhető meg az egy-két fős háztartások esetében – csak kisebb mértékben –, a teljes népességben drasztikusabban csökkent az 5 vagy annál több tagú, és növekedett az egy-két fős háztartások aránya. Így a teljes népesség és a cigány lakosság között a háztartásszerkezet élesen eltér.

Sokat javult a helyzet a lakáskörülmények tekintetében a 40 év alatt. Egyrészt a cigánytelepek felszámolásának következtében mára már nem kétharmaduk, hanem 28%-uk él cigánytelepen, elsősorban a fejletlenebb régiókban, keleten és északon. A technika fejlődésével a háztartások is behozták lemaradásukat a teljes népességhez képest, hiszen a lakások háromnegyedében vezetékes víz, WC és fürdő található, azonban a lakások szerkezeti állapota még ma is komoly probléma, bár kisebb mértékben, mint korábban. A háztartások felszereltsége a korábbi adatokhoz képest számottevően javult, az információáramlás a cigány emberek háztartásainak irányába elsősorban televízióval, mobiltelefonon és olykor interneten is megoldható.

Az analfabétizmus felszámolására tett, 40 év alatt hozott intézkedések beváltották a hozzájuk fűzött reményeket. Míg 1971-ben a 14 éven felüli cigány lakosságból közel 40%-uk minősült analfabétának, ma már minimális az analfabéták aránya (2,1%).

Javulás figyelhető meg ennek értelmében az iskolázottsági szintekben történő változásban is. A cigány fiatalok a korábbi adatokhoz képest jóval nagyobb arányban fejezik be az általános iskolát. A középszintű továbbtanulási szándékok azonban még mindig a szakmunkásképzést helyezik előtérbe, a szakközépiskolai és a gimnáziumi képzésben való részvétel kevésbé domináns stratégia. Így mind az érettségizettek, mind a diplomások aránya igen alacsony a cigány népesség körében.

A cigány emberek foglalkoztatottságát tekintve az utóbbi 40 év maradandó nyomokat hagyott. Az egész társadalomra kiható erőltetett iparosítás jótékony hatással volt a foglalkoztatottsági statisztikákra, a cigány emberek több mint háromnegyede dolgozott alkalmilag vagy rendszeresen, ma ez a szám kevesebb, mint a cigány emberek egynegyede. Ezzel párhuzamosan nem csak a munkában állók száma esett drasztikusan, hanem a háztartásokban élő eltartottak száma is igen megugrott. Mindez a szintén az egész társadalom mutatóira hatással lévő, nyolcvanas évek végi politikai-gazdasági válsággal magyarázható leginkább, aminek következtében az iparosításkor nagyszámú ingázókat bocsájtottak el először, s köztük nagy arányban lehettek cigány emberek. Régiós szinten vizsgálva a számokat nem látunk nagy eltéréseket, a nemek foglalkoztatottságában pedig a különbség csökkenését tapasztalhatjuk. Azonban a relatív helyzetjavulás óriási abszolút helyzetbeli romlással jár együtt, így mindenképp sovány vigaszként tekinthetünk erre az eredményre.

Az eredmények alapján úgy tűnik, hogy azok a cigány emberek, akik ma is dolgoznak, igen hasonló időtartamban és időbeli szerkezetben teszik ezt, mint azok, akik 40 éve dolgoztak. Jelentős változás azonban a foglalkozási kategóriák leszűkülése. Kemény még egész sor, egészen különböző mestersegekről és kereseti formákról számol be, mára a cigány emberek több mint háromnegyede szakmunkás, technikus, illetve betanított vagy segédmunkás.

A legalapvetőbb tényezőt, a havi nettó bevételt tekintve a 40 év elteltével nem változott érdemben a cigányság helyzete az egész társadaloméhoz ké-

pest, így a jövedelmek tekintetében is igaznak tűnik, hogy aki dolgozik, akinek bevétele van, az hasonló helyzetben van, mint volt (csak hogy a munkával és a keresettel rendelkezők abszolút száma ma töredéke a 40 évvel ezelőttinek). Egyértelműnek tűnik az is, hogy nem csupán arról van szó, hogy a cigány emberek ugyanazért a munkáért kevesebb pénzt kapnak, hanem hátrányos társadalmi helyzetük abból is adódik, hogy a cigány emberek jelentős része a már eleve kevés bevételt hozó állásokban tud csak elhelyezkedni, s ez összességében jóval nagyobb problémának tűnik, mint maga a munkába állás.

IRODALOM

- Andorka Rudolf – Spéder Zsolt (1994): *Szegénység a 90-es évek elején*. In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.): Társadalmi riport 1994. TÁRKI, Budapest, 74-106.
- Havas Gábor – Kemény István (1995): *A magyarországi romákról*. Szociológiai Szemle, 5 (3): 3-20.
- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella (2004): *Magyarországi cigányság 1971-2003*. Gondolat – MTA – Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
- Kemény István (1976): *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest.
- Kertesi Gábor (1998): *Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről*. Replika, 9 (29). sz.
- Kertesi Gábor (2005): *Roma foglalkoztatás az ezredfordulón*. A rendszerváltás maradandó sokkja. Szociológiai Szemle, 15 (2): 57-87.
- Kolosi Tamás (2002): *Előszó és zárszó egy kutatássorozathoz*. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): Társadalmi riport 2002. TÁRKI, Budapest, 15-19.
- Ladányi János – Szelényi Iván (1997a): *Ki a cigány?* Kritika, 26 (12). sz.
- Ladányi János – Szelényi Iván (1997b): *Szuburbanizáció és gettósodás*. In Ladányi János (2005): Szociális és etnikai konfliktusok. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Ladányi János – Virág Tünde (2009): *A szociális és etnikai alapú lakóhelyi szegregáció változó formái Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában*. Kritika, 38 (7-8.): 2-8.
- Ladányi János (1989): *A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeni elhelyezkedésének átalakulása Budapesten*. In uő. (2005): Szociális és etnikai konfliktusok. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Mikrocenzus 2005 (2005). KSH, Budapest.
- Nagy Gyula (1994): *A munkanélküliség a magyar háztartás panel eredményei alapján*. In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.): Társadalmi riport 1994. TÁRKI, Budapest. 61-73.
- Spéder Zsolt (2004): *Gyermekvállalás és a párkapcsolatok átalakulása*. In Kolos T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): Társadalmi riport 2004. TÁRKI, Budapest.
- Száraz Miklós György (2007): *Cigányok*. Helikon Kiadó, Budapest.

Szelényi Iván (1990): *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Tóth I. György (1994): *A jóléti programok szerepe a szegénység enyhítésében*. In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.): Társadalmi riport 1994. TÁRKI, Budapest. 107-136.

Tóth I. György (2002): *Jövedelemeloszlás az 1990-es években*. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): Társadalmi riport 2002. TÁRKI, Budapest. 20-41.

Virág Tünde (2006): *A gettósodó térség*. Szociológiai Szemle, 16 (1): 60-76.

KURUCZ ERIKA

5. AKIK AZ ISKOLARENDSZEREN KÍVÜL REKEDTEK: A ROMA MAGÁNTANULÓK

1. BEVEZETÉS

Számos kutatás foglalkozott az utóbbi évtizedekben Magyarországon a roma gyerekek⁴¹ iskolai sikertelenségének, alulteljesítésének okaival, hátterével. A tanulmányok szerzői (*Csongor 1991; Kertesi-Kézdi 1996; Radó 1997; Girán-Kardos 1997; Havas-Kemény-Liskó 2002 és 2004; Kemény-Jankó-Lengyel 2004; Stigmata 2004*) különféle tényezők szerepét és fontosságát hangsúlyozták. Rámutattak szociális, társadalmi, gazdasági, nyelvi hátrányokra, az iskola hibás mechanizmusára, a pedagógusok nem megfelelő képzésére, hiányos kisebbségi ismereteikre, a „rejtett tanterv” létezésére, a roma gyerekek családi szocializációjára, a szülői háttér szerepére. Ezek a tényezők mind komolyan akadályozzák a roma gyermekeket abban, hogy sikeresek legyenek az iskolában. A kutatók ezeknek a faktoroknak a hatását különböző mértékben hangsúlyozzák, rendszerint azonban egyetértenek abban, hogy valamilyen mértékben mind hátrányosan befolyásolják a roma gyerekek iskolai teljesítményét. A tanulmányok szerzői rámutatnak arra, hogy megfelelő ellenhatások híján a kezdeti nehézségek az iskolában eltöltött néhány év alatt behozhatatlan hátrányokká növekednek.

A roma gyerekek iskolai sikertelenségének okait a fent említett tanulmányokból és a szakirodalomból már ismerhetjük. Az iskola szegregációs mechanizmusaival (elkülönített osztályok a cigány tanulóknak, szabálytalanul kiegészítő iskolába irányított roma gyerekek) szintén találkozunk a kutatásokban. Eközben számos oktatási program jött már létre, amely megcélozta az utóbbi évtizedekben ezek javítását is.

Ebben a tanulmányban egy speciális iskolai jogviszony, a magántanulói státusz ellentmondásaira szeretném felhívni a figyelmet az NCSSZI TÁMOP 5.4.1 kiemelt projekt keretében a BCE IKN Kft. és a Marketing Centrum OPK Kft. által 2010. végén a roma emberekről végzett legújabb kutatások eredményeinek felhasználásával.⁴²

⁴¹Tanulmányomban felváltva használom a roma és a cigány szavakat Magyarország legnagyobb etnikumának megnevezésére. Bár sokan a roma szó használatát tartják politikailag korrektnek, a cigány szó használatának elfogadottságát „legalizálja”, hogy a kisebbség tagjai is gyakran ezt a megnevezést használják saját magukra. Ezt bizonyítja a 2010-es kutatásunk is a roma emberekről, amely szerint 48%-uk tartja helyesnek a cigány elnevezést, 18%-uk pedig a roma elnevezést, miközben 36%-uk választotta azt, hogy szerinte mindkettő helyes (MC 2010).

⁴²A roma emberekről szóló 2010. évi kutatások módszertanának részletes leírását ld. a kötet bevezetőjében.

Ahogy ebben a kötetben már többször utaltunk rá, leginkább a Kemény István nevével fémjelzett 1973. évi, az 1993. évi, valamint a 2003. évi – változó felállású kutatócsoportok által a roma emberekről végzett – országos reprezentatív kutatásokra, valamint a Liskó Ilona vezetésével végzett 2001., 2004. és 2006. évi kutatásokra támaszkodhatunk, ha a roma népesség helyzetét, kirekesztettségét szeretnénk megismerni, illetve, ha a roma tanulókat érintő kérdésekre, az iskolázottsági mutatókban történő előrelépésekre vagyunk kíváncsiak. Ezekhez a felmérésekhez kiváló, friss, hiánypótló adatokat szolgáltatnak a TÁMOP 5.4.1. keretében végzett 2010. évi kutatások a roma emberekről, amelyek az egyén helyzetének, kirekesztettségének vizsgálatakor az iskolai végzettségére, az oktatási rendszer különböző szintjén magántanulóként végzett évfolyamokra is rákérdeztek. Habár a kutatás nem terjedt ki oktatási intézményekre, iskolákra, így meglehetősen kevés olyan friss adatunk van, amelyek a roma tanulók jelenlegi helyzetéről képet adnának, azonban más kutatások, szociológiai elméletek ismertetésével remélhetőleg képet kaphatunk arról, mi okozza a roma tanulók magas arányát a magántanulók között. A magántanulói helyzet lényegében kirekeszti őket az oktatási rendszerből.

A tanulmány első részében ismertetem a témával kapcsolatos jogi szabályozást, valamint a magántanulói jogviszony tartalmi összetevőit mutatom be. Ezt követi annak áttekintése, hogy vajon milyen mértékben érinti ez a probléma ma a roma tanulókat. Ezután megismerhetjük (más kutatásokból) azokat a formálisan említett indokokat, amelyekkel a roma tanulók leggyakrabban magántanulói státuszba kerülnek. Végül pedig azokat a legfontosabb tényezőket ismerhetjük meg, amelyek szerepet játszanak abban, ha a diák számára utolsó szalmaszálként már csak ez a – gyakorlatilag a formális oktatási rendszeren kívüli – pálya marad.

Természetesen a magántanuló gyerekek között nem csak hátrányos helyzetű gyermekek vannak, hanem megtaláljuk körükben azokat a kiemelkedően tehetséges roma gyerekeket is, akik karrierjük építése, gyakorlatok, fellépések miatt választják a magántanulói státuszt. Az ő esetükben az iskola rugalmasságát mutatja ez a lehetőség, és a gyerek jövőjét, sikeres érvényesülését szolgálja. Ilyen esetben az iskolának feladata, hogy megadja és biztosítsa a gyermek legjobb érdekét szolgáló támogatást. A magántanulói státusznak ezzel a formájával e tanulmány keretei között nem foglalkozom, de sejtésem szerint ez az indok a magántanulóvá váló diákoknak csak kisebb részét érinti. Igazán teljes képet ehhez azonban csak további kvalitatív vizsgálatokkal, elsősorban életút-vizsgálatokkal kaphatunk, s illet a roma emberekről a 2010. évi survey kutatások mellett nem végeztünk.

2. A MAGÁNTANULÓI STÁTUSZ JOGI SZABÁLYOZÁSA

A magyar jogrendszerben az oktatáshoz kapcsolódó legfontosabb kérdéseket az 1993. évi közoktatási törvény és annak módosításai szabályozzák.

A magántanulói státusz beemelése anno a közoktatási törvénybe a törvényhozók eredeti szándéka szerint valószínűleg liberális lehetőség volt arra, hogy a kiemelkedően tehetséges gyerekek egyéb elfoglaltságuk (pl. sportolói, zenei, egyéb művészeti karrierük) mellett az iskolai követelményeknek is meg tudjanak felelni, és végzettséget tudjanak szerezni. Emellett a súlyosan beteg gyerekeknek is lehetőséget teremthet arra, hogy a kötelező tanórák látogatása alól felmentve mégis elvégezzék az iskolát. A roma tanulók azonban, úgy tűnik, egészen más, sokkal inkább szociális, társadalmi okokból, a családi körülmények miatt, egyéni élethelyzetek következtében kerültek és kerülnek be ebbe a helyzetbe, amely miatt számos integrációs és egyéb tanulási problémával kell majd megküzdeniük (*Girán-Kardos 1997, Havas-Kemény-Liskó 2001*).

Az 1993. évi közoktatási törvény a tanuló jogaként említi, hogy magántanuló lehessen, és kéri a tanórai foglalkozásokon való részvétel alóli felmentését.⁴³ Hogy a tanuló a tankötelezettségét magántanulóként teljesíthesse, a szülő kérvényezheti az iskolában, elméletileg a gyerek érdekében, saját elhatározásából. Szociológiai kutatások szerint (*Girán-Kardos 1997, Havas-Liskó 2006, Havas 2008*) a szülő formális kérelme gyakran az iskola erős nyomására fogalmazódik meg, mert az iskola így próbálja eltávolítani a túlkoros, számára problémás, hátrányos helyzetű (gyakran roma) tanulókat az iskolából. Szélsőséges esetben, egyes iskolák diszkriminatív működéséből adódóan Magyarországon az utóbbi időszakban arra is volt példa, hogy néhány tanuló nem vált hivatalosan magántanulóvá, azonban az iskola „engedélyezte”, hogy csak heti két alkalommal jelenjenek meg az iskolában (*Havas 2008*).

Az igazgatónak a kérelmet továbbítania kell az illetékes gyermekjóléti szolgálathoz, ahol a körülmények vizsgálatát követően jóváhagyhatják, illetve elutasítják a kérelmet. Ha azonban ez a tanuló számára hátrányos, vagy félő, hogy elkezdett tanulmányai befejezésére nem lehet számítani, akkor az iskola igazgatójának, a gyámhatóságnak, vagy a gyermekjóléti szolgálatnak e döntés ellen *fel kellene lépnie* a gyermek érdekében az illetékes önkormányzat jegyzőjénél.⁴⁴ A probléma természetéből adódóan az igazgató efféle fellépésére ritkán kerül sor. Aki óvást emel, az többnyire nem az igazgató, aki a háttérből gyakran az eljárás kezdeményezője, hanem a gyermekjóléti szolgálat, amely a gyerek érdekeit hivatott védeni. Ez különösen egy 2004. évi törvényi módosításnak, szigorításnak köszönhető, amely hátrányos helyzetű tanulók esetében már a magántanulói státusz engedélyezését is a gyermekjóléti szolgálat véleményétől teszi függővé. Gyakori konfliktusok esetén az iskola rendszerint ide irányítja a családot és a gyermeket. A nevelési tanácsadó a másik intézmény, amely közreműködik a gyermek és az iskola közötti konfliktusok csökkentése terén.

⁴³1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról, 11. § (1) bekezdés n) pont.

⁴⁴1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról, 7. § (1) és (2) bekezdés.

A törvény módosításának 66. paragrafusa⁴⁵ szabályozza a magántanulói jogviszonyt, amely a törvény értelmében a nappali, normál rendszerű közoktatásban részt vevő diákok esetéhez hasonlóan tanulói jogviszonynak számít. A 69. paragrafus⁴⁶ rendelkezik arról, hogy a magántanuló fel van mentve a tanórák látogatása alól, azonban ha tanköteles korú, akkor köteles osztályozó vizsgát tenni. 18 éves kora után a tanulónak csupán lehetősége van osztályvizsgát tenni. A tanuló bizonyítványában egyedül a készségtantárgyak (pl. ének-zene, rajz, testnevelés, technika, gyakorlati foglalkozás) teljesítése alóli felmentés jelezi majd, hogy abban az évben nem vett részt ténylegesen a többiekkel együtt az órákon.

A képzési idővel kapcsolatban a törvény értelmében a magántanulóként tanulmányokat folytató diákok számára az iskolának biztosítania kell az egyéni foglalkozás keretében történő felkészítést. A kötelező és a nem kötelező tanórai foglalkozás megszervezésére rendelkezésre álló órakereten kívül átlagosan heti tíz óra áll rendelkezésre. Az időkeret az egyes hetek és a tanulók között átcsoportosítható.⁴⁷ A kutatások szerint a törvénynek ez a rendelkezése gyakran nem teljesül (*Havas 2008*). A magántanulónak esetleg arra van lehetősége, hogy részt vegyen a többi tanulónak szánt délutáni korrepetálásokon, azonban ennek látogatására az iskola sem igazán ösztönzi. A heti tíz óra pedig rendkívül kevés arra, hogy a tanuló lépést tartson osztálytársaival.

A törvény külön rendelkezések keretében intézkedik arról is, hogy ha *a sajátos nevelési igényű tanuló, illetve a beilleszkedési, tanulási nehézséggel, magatartási rendellenességgel küzdő tanuló* magántanulóként folytatja tanulmányait, akkor az iskolának ill. önkormányzati feladatellátás keretében, a szakértői véleményben megjelölt szakembernek kell gondoskodnia a gyermek felkészítéséről.⁴⁸

A gyermeki jogok érvényesülése szempontjából fontos megemlíteni a New Yorkban kelt, A gyermekek jogairól szóló egyezményt (továbbiakban: egyezmény), amelyet 1991. november 22-én az LXIV. törvénnyel hirdették ki Magyarországon. Mivel a gyermek nem képes jogai érvényesítésére, ezért a jogszabályokban meg kell jelennie az e jogok érvényesülését biztosító felnőtt kötelezettségnek. Az egyezmény talán legfontosabb általános tétele az, hogy az aláíró államok hatósági és jogalkotó szervei valamint a szociális védelem köz- és magánintézményei *„minden, a gyermeket érintő döntésükben a gyermek mindenképp felett álló érdekét veszik figyelembe elsősorban”*.⁴⁹

⁴⁵1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról, 66. § (1) bekezdés.

⁴⁶1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról, 69. §.

⁴⁷1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról, 52. § (13) bekezdés n) pont.

⁴⁸1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról, 120. § (1) bekezdés.

⁴⁹1991. évi LXIV. törvény a Gyermekek jogairól szóló, New Yorkban, 1989. november 20-án kelt egyezmény kihirdetéséről. Egyezmény, 3. Cikkely.

3. ROMA TANULÓK AZ ISKOLARENDSZERBEN ÉS AZON KÍVÜL

A roma tanulók iskolarendszeren belüli számára és arányára vonatkozóan nincsenek hiteles és pontos adatok, hiszen az 1993-ban hatályba lépett adatvédelmi törvény⁵⁰ óta Magyarországon tilos számon tartani az etnikai hovatartozást. Az önbevallásra épülő népszámlálás adatai közismerten nem tükrözik jól a roma lakosság számarányát.

A roma emberekről szóló 2010. évi kutatások becslése szerint ma megközelítőleg 750 000 (MC 2010) roma ember él Magyarországon, s ez a lakosságnak megközelítőleg 7,5%-a. A hazai demográfiai trendeknek, a roma családokra jellemző magasabb születésszámnak köszönhetően azonban ennél valószínűsíthetőleg sokkal magasabb a roma gyermekek számaránya az iskoláskorú gyermekpopuláción belül, megközelítőleg a 10-12 %-ot is elérheti az arányuk.

A roma diákok mobilizációját célzó oktatási programok készítői számára is komoly gondot okozott az utóbbi évtizedekben, hogy nem tudták a célcsoport pontos létszámát, így empirikus adatokat sem lehetett gyűjteni róla, valamint bármiféle program eredményeinek, hatásainak nyomon követése is csak korlátozottan lehetséges. Gyakran felvetődik a kérdés, hogy jó lenne-e, ha lennének hiteles etnikai adataink, ennek azonban a jelenlegi magyar társadalmi viszonyok között nagyobb lehet a veszélye, mint az előnye. Ebből következően nehéz pontosan megállapítani, hogy pontosan hány roma embert érintenek azok a problémák, amelyeknek a megoldására az állami, a civil és a gazdasági szereplők megoldásokat keresnek. Hasonlóan nehéz kérdés, hogy a hátrányos helyzetű⁵¹ emberek között megközelítőleg hány roma van, illetve, hogy a roma emberek körében mekkora a hátrányos helyzetűek aránya⁵². Mindenesetre azt mondhatjuk, hogy a szociológiai kutatások szerint a roma népesség nagy valószínűséggel felülreprezentált a hátrányos helyzetű, kirekesztettséggel sújtott lakosság körében, és ugyanez érvényes a hátrányos helyzetű diákok esetében is.

A magyarországi össznépességben, és ezen belül a roma népességben is jelentős demográfiai átalakulás történt 1880 és 2000 között (*Hablicsek 2000*). Ebben az időben a mai ország területén élő népesség száma megkétszereződött, ugyanakkor a roma népesség száma 5-6-szorosára emelkedett. A jelenlegi időszak az „átmenetelmélet” alapján az ún. népességrobbanás időszakát követő átmeneti szakasz. A roma emberek esetében ez némileg

⁵⁰1992. évi LXIII. törvény a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról.

⁵¹Habár hátrányos helyzet alatt elsősorban anyagi jellegű, gazdasági és szociális hátrányokat, problémákat szokás érteni, ez a fogalom ennél jóval tágabb, hiszen a kirekesztettségnek még számos egyéb, nem anyagi jellegű vetülete is van. A kérdést tovább nehezíti a kevésbé megfogható, leginkább külső jegyek, vagy a csoporthoz tartozás következtében fellépő direkt vagy indirekt diszkrimináció.

⁵²Az erre vonatkozó – meglehetősen eltérő eredményekkel járó – kutatások ismertetése túlmutat ennek a tanulmánynak a keretein.

különbözik, ők a demográfiai átmenet harmadik fázisában vannak. A roma nők körében – ellentétben a nem roma nőkkel – jelenleg is közismerten magas a termékenységi mutató. Habár ez a 90-es évek óta csökkenő tendenciát mutat, országos viszonylatban még így is kiemelkedő. A javuló egészségügyi és közegészségügyi viszonyoknak köszönhetően a halandóság is csökken, ráadásul sokkal nagyobb mértékben, mint a termékenység. Ez a két mutató együtt eredményezte azt a demográfiai robbanást a roma népesség körében, ami az utóbbi évszázadban megfigyelhető volt. Mivel az élveszületések száma esetükben 13-14 ezer gyermek, a halálozások száma pedig 4-5 ezer fő évente, így népességük évente 9-10 ezerrel növekszik. Az össznépességen belül fokozatosan emelkedő arányukhoz még az a tény is hozzájárul, hogy a magyarországi népesség világviszonylatban is rendkívül alacsony termékenysége folyamatosan csökkenő tendenciát mutatott az utóbbi két évtizedben.

A Hablicsek László által végzett kísérleti előreszámítás (2000) szerint a roma népesség változásának egyik jövőbeni tendenciája a jelentős létszámemelkedés lesz, és századunk közepére a roma kisebbség létszáma elérheti a 900 ezer főt. A fent említett demográfiai jellemzők folytatódása mellett, a roma és a nem roma népesség jövőbeni alakulása közötti eltérések hatására várhatóan minden életkori csoportban emelkedik a roma kisebbség aránya. Kiváltképp érezhető lesz ez a fiatalok körében, hiszen a magas termékenység miatt különösen az ő számuk nőtt meg jelentősen. Így a számítások becslése szerint elképzelhető, hogy néhány évtized múlva akár minden ötödik gyermek roma lesz. A fenti számítások a környezet által definiált roma népesség becsült számából kiindulva készültek. Ezért az előreszámítás eredményei csak akkor tekinthetők érvényesnek, ha a mai roma emberek utódait is romáknak tekintjük (Hablicsek 2000).

Mint a számítások, valamint a roma emberekről készült 2010. évi kutatások alapján láthatjuk, a roma gyerekek számaránya jelentősen megnőtt az utóbbi évtizedekben, és ez a tendencia várhatóan erősödni is fog. Ezzel párhuzamosan a már korábban említett kutatások adatai szerint megnőtt az iskolát sikeresen elvégző roma tanulók általános iskolás korú népességen belüli aránya, valamint megnőtt a középfokú tanintézetekben tanuló roma fiatalok száma is, s ezt sokan az oktatáspolitikai programok eredményének, az iskolarendszer szegregációs mechanizmusában történt csökkenésnek tulajdonítják. Ezt a növekedést azonban sokkal inkább a népesség demográfiai jellemzőinek alakulása, az oktatási rendszer finanszírozásának (fejkvóta-rendszer) változása, valamint a közoktatási törvény módosítása eredményezte (ez utóbbi a kötelező iskolalátogatási korhatárt 16 évről 18 évre emelte).

A roma emberekről készített 2010. évi kutatások adataiból azt láthatjuk, hogy az A kutatásban⁵³ a megkérdezett romák 84%-a (MC 2011) végezte el az

⁵³A Marketing Centrum OPK Kft. által végzett A kutatásban a romaszervezetek, a romain-tézmények képviselői irányították a kérdezőbiztosokat az általuk romának tartott családokhoz.

általános iskola első 8 osztályát. A roma gyerekek körében ez az arány természetesen jóval magasabb, mint a roma populációban. Az Oktatási Minisztérium adatai szerint napjainkban a roma gyermekek 94 százaléka elvégzi az általános iskolát, és közülük 85 százalék tovább is tanul valamilyen középfokú oktatási intézményben, bár az általuk megcélzott intézmény nem mindig teremt lehetőséget az iskola következő lépcsőfokára való továbblépésre. Tekintve, hogy statisztikai számítások (*Kertesi 1996*) szerint a roma tanulók az érettségit adó középfokú oktatási intézményekből már több mint egy évtizeddel ezelőtt is ugyanakkora eséllyel jutottak tovább a felsőfokú oktatási intézményekbe, mint nem roma társaik, ezért elsősorban abban kellene szemléletváltozást elérni, hogy a diákok ne a távlat nélküli, érettségit rendszerint nem adó, nem a tényleges munkaerő-piaci igényekre épülő szakiskolákat válasszák az általános iskola elvégzése után.

Bár a több évtizedre visszatekintő kutatások és a roma emberekről készült legújabb, 2010. évi kutatásaink adatait összehasonlítva azt láthatjuk, hogy a roma népesség iskolázottsági szintje szignifikánsan emelkedett az utóbbi évtizedekhez képest, azonban a nem romák végzettsége ez idő alatt még inkább javult, így a roma és a nem roma emberek végzettsége közötti távolság valójában növekedett. A felsőfokú tanulmányok elvégzésének alapfeltételét jelentő középiskolát végzettek aránya a roma népesség körében még mindig rendkívül alacsony, és jelentős regionális különbségeket is mutat. Míg a nem roma gyerekek jelentős hányada számára természetes, hogy középiskolában folytatják tanulmányaikat, a roma diákok esetében ez az arány sokkal kisebb, és ez sem marad meg rendszerint a középiskola végéig, hiszen a lemorzsolódási ráta a roma gyerekek esetében a statisztikai adatok szerint megközelíti a 40 százaléket (*Havas-Kemény 1995*). Ha a diák nem morzsolódik le az évek folyamán, akkor is számos iskolai kudarc érheti, rossz iskolai osztályzatok, évismétlés, oktatási diszkrimináció, szegregáció, izoláltság érzése stb., aminek következtében szülei (az iskola esetleges kisebb vagy nagyobb nyomására) kérvényezik gyermekük magántanulóvá nyilvánítását.

A roma magántanulók magas arányát már egy 10 évvel korábbi kutatás is vizsgálta 2000-ben. A kutatók ekkor 198 iskolát vizsgáltak meg (*Liskó 2002*). A kutatók szerint akkor a roma tanulók 3%-a volt felmentve az iskolába járás alól és volt magántanulói státuszban, míg ugyanez az arány a nem roma tanulók esetében csupán 0,4% volt. Tehát azt mondhatjuk, hogy nem roma kortársához képest roma diák esetében közel 8-szoros volt annak a valószínűsége, hogy magántanulóvá váljon.

A következő években ez az arány mintha némileg növekedésnek indult volna. A többségi társadalomra nézve azt mondhatjuk, hogy 2001 és 2005 között a magántanulók aránya megközelítőleg 0,61-0,63% között mozgott, 2006-ban kissé emelkedett, és ez a tendencia folytatódott 2007-ben is, amikor már 0,69% volt a magántanulók aránya az általános iskolákban (*Oktatási statisztika, 2001-2007, hivatkozva Havas 2008*). Azt persze nem tudhatjuk, hogy ez az emelkedés a roma tanulókat miként érinti, de elképzelhető, hogy

éppen a roma gyerekek számának demográfiai növekedése mutatkozik meg ebben a számban is.

A roma emberekről készült 2010. évi kutatásokban is vizsgáltuk a roma magántanulók arányát. Az A kutatásból az derült ki, hogy az általános iskola első négy osztályában, valamint az ötödik-nyolcadik osztályokban is egyaránt 1% volt a valaha magántanulói státuszt kapott személyek aránya a vizsgált roma populáció körében, s ez az arány jóval magasabb, mint a teljes népességben mért adat. A Marketing Centrum zárójelentése szerint a roma emberek teljes 16-64 éves mintájában 2% volt a valamikor magántanulói státuszban lévők száma az iskolában eltöltött évek során. Ennél némileg magasabb arányokat talált a B jelű kutatás⁵⁴. A B kutatás adatai szerint, míg az általános iskola első négy évfolyamán 2,7%, az ötödik-nyolcadik évfolyamokon azonban már 4,9% volt a valaha magántanulói státuszt kapott egyének aránya.

Ezek rendkívül magas arányok, és determinálják a roma diákok jelentős részének iskolai pályafutását. Ezt bizonyítja egy másik 2010-ben végzett kutatás (Zolnay-Havas 2010), amely az Oktatási Hivatal kérésére 350 iskola alapján végezte el az utóbbi évek oktatási integrációs oktatáspolitikájának hatásvizsgálatát. Ebből a jelentésből (is) kiderül, hogy a magántanulói jogviszony (a 2004. évi törvényi szigorítás ellenére) ma is nagymértékben a hátrányos helyzetű, képességzavarral küzdő diákokat érinti. A felmentett diákok 48%-a volt hátrányos helyzetű, és 35%-nyi volt halmozottan hátrányos helyzetű.⁵⁵ A kutatásból az is kiderült, hogy ez a fajta jogviszony rendkívül kedvezőtlen következményekkel jár a felmentett diákok iskolai karrierjére nézve. A kutatás eredményei szerint a magántanulóknak csupán 29%-a fejezi be ténylegesen azt az általános iskolai osztályt, amelyet ebben a státuszban kezdett el, hiszen az iskola nem támogatja megfelelő hatékonysággal az osztályozó vizsgára való felkészülésben és annak letételében. A diákoknak több mint fele, 53%-a már a vizsga előtt feladja a küzdelmet, és el sem megy vizsgázni. Akik végül elmennek, azok közül is csak négyötödnien tudnak sikeres osztályozóvizsgát tenni, a maradék 18% megbukik, talán örökre feladva, hogy valaha is megszerzi az általa megálmodott iskolai végzettséget.

⁵⁴A B jelű, a BCE IKN Kft. által végzett kutatásban nem romaszervezetek, és nem roma intézmények képviselői irányították a kérdezőbiztosokat az általuk romának tartott családokhoz.

⁵⁵A halmozottan hátrányos helyzetű gyermekek szüleinek a definíció szerint legfeljebb általános iskolai végzettségük van.

4. A MAGÁNTANULÓI KÉRELMEK FORMÁLIS INDOKAI

Ahogy a korábbi, a magántanulói státusz jogi szabályozásával foglalkozó fejezetben már utaltunk rá, a gyermekek magántanulóvá válását a szülőknek kell kezdeményeznie és kérvényeznie a gyermek érdekében az iskolában. A roma emberekről 2010. évben végzett kutatásaink interjúkérdései között sajnos nem szerepelt kérdés arra vonatkozóan, hogy miért került valaki magántanulói státuszba, azonban más kutatásokból érdekes különbségeket találhatunk a roma és a nem roma diákok felmentése között.

Mint korábban utaltunk rá, fontos különbséget jelent, hogy a magántanuló fiatal még tanköteles korú, vagy már betöltötte a 18. életévét. Az első esetben ugyanis a tanuló köteles osztályozóvizsgát tenni az év végén, és ennek elmulasztása retorziókat von maga után. Az intézmény vezetője értesíti az illetékes jegyzőt, aki a gyermekjóléti szolgálat közreműködésével kötelezi a gyermeket az osztályozóvizsgára. A második esetben, vagyis ha a diák már nem tanköteles korú, akkor az iskola igazgatója megszünteti a magántanulói jogviszonyt, ha a diák nem jelenik meg az osztályozóvizsgán, ami a tanév teljesítésének a feltétele.

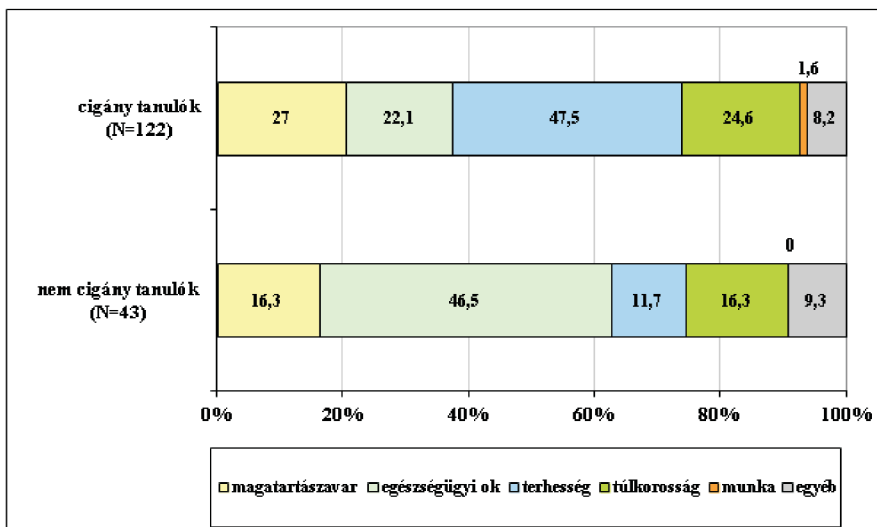
A szociológiai terepkutatások (Liskó 2001) arról számolnak be, hogy a kérvényeket gyakran az iskola indíttatására készíti el a szülő, gyakran az iskola igazgatója, vagy valamelyik tanára segít az indokok formális megfogalmazásában is, amelyek gyakran csak adminisztrációs célokat szolgálnak. Ezt rendszerint már számtalan konfliktus megelőzi, tehát a szülőket, a gyermeket rendszerint nem éri váratlanul, hogy az iskola szeretne megszabadulni a számára zavaró, problematikus, gyakran az osztálytársaihoz képest túlkoros gyerektől.

A szülők számára is sok problémával, harccal járó iskolai viszony megszüntetése jó megoldásának tűnik, és amikor az iskola meggyőzi őket, hogy a gyerek jobban jár, ha magántanulóként teljesíti a feltételeket, akkor gyakran úgy érzik, hogy önként döntöttek így. Ha nem érzi jól magát az osztályban, ha szégyelli, hogy jóval idősebbként, érettebbként, osztályismétlőként, számos iskolai sikertelenséget megélve kisebbek között kell tanulnia, akkor a túlkoros roma diák számára is gyakran jelent megkönnyebbülést a felmentés, és ezért nem ellenkezik különösebben a magántanulói státusz ellen.

Azonban a gyermek és a szülő legtöbbször nincsen tisztában döntése hosszú távú negatív következményeivel. A magántanulói kérelem megírása nem ritkán alku tárgya az iskola és a család között, amely szerint nem buktatják meg a gyermeket év végén, és továbbra is tanulói jogviszonyban marad az aktuális iskolában, ha ezt a státuszt választják a következő év kezdetétől.

A tanulók felmentését széles körben feltáró vizsgálat (Liskó 2001) szerint meglehetősen különbözik az az ok, amely a roma és a nem roma gyerekek esetében a hivatalos kérvényekben indoklásként szerepel.

1. ábra. A felmentés oka az esetek százalékában

Forrás: Liskó 2001.

Mint látjuk, amíg a nem roma gyerekek esetében a felmentésre való hivatkozással az esetek közel felében egészségügyi indokok szolgáltak, addig a roma gyerekeknél elsősorban a terhesség, másodsorban a magatartászavar, harmadsorban pedig a túlkorosság volt a felmentés alapja. Munkába állás miatt a vizsgált iskolákban nem találtak nem roma tanulót, igaz ez az ok a roma tanulók esetében is csak az esetek két százalékában fordult elő.

5. TÖBBDIMENZIÓS TÉNYEZŐK A ROMA DIÁKOK MAGÁNTANULÓVÁ VÁLÁSÁBAN

A következőkben áttekintjük azokat a legfontosabb tényezőket, amelyek szerepet játszhatnak abban, hogy roma diák magántanulói státuszba kerül. Mint látni fogjuk, ennek elsődleges okai korántsem az egyéntől függenek, hanem számos gazdasági, társadalmi, regionális és egyéb, többnyire külső körülmény játszik ebben szerepet. A kutatási adatok meglepő, durkheimi értelemben vett társadalmi tényeket tárnak fel és világítanak meg, amelyekből kitűnik: nem egyedi problémákkal, jelenséggel, illetve semmi esetre sem egyéni szándékokkal állunk szemben, hanem sokkal inkább külsődleges kényszerítő erővel átitatott cselekvésmódokkal, egyes iskolák diszfunkcionális működésével, és olyan viselkedési módokkal, amelyeket az iskola kényszerít a szülőkre, illetve a magántanulóvá váló roma gyermekekre. A következőkben ezeket a tényezőket gyűjtöm össze, valamint a kutatások alapján a hatásukat vizsgálom meg.

5.1. AZ ISKOLA MÉRETÉNEK, VALAMINT A DIÁKOK ETNIKAI MEGOSZLÁSÁNAK SZEREPE

Habár a roma emberekről 2010. évben végzett kutatásaink, mint említettük, az egyén és a háztartások helyzetét vizsgálták, a felmérés pedig semmilyen szempontból nem terjedt ki intézmények, így iskolák vizsgálatára sem, mégis szót kell ejtenünk azokról a tényezőkről, amelyek azoknak az iskoláknak a különbözőségéből, eltéréseiből erednek, ahol a roma diákok tanulnak. Ehhez azonban csak korábbi, gyakran már közel egy évtizedes kutatások adnak segítséget.

A szociális, a gazdasági és a kulturális háttér szerepéhez hasonlóan nagyon fontos lehet a társadalmi, a gazdasági és az egyéb kulturális javak megosztottsága az iskolák között. Számos korábbi kutatás (*Babusik 2000; Kertesi-Kézdí 1996*) rávilágít arra a két fontos tényezőre, hogy a roma magántanulók aránya az iskolában függ az iskola roma tanulóinak arányától, illetve az iskola méretétől is. A Delphoi Consulting (*Babusik 2000*) kutatói szerint, ha az iskolában tanuló roma fiatalok aránya meghaladja a 15%-ot, akkor a magántanulók aránya eléri, illetve meghaladja a 70%-ot – az iskola méretétől függetlenül. Ha pedig az iskolában 25% feletti a roma tanulók aránya, akkor ez a szám eléri a 80 %-ot is. Ez összefügg azzal, amit Kertesi Gábor és Kézdí Gábor (1996) találtak tanulmányukban, vagyis „ahol az átlagosnál több a cigány gyerek, ott mindentől függetlenül az iskolák is rosszabbak, igénytelenebb az iskola színvonala.” Az iskola ott valószínűleg nem törekszik arra, hogy megtartsa a roma gyermekeket az általános oktatási rendszerben, hanem magántanulóvá nyilvánítva „kiteszi” őt az iskolából.

Girán János és Kardos Lajos (1997) kutatásukban a különböző roma tanulói aránnyal működő iskolákat vizsgálva kimutattak egy „kritikus százalékot”. Ez körülbelül 17-27% közé tehető, s ennek esetén a roma tanulók számával nem boldogul az iskola. Megállapították, hogy ez az arány ahhoz még túl alacsony, hogy az iskola oktatási stratégiát alapítson rá, ahhoz azonban már túl magas, hogy az iskola ne foglalkozzon a problémákkal, és ne keressen rá valamiféle megoldást.

Havas Gábor, Kemény István és Liskó Ilona (2001) által végzett kutatás is hangsúlyozta az iskola mérete és a felmentett tanulók száma közötti összefüggést. Különösen a nagy tanulói létszámú, 600 gyermeknél nagyobb létszámú iskolákban figyeltek fel arra, hogy a felmentett roma tanulók száma jóval meghaladta az átlagot. Ezekben az iskolákban a roma fiatalok aránya alacsony volt, alig több mint 10%, ezáltal meglehetősen lényeges különbséget tapasztalnak a tanárok az „átlag” (a többségi társadalomból származó) gyermek és a roma gyermek között. Az utóbbi valószínűleg több törődést, odafigyelést igényelne, azonban a nagy méretű iskolákban nem jut elég figyelem rájuk, ezért konfliktusok esetén az iskola inkább megszabadul tőlük.

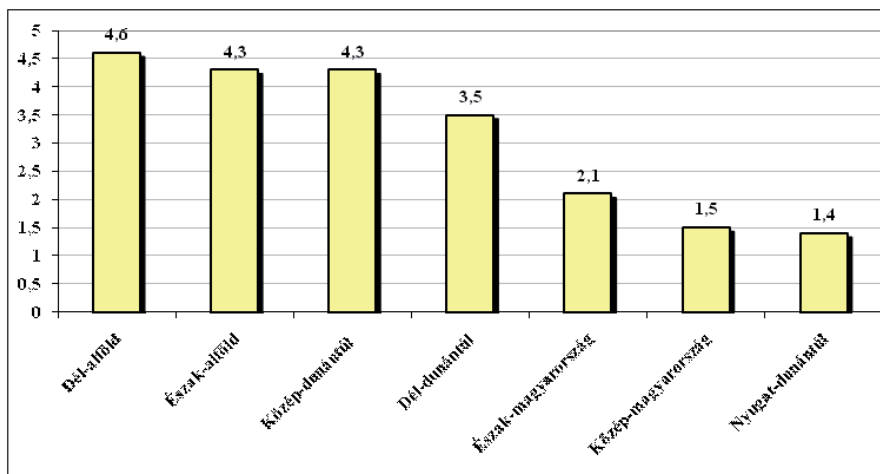
A roma emberekről szóló 2010. évi kutatások kutatóinak tapasztalata szerint – ahogy ezt a 3. fejezetben részletesen leírtuk – a roma tanulókat jóval nagyobb arányban mentik fel az iskolalátogatás alól, mint a nem roma

diákokat. A roma diákok esetében ez az arányszám közel nyolcszorosa volt annak, mint a nem roma diákok esetében.

5.2. REGIONÁLIS KÜLÖNBSÉGEK, VALAMINT A TELEPÜLÉS TÍPUSÁNAK SZEREPE

A kutatásaink szerint a régióknak, valamint a települések típusának is fontos szerepe van a magántanulók számának, és ezen belül a roma tanulók arányának alakulásában.

1. diagram. Roma magántanulók regionális eloszlása

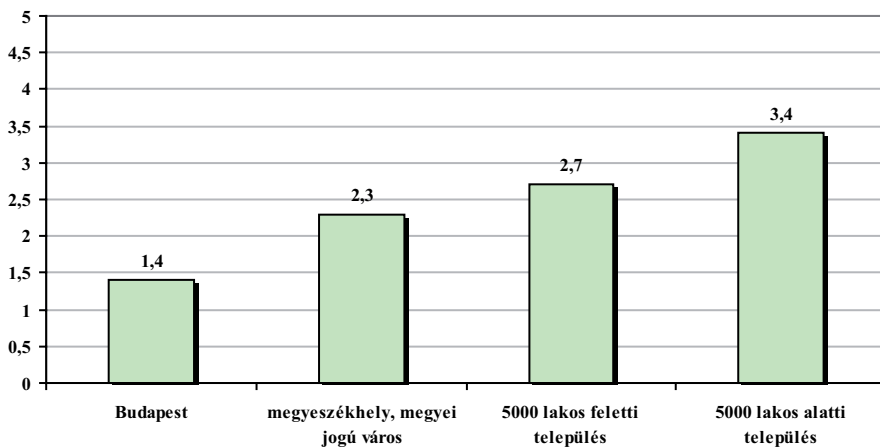

Forrás: A és B kutatás súlyozott adatbázis

Ahogy ezt a fenti diagramon is láthatjuk, egyrészt találhatunk regionális eltéréseket, amelyeken belül különösen az alföldi iskolák tűnnek ki, úgy látszik, ezek kevésbé toleránsak a roma tanulókkal szemben. A súlyozott adatbázisban a kutatási eredményeink szerint a Dél-alföldön a legmagasabb a roma tanulók aránya, de hasonlóan magas volt Észak-alföldön és Közép-dunántúlon is. Legjobb helyzetben egyértelműen a nyugat-dunántúli illetve a közép-magyarországi régióban tanuló gyermekek vannak, ugyanis ezekben a régiókban válnak legkevesebben magántanulóvá.

Kutatási eredményeink azt mutatták, hogy fontos szerepe van a település típusának is, ahonnan a gyermek származik.

2. diagram. Roma magántanulók aránya a különböző településtípusokon

Forrás: A és B kutatás súlyozott adatbázis

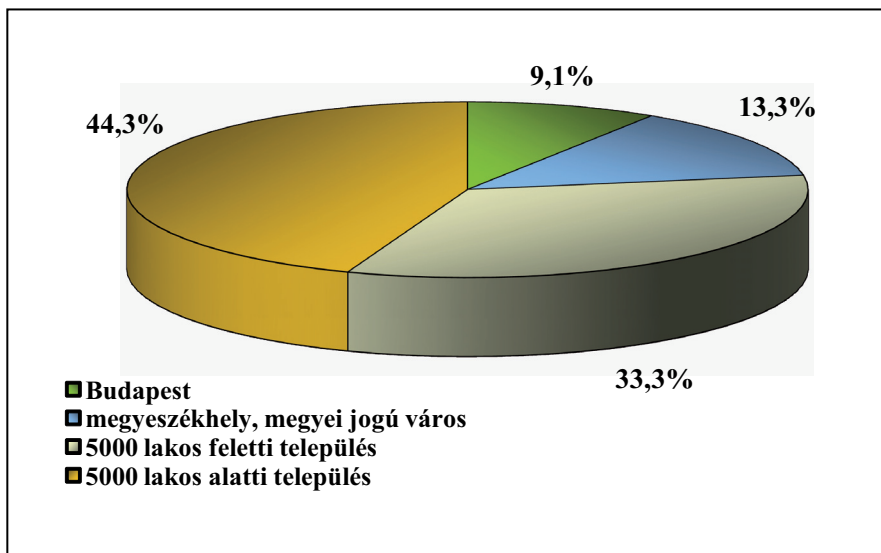
Ahogy a fenti diagramon láthatjuk, az 5000 lakos alatti települések vezetnek a negatív listán, itt kiemelkedően magas a roma magántanulók aránya (3,4%). Jólal több magántanulót találunk az ilyen településtípusról származó gyermekek között, mint a nagyobb települések vagy Budapest esetében. Ennek oka részben, hogy ezek a kistelepülések halmozottan hátrányos helyzetű gyerekeket tömörítenek, valamint az is, hogy a kistelepülésen élő gyermekek esetében (sok kis községi iskola megszűnése miatt) a komplikált bejárás a közeli nagyobb települések iskoláiba az, ami lemorzsolódáshoz és magántanulói státuszhoz vezethet.

Ha az iskolában magas a roma tanulók aránya, illetve magas a roma magántanulók aránya, az még nem jelenti azt, hogy az iskolában a szó igazi értelmében szegregáció van. A faluban vagy a kisvárosban, ahol a népesség 80-90 százaléka roma, ott természetesen az iskolában is ez az arány lesz jellemző.

A nagyvárosokban, az átlagos középiskolában a tanulók sokkal több lehetőséget kapnak mind az iskolától, mind a tanároktól (képzettebb pedagógusok, fejlettebb tanítási módszerek, magasabb oktatási színvonal), mind a tanulási feltételek (jobb felszerelt könyvtár, esetleg informatikai labor) tekintetében. Az elmúlt években jellemzően sokféle integrációt elősegítő program is támogatta tanulásukat. Ehhez a többnyire kisvárosokban, falun tanuló vidéki gyerekek nem jutnak hozzá. Mivel súlyozott, összesített mintánkban 323 fő roma fiatal volt, aki 18 éves vagy fiatalabb, és ebből 44,3% kistelepülésen él, így ebből az következik, hogy a roma diákok közel fele jelentősen hátrányosabb környezetből származik mint társaik. A minőségis

oktatás hiányának következtében a tényleges tudásuk is sokkal alacsonyabb lesz, s ez megnehezíti továbbtanulási lehetőségeit.

3. diagram. Roma magántanulók településtípus szerinti eloszlása (n= 323 fő)

Forrás: A és B kutatás súlyozott adatbázis

Az infrastrukturális fejlesztés, a technikai eszközök elérhetővé tétele és szélesebb körű alkalmazása az oktatásban fontos lehetőség azoknak a hátrányos helyzetű tanulóknak az esetében is, akik ezekhez egyébként nem jutnának hozzá, de valójában csak eszköz az egyenlőtlenség elleni küzdelemben, önmagában azonban nem képes a hátrányos helyzet ellensúlyozására, megszüntetésére.

5.3. A CSALÁDI HÁTTÉR, A KULTURÁLIS TŐKE, ILLETVE A SZOCIO-ÖKONÓMIAI STÁTUSZ SZEREPE

A családi háttér és a gyermek iskolai sikerei közötti összefüggést sok nemzetközi és hazai kutatás kimutatta (Coleman 1998; Forray-Hegedűs 1998; Kertesi-Kézdí 1996; Radó 1997; a PISA 2000, 2003, 2006 jelentései). A szülő szélsőségesen alacsony iskolai végzettsége gyakran előre jelzi a gyermek tanulmányi kudarcait, iskolai lemorzsolódását. A szülők alacsony iskolázottságát azonban ellensúlyozhatnák akár azok a polgárosult magatartási formák, amelyeknek az elemeit a család tagjai a környezet hatására, munkahelyi kapcsolataikban, lakóhelyi környezetükben tanulhatják meg, sajátíthatják el

és adaptálhatják, akár a tanárok extra törődése a gyerekekkel, hogy megelőzzék az iskolai lemorzsolódást. A helyzetet gyakran tovább rontja a roma szülők negatív viszonya az iskolával, ami egyrészt saját kudarcos múltbeli iskolai tapasztalataikban keresendő, másrészt viszont sokat számít, hogy *az iskola a többségi társadalom által létrehozott, és általa lefektetett szabályok, rend, normák, irányelvek mentén működő intézmény*, és mint ilyen, sok roma szülő számára idegen kulturális különbségek megtestesítője.

A szülői iskolázottsági szint megemelésére az oktatáspolitikának nincs eszköze, azonban a szülők alacsony iskolázottsága ellensúlyozható más tanulási, szocializációs technikákkal. Ezért különösen fontos lenne, hogy csökkenjen a diszkrimináció és a szegregáció a munkahelyeken, a lakóhelyeken, a szociális, az oktatási, a közigazgatási, a közbiztonsági és az egészségügyi intézményekben. A roma és a nem roma lakosság közötti kapcsolat javulása révén közvetíthetnének azok a hatások, magatartási minták, amelyeket a roma népesség saját életvitelébe adaptálhat.

A roma emberekről szóló 2010. évi reprezentatív vizsgálatunk adatai szerint a roma magántanuló gyerekek családjában a szülők iskola végzettsége alacsony. Ez azt jelenti, hogy már ők, a szülők is rövid ideig szocializálódtak abban az iskolai közegben, amelynek normáit, szabályrendszerét most gyermekeiknek kellene elsajátítaniuk. Ez egyrészt azzal a következménnyel jár, hogy ezek a szülők nem képesek megfelelő mértékben támogatni ezeket az iskolai normáknak az elsajátítását, másrészt a szülők saját élete, rövid iskolai pályafutásuk a gyermek számára modell, amihez a gyerek méri magát. Ehhez hozzájárul a gyermek közvetlen vonatkoztatási csoportjának alacsony teljesítménye, ez által a gyerek ambíciói is csekélyek, tehát eleve alacsonyan van az a mérce, amelyet át kell ugrania.

Roma fiataloknál ebből következően gyakori, hogy korán önálló kereset után néznek. Ahogy azt a 4. fejezetben láttuk, hivatalosan mindössze 2% az, aki az iskolát elhagyva munkába áll, azonban iskola mellett igen sokan próbálnak valamilyen munkát vállalni, amiből önálló keresethez juthatnak, illetve családjukat is sokan támogatják. Az elméletileg ingyenes közoktatás a gyakorlatban a családokra igen nagy anyagi terheket ró, melyeket a rosszabb anyagi helyzetben lévő roma családok különösen nehezen tudnak vállalni. Jelentős költségeket jelentenek könyvek, a füzetek, az iskolai kellékek beszerzése, a megfelelő öltözet a mindennapokra, az ünnepekre, a testnevelési órákra. A középiskolai oktatás igénybevételénél ezek már gyakran luxusköltségeként jelentkeznek a roma családok számára, hiszen nem csak hogy plusz költséget jelent az oktatás, hanem a 15-16 éves, a roma társadalomban gyakran már felnőttként kezelt családtag lehetséges keresménye is kiesik a családi költségvetésből, ha a gyerek tanul, ahelyett, hogy dolgozna. A család néha nem méri fel, hogy a tanulás hosszú távon megtérül, hiszen a magasabb iskolai végzettség magasabb bért jelentő munkalehetőségek elvállalását teszi majd lehetővé. Ezért inkább a rövid távú hasznon elvéből kiindulva arra ösztönzi a család a gyereket, hogy minél hamarabb hozzájáruljon keresetével

a családi költségekhez. Ezért a magántanulói státusz kérvényezésénél, mint láttuk, lényeges szempontként jelenik meg a család eltartása, segítése, támogatása.

A szülő iskolázottsága mellett a szülői szocio-ökonomiai háttér a másik fontos tényező, amely Magyarországon a diákok teljesítményét meghatározza. Jól mutatják a származásból eredő esélyegyenlőtlenség hatását a tanulók teljesítményére a PISA-vizsgálatok (*PISA 2000, 2003, 2006*), amelyek nemzetközi felmérések keretében a tanulók olvasási, szövegmegértési, matematikai és természettudományos képességeit és készségeit tesztelik.

A 15 éves magyarországi diákok az adatok szerint az OECD átlagánál messze gyengébben teljesítettek. A nemzetközi összehasonlítás szocio-ökonomiai státusz indexe (OECD 2004) szerint a szülői háttér nagymértékben befolyásolja a tanuló teljesítményét, de más országokban nem feltétlenül vezet gyenge eredményhez. Hazánkban ennek ellenére ez, az OECD átlagához képest is kiemelkedően meghatározó, a származásból eredő esélyegyenlőtlenség, amely az iskolai tanulmányok végzésével párhuzamosan nő, és nagymértékben meghatározza a tanuló teljesítményét.

A gyermek teljesítménye meghatározza továbbtanulási lehetőségeit, ez pedig a későbbi munkaválasztást, a betölteni vágyott pozíciókat, a munkaerőpiaci lehetőségeket determinálja, és ezáltal a személy majdani gazdasági és társadalmi helyzetét is meghatározza.

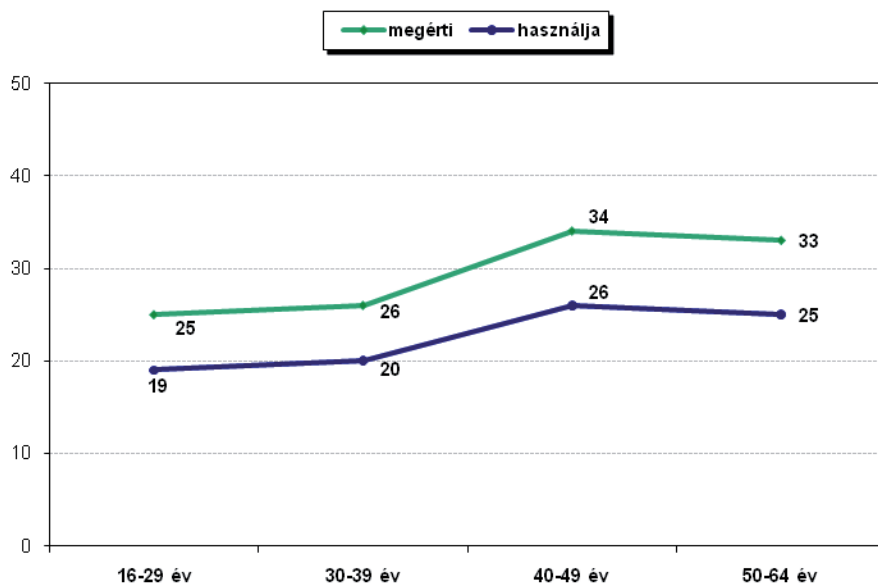
5.4. A NYELVI SZOCIALIZÁCIÓ HATÁSA

Ebben a fejezetben megkísérlem bemutatni azokat a kulturális és nyelvi hatásokat, amelyek szoros összefüggést mutathatnak a roma tanulók iskolai sikertelenségével, és így magántanulóvá válásukkal, illetve kihullásukkal az iskolarendszerből. Az általános iskolát elkezdő roma gyerekek aránya az iskoláskorú populáción belül a roma emberekről szóló 2010. évi kutatások szakértői becslései szerint ma már 10-12%. A nem roma családokban jellemző alacsony születésszám és a roma családokban még mindig jellemző magas születésszám következményeként – ahogy erre már a korábbi fejezetekben utaltunk –, a következő években is várható, hogy a roma gyerekek számaránya az oktatási rendszerben folyamatosan növekszik. Ezért különösen fontos, hogy az oktatási rendszerben szereplők tudatosan kezeljék a roma diákokkal kapcsolatos különbségeket.

Korábbi, közel 20 évvel ezelőtti kutatások azt mutatták, hogy az óvodába nem járt roma gyermekeknél az elvárt magyarnyelvi tudás hiánya eleve meghatározta az iskolai előmenetelüket. A cigány emberekről készült 1993-as országos vizsgálat adatai szerint a 25-29 éves korcsoportban a magyar anyanyelvűek közül 77%, a beás (román) anyanyelvűek közül 58%, a cigány anyanyelvűek közül 52% fejezte be a 8. osztályt (*Kemény 1996*). Az utóbbi évtizedekben a cigányság nagy valószínűséggel sokat veszített nyelvi identitásából, mivel a roma emberekről szóló 2010. évi kutatásunkban azt találtuk,

hogy a 16-64 évesek 71%-a egyáltalán nem érti meg egyik cigány nyelvet sem (MC 2010).

4. diagram. Valamelyik cigány nyelv megértése illetve használata életkor szerint

Forrás: Marketing Centrum OPK Kft., 2010.

A fenti diagram is azt mutatja, hogy egy nyelvileg már meglehetősen asszimilálódott roma társadalomról beszélhetünk, különösen a 40 év alattiakra jellemző, hogy már nagyon kevésbé értik, illetve még kevésbé képesek használni valamelyik roma nyelvet. Ebből következik, hogy a nyelv használatával összefüggő problémák manapság egyre kevésbé fakadnak abból, hogy a roma gyerekek anyanyelve valamely cigány nyelv volna; más típusú problémák okozhatnak gondot.

Az egyik tulajdonképpen a szegénységi nyelvhasználattal kapcsolatos. Bernstein ma már klasszikusnak számító vizsgálatában (*Bernstein 1975*) a különböző környezetből származó gyerekek nyelvhasználatát vizsgálta, valamint annak hatását iskolai teljesítményükre. Elméletét Bernstein eredetileg munkásosztálybeli családokra dolgozta ki, megállapítva, hogy ők jellemzően zárt pozíciós családok, így korlátozott kódot használnak, szemben a középosztályi családok nyílt szereprendszerével és kidolgozott kódú kommunikációjával. Hasonló jelenséggel találkozhatunk azonban alacsony gazdasági-társadalmi státuszú családok, így sok roma család esetében is. Mivel az

iskola is a kidolgozott kód használatát követeli meg és értékeli, így azok a gyerekek fognak jobban érvényesülni, akik ezt már családi szocializációjuk során elsajátították. Szegény környezetben élő roma családoknál az elsődleges szocializáció során kialakult korlátozott kód mintegy sémaként meghatározza, hogy a roma tanuló miként szerepel új szocializációs helyzetekben. Például az iskolában, ami az explicit, érvelő beszédmódot kívánja meg, így ott a roma gyermek érvényesülési lehetősége jelentős hátrányokat szenved.

Bourdieu arra hívja fel a figyelmet (*Bourdieu 1978*), hogy az iskolai vizsgák egy bizonyos uralkodó (többségi) kultúrát értékelnek, amelyben fontos a magatartás, a nyelvhasználat, a hanghordozás, az előadásmód stb. Az iskola az ilyen típusú rendszeres értékeléseivel ahhoz járul hozzá, hogy az egyének közötti kulturális különbségeket fenntartsa, ahelyett, hogy a hátrányok elsimítását segítené elő.

Számos további kutatás foglalkozott a környezetnek a nyelvre gyakorolt hatásával. Kimutatták (*Réger 1990*), hogy az alacsonyabb státuszú, rossz szociális helyzetben lévő gyermek rövidebb, egyszerű mondatokat használt, és szókincse is meglehetősen szűk volt. A szubkulturális kutatások a családok eltérő értékrendszerét, nevelési szokásait, szocializációs mintáit tartották magyarázó tényezőnek. Eszerint a gyerekek eltérő megismerési orientációkkal és motivációs rendszerrel kerülnek az iskolába, és ez okozza eltérő eredményeiket. Réger Zita (1990) kiemeli továbbá, hogy a nyelvi szocializáció kétféle értelemben is használható: egyrészt a nyelv társadalmi, kulturális tudást közvetít, ebben az értelmében utalhat a szocializációnak azokra a részfolyamataira, amelyek a nyelv használata révén valósulnak meg. Másrészt szocializálhat a nyelv használatára, vagyis jelentheti azokat az implicit tanítási, ill. tanulási folyamatokat, amely során a kisgyermek elsajátítja a különféle beszédhelyzetének megfelelő, adekvát nyelvhasználati módokat.

Az iskolai feladatok teljesítése feltételezi a nyelvhasználati módok megértését, alkalmazni tudását is. A gyermek iskolai esélyei attól is függenek, mennyire alkalmasak a rendelkezésére álló nyelvhasználati módok az új helyzet kommunikációs feladatainak megoldására. Bizonyos nyelvhasználati módokat az iskola többre értékeli a többinél; így az eltérő nyelvi szocializáció az iskolai teljesítményt is jelentősen befolyásolhatja.

A fentiek miatt a roma családokból származó gyermekek eltérő nyelvhasználatára jelentősen csökkenti iskolai esélyeiket. A roma gyermek számára idegen iskolai beszédstílus egyszerre jelenik meg az iskolának mint intézményrendszernek egyéb a gyermek számára rideg sajátosságaival. A szigorúan strukturált időperiódusok, az eltérő normarendszer, a megkövetelt beszéd- és viselkedéssztylus az óvodai előkészítő nélkül komoly alkalmazkodóképességet követel meg a gyermekektől. További szocializációs hatások az iskolai követelmények szempontjából szintén számos olyan hátrányt jelentenek, amelyek akadályozzák a gyermekek iskolai érvényesülését és továbbtanulását.

5.5. A HIÁNYZÁS MINT A TÁRSADALMI TŐKE HIÁNYÁNAK LEHETSÉGES INDIKÁTORA

A magántanulóvá válás első lépcsőfoka a tanuló gyakori hiányzása. Ha a hiányzást orvos, illetve a szülő igazolja, még akkor is előfordulhat, hogy a sok hiányzás miatt a tanár nem tudja leosztályozni a tanulót, és ezért a diák osztályozóvizsgára kényszerül. A sok igazolatlan óra már önmagában is negatív jelentést hordoz, hiszen azt sejteti, hogy a diák önszántából, jogos indokok nélkül volt távol, esetleg szülei nem is tudtak a mulasztásáról. Ezek az esetek rendszerint már a tanuló iskolából való „menekülésére”, konfliktushelyzetekből való kilépésére utalnak. A sok hiányzás jelentősen megnehezíti a tantárgyi követelmények teljesítését, és az igazolatlan hiányzások rontják a tanár-diák kapcsolatot, különösen akkor, ha a diák csak egy-egy tantárgy óráiról hiányzik. Ha a diák sikertelen a félév során, illetve év végi osztályozó vizsgán, akkor évisméltásra kényszerül, s ez még tovább taszítja afelé, hogy idővel kudarcai, vagy fiatalabb osztálytársai miatt érzett komplexusa következtében ő maga kérje a magántanulói státuszt.

Az oktatási rendszer változásainak (például a kötelező családlátogatások megszűnésének) egyik következménye, hogy a pedagógusok kevésbé ismerik a gyerekek családjainak háttérét, pedig úgy tűnik, leginkább ezt teszik felelőssé az igazolatlan mulasztásokért. A '90-es évek demográfiai átalakulásának következtében megnőtt az iskolákban a roma gyerekek aránya (lásd korábbi fejezet), s mindennek eredményeképpen az oktatási rendszernek ezek a most említett változások különösen érintik a roma családokat.

A roma családok esetében az iskolának azzal is szembe kell néznie, hogy a szülők nem elég aktívak az iskolával való kapcsolattartásban, így nem alakul ki együttműködés az iskola és a család között. Kommunikációs gondjuk különösen a szegény szubkultúrában élő, a legalsó 20%-ba tartozó roma szülőkkel van (Liskó 2001).

Az iskola gyakran nem érzi egészen a saját felelősségét abban, hogy kedvező hatást gyakoroljon a diák attitűdjére, és esetleg megkedveltesse vele az iskolát. Helyette a diákot hibáztatja azért, amiért rosszul érzi magát az iskolában, és a szülő révén próbálja meg ezt a kapcsolatot befolyásolni. Kudarca van ítélve az olyan oktatási rendszer, amely elhárítja magától azt a nyilvánvalóan neki tulajdonítható felelősséget, amelyet viselnie kéne, és áthárítja ezt azokra, akik ezt csak közvetítőként vállalhatják.

James Coleman a *Highschool and Beyond* (1998) adatbázisában vizsgálja az állami középiskolák, a felekezeti középiskolák és a nem felekezeti magán középiskolák közötti különbségeket. Állítása szerint az iskolák felekezeti megkülönböztetése fontos következményekkel jár, hiszen ezeket az intézményeket a szülők, a felnőttek vallási közössége veszi körül, s ez jelentős társadalmi tőkét jelent. Ez a társadalmi tőke pedig fontos szerepet tölt be abban, hogy a gyermekek kimaradási rátája a többi iskolával végzett összehasonlításban szembetűnően alacsony maradjon. Tehát a közösség által kifejtett normák és szankciók, avagy az elvárások és a kötelezettségek (amelyek mind

Coleman által definiált társadalmi tőke-típusok) jelentős hatást gyakorolnak a diák kötődésére az iskolához, valamint iskolai teljesítményére is. Míg az állami iskolákban – az általuk vizsgált mintában – a hiányzások aránya elérte a 14,4%-ot, a magániskolákban pedig a 11,9%-ot, addig a katolikus iskolákban csupán 3,4% volt ugyanez a hiányzási arány.

A hiányzásoknak azért van fontos szerepük, mert gyakran ezek jelentik az első lépcsőt ahhoz, hogy a diák lemaradjon egy-egy tantárgy rendszeres követéséről, és szép lassan elveszítse kötődését, motivációját és elköteleződését az iskola, a tanárai, az osztálytársai iránt, míg végül segítség és támogatás hiányában az egész iskolától végleg eltávolodjon. Magyarországon egy 2002-ben végzett kutatás (Liskó 2002) szerint a vizsgált középiskolák 74,6 százaléka jelezte, hogy a sok hiányzás problémát jelent a roma tanulók oktatásában, és nem utolsósorban ez volt a tíz között említett leggyakoribb probléma.

Amikor a gyerek sokat hiányzik az iskolából és tanulmányaival is számottevően lemarad, akkor felbecsülhetetlenül fontos, hogy van-e a családon belül vagy a közvetlen környezetben valaki, aki megfelelő mennyiségű és minőségű időt és energiát szán arra, hogy a diákot támogassa a tananyag bepótlásában. Ennek hiányában a diák végleg lemaradhat a tanulmányaiban, és a hiányzásnak (korától függően) évismétlés vagy végleges kihullás lehet a következménye. Ebből következik, hogy a társadalmi tőke hiányának jó indikátora lehet a gyermek rendszeres iskolai hiányzása, mulasztása, hiszen ekkor valószínűleg hiányzik a környezetből az a személy, aki megfelelően hatna a gyermekre, és segítené őt a tananyag bepótlásában.

A környezetben jelen lévő személyi támogatás és kapcsolatok szerepét hangsúlyozza James Coleman is (1998), John Stuart Mill példáját említve. Mill apja rengeteg időt és energiát fordított fia intellektuális fejlődésére, aki így szellemi képességeinek és nyelvi készségeinek fejlesztése mellett a környezetében lévők hatására a kritikus gondolkodást is elsajátíthatta.

5.6. AZ ÉVISMÉTLÉS ÉS A TÚLKOROSSÁG SZEREPE

A túlkorosság alapvetően három tényező miatt keletkezik. Az első ok *beiskoláztatási probléma*. A roma gyerekek esetében nagyobb arányban fordul elő, hogy 3-4 éves koruk körül nem vesznek részt óvodai foglalkozáson, s ennek az a következménye, hogy az iskola megkezdése előtt iskolafelkészítőn kell részt venniük, hogy az iskola követelményeinek majd jobb eséllyel feleljenek meg. A jegyző⁵⁶ a gyermeket annak 5 éves korától kötelezheti az óvodai foglalkozásokon való részvételre, ha ezt megelőzően egyáltalán nem járt a gyermek óvodába. Az óvoda hivatott előzetesen közzétíteni azokat az intézményes, szocializációs normákat, amelyeket az

⁵⁶1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról, 24. § (e).

iskola elvár. Ennek következtében előfordul, hogy a gyermek már eleve 1-2 évvel később kezdi meg az általános iskolát.

A másik jellemző ok, ami miatt a diák túlkorosan és nem a korának megfelelő évfolyamban tanul, hogy az iskola – mint arra korábban utaltunk – gyakran felerősíti a kezdeti hátrányokat, a diák lassan lemarad, megtörik az évek alatt többszörösen megnövekvő követelmények súlya alatt, nem bír lépést tartani társaival, és évismétlésre kényszerül, akár többször is az általános iskolai évek folyamán. A túlkoros roma tanuló évismétlőként még fiatalabbak közé kerül. Ebből a közösségből még inkább kitűnik, és várhatóan még kevésbé érzi ott jól magát, ami azzal jár, hogy ha szülei vagy az iskola is ebben támogatják, akkor inkább magántanulóként folytatja tanulmányait.

A harmadik legfontosabb ok az lehet, hogy a család többször lakóhelyet, a diák pedig emiatt iskolát változtat, és így a diák nem megismételni kénytelen egy-egy osztályt, hanem többször *újrakezdeni* kényszerül valamelyik évet. Ennek következménye ismét a fenn ismertetett folyamat lesz, amely végül a magántanulói jogviszony választásához vezet.

A korábban már említett oktatási integrációs elemző hatásvizsgálatból (*Zolnay-Havas 2010*) kiderül, hogy a vizsgált iskolákban a magántanuló diákok többsége sokkal alacsonyabb évfolyamra jár, mint ami az életkora szerint megfelelő lenne számára. Volt olyan fiatal, aki 17 éves kora ellenére még csak az általános iskola első évfolyamát végezte, de az ötödik osztályban is sok túlkoros tanulót találtak a kutatók. Az ötödik évfolyamon a magántanulók több mint 70%-a volt 15 éves vagy annál idősebb (ellentétben 11 éves osztálytársaikkal), míg a nyolcadik évfolyamon a magántanuló diákok több mint 30%-a 18 éves volt, tehát több mint 4 évvel voltak idősebbek, mint osztálytársaik. (Mivel 18 év az iskolaköteles korhatár, ezért ennél idősebben már nincsenek kötelezve osztályozóvizsga letételére.)

5.7. A PEDAGÓGUSOK SZEREPE

Részben az iskola színvonalához, az általa kínált minőségi oktatási feltételekhez, de éppen úgy az előző témánkhöz, a társadalmi tőkéhez is kapcsolódik a pedagógusok szerepe, ami alapvető jelentőségű a tanulók igényszintjének és teljesítményszintjének alakulásában. Gyakran képes kompenzálni az eltérő szocializációból eredő különbségeket, illetve a családból esetleg hiányzó iskoláztatási motivációt is.

A Forray R. Katalin és Hegedűs T. András (1998) által leírt vizsgálat eredményei azt mutatták, hogy a továbbtanulási törekvéseket nagymértékben meghatározza, hogy van-e a gyermek környezetében olyan tanár, akit kedvel, akihez kötődik. A diák otthoni környezetében a könyvek számának szintén komoly szerepe van a többségi társadalom értékeinek közvetítése terén. Ez a tantárgyakhoz való viszonyt is meghatározza. Azt találták, hogy az évismétlés valószínűsége jelentősen csökken, ha a gyermekek otthoni környezetében vannak az iskola kultúrákövetítő szerepét erősítő könyvek, és ha vannak

tanárok, akikhez a gyerek szeretettel kötődik, akivel részt vesz az iskolán kívüli programban.

A tanár hozzáállása azért is nagyon számít, mert az általa sugallt elvárások könnyen önbeteljesítő jóslattá (Pygmalion-effektus) válhatnak, és így a gyengébb tanult önkontrollú, örökösen szófogadatlanak, rossznak minősített gyermek valóban „engedetlen” lesz, a kezdeti nehézségekkel nehezen küzdő gyermek pedig az elvárásnak „megfelelve” „buta” lesz, és nem teljesít. A pedagógus értékelését az osztálytársak is gyakran átveszik, felerősítik,⁵⁷ s ez tartóssá, visszafordíthatatlanná teszi a helyzetet, és hozzájárul a bűnbakképzéshez az osztályban, amit roma gyermekekre vonatkozóan is gyakran megfigyelhetünk a vegyes osztályokban.

A cigány gyerekek kisebbségi helyzetüknél, kultúrájuk hagyományos vonásainál fogva nagy mértékben rá vannak utalva a nem cigány környezetől érkező pozitív megerősítésre. Ez akkor hatékony és hiteles, ha a cigány közösség elfogadásán, tiszteletén alapul. A pedagógusképzésben ma még jelentős hiányosságok vannak abban a tekintetben, hogy a leendő tanárok megismerjék a kisebbségi kultúrából származó sajátosságokat, amivel pedig előítéleteiktől is megszabadulhatnak. A pedagógus számára azonban ez a megismerés kötelező (*Diósi 1994*). Az iskolának segítenie kellene a tanulókat a kulturális másság elfogadásában is, és az interkulturális oktatás megteremtésével a roma gyermekek integrációja is sikeresebb lenne.

Érdemes megvizsgálni, hogy mit gondolnak a tanárok a roma gyermekek alulteljesítésének okairól (*Bass-Muth 1986*). A gyerekek többségénél a pedagógus másodlagosan, közvetett okokkal (fáradékonyság, motivációhiány) magyarázta a gyenge tanulmányi eredményeket. A pedagógusok véleménye szerint önnön munkájuk nagyobb befolyással van a gyerekek tanulmányi eredményére, mint bármi más.

Valójában felerősíti ezeket a hátrányokat az iskola, amely arra hivatott, hogy az oktatással integrálja a roma gyerekeket a társadalomba, valamint hogy megadja nekik a tudást és segítse őket olyan készségek elsajátításában, amikkel hátrányaik csökkennének. Így az évek folyamán jelentősen nő a szakadék a roma és a nem roma gyerekek tudása és teljesítménye között. Az egyik fő probléma (*Forray 1998*), hogy az iskola nem értékeli azt a tudást, képességet, készséget, amivel a roma gyerek a többségi gyerekekkel szemben előnyben van: a közösségi életben elsajátított viselkedési formákat, a házimunkában való jártasságot, a felelősségvállalást a kisebb gyermekekért, az önállóságukat, a teherbíró képességüket, a beleérző képességüket, a kiemelkedő improvizáló készségüket a zene, a tánc, a képzőművészet területén. Ezeket a tulajdonságokat a magyarországi iskolarendszer egyáltalán nem várja el a gyerekektől, így ezeket nem is jutalmazza, habár az életben e képességek értékesek és fontos szerepük van.

⁵⁷Szociometriai felmérések bizonyították, hogy barátnak, útitársnak sem választják szívesen a gyerekek a „rossz tanulót”, akit a tanár kevésbé értékelt, és ezt róla ki is mutatja.

Negatívan értékeli viszont az oktatási rendszer az iskola szempontjából nem kényelmes tulajdonságokat: az autonóm viselkedést, a természetes megnyilvánulási formákat a beszédben és az érzelmek területén, az erős vitalitást, a nem kellően szabályozott és kontrollált viselkedést és önfegyelmet, az időstruktúra érzetének hiányát, a környezeti okokra (pl. a vezetékes víz otthoni hiányára) visszavezethető, esetleg nem megfelelő higiéniát. A baj nem az, hogy az iskola a konform viselkedést, a megbízhatóságot, a pontosságot preferálja, hanem a baj az, hogy csak azt jutalmazza, akiben ez megvan, és nem segíti elő a megtanulását annak a diáknak a számára, akiben ez nincs meg.

A Liskó Ilona (2001) vezetésével végzett kutatásban a kutatók szerint a pedagógusoknak nem általában a roma gyerekekkel van problémájuk, hanem a szegény és rendezetlen családokban élő, nehezen beilleszkedő roma gyerekekkel kapcsolatban vannak súlyos nevelési gondjaik. Erre a feladatra a pedagógusok szakmailag nincsenek jól felkészítve és felkészülve, ezért igyekeznek elhárítani a helyzetet. Ennek az a következménye, hogy áthelyezik a gyerekeket más iskolába, illetve elküldik nevelési tanácsadóba, gyermekjóléti szolgálathoz, illetve meggyőzik a szülőt, hogy kérvényezze gyermeke magántanulóvá válását, kivonva ezzel őt az iskolai környezetből.

Nahalka István (2000) a roma tanulók gyenge iskolai teljesítményének okaként a többségi iskolarendszer rugalmatlanságát, a másság kezelésével kapcsolatos eredménytelen technikákat teszi felelőssé. Amellett érvel, hogy az iskolának kellene alkalmazkodnia a roma gyerekekhez, nem pedig fordítva, ahogy azt a jelenleg uralkodó pedagógiai gyakorlat elvárja.

Kudarca van ítélve az a fejlesztés, felzárkóztatás, amely az iskolai évek kezdetén nem veszi figyelembe, hogy a roma gyerekek iskolaéretlensége mögött elsősorban a hirtelen találkozás áll a többségi normákkal és elvárásokkal. És kudarcra van ítélve az a fejlesztés, felzárkóztatás, amely nem veszi figyelembe, hogy a roma gyermek más szempontból (pl. a felelősség tekintetében) érettek. Kudarc ez, az iskola kudarc, és lehet, hogy a gyermek egész iskolai pályafutását meghatározza azáltal, hogy negatív módon kizárólag a hiányosságokkal szembesíti a gyereket. Ferge Zsuzsa kiemeli (1976), hogy a hátrányos helyzetű roma gyermek is tud valamit, csak a képességeit és a tudását vizsgáló pszichikai, pedagógiai folyamatokban nem azt vizsgálják, amit ő tud, hanem a többségi társadalom gyermekeinek tudását követelik meg tőle. Ezért nem csak a roma gyereket kell arra alkalmassá tenni, hogy megfeleljen az iskola elvárásnak, állítja Radó Péter (1997), hanem az iskolát is képessé kell tenni arra, hogy el tudja fogadni a szegénység szubkultúrájából és a kisebbségi csoporthoz tartozásból fakadó másságot. Az iskola megköveteli a figyelmet, a jó koncentrálni képességet, a pontosságot, a kitartást, amit a roma gyerek általában csak az iskola segítségével sajátíthatna el, hiszen otthonról ehhez nem mindig kap segítséget. Erre azonban az oktatási intézményekben a pedagógusok nem fektetnek kellő hangsúlyt. Ennek rögtön az iskola legelső éveiben kiemelkedő szerepe kellene, hogy

legyen, mivel ezek mind szükségesek az önálló tanuláshoz, ami pedig végigkíséri az iskolai éveket. A magántanulók esetében az önálló tanulás hiánya még inkább determinálja az osztályozóvizsga kimenetelét, hiszen ez lenne az egyetlen esélyük arra, hogy akár megkésve, túlkorosan is, de befejezzék az adott osztályt.

ÖSSZEGZÉS

A roma emberekről szóló 2010. évi kutatásokból is kitűnik, hogy a fiatalok körében a roma fiatalok száma az utóbbi években kiemelkedően megnőtt. Mivel az iskoláztatás ma már általánossá vált, így a roma fiatalok aránya a közoktatásban részt vevőkön belül hasonlóképpen megemelkedett, és ez a tendencia várhatóan folytatódik majd a következő évtizedekben. A pedagógusok egyre inkább szembetalálhatják magukat azzal a problémával, hogy osztályukban a diákok jelentős hányada roma. Megfelelő hozzáállás, a kisebbség másságán, értékeinek elfogadás alapuló pedagógiai oktatás nélkül a roma tanulók és az iskola közötti konfliktus a tanulók egyre növekvő hányadát érinti majd. Ha konfliktusok esetén az iskola továbbra sem vállalja fel saját felelősségét, hanem különféle intézményrendszerekre hárítja át azt, akkor ez növekvő számú roma tanuló iskolai felmentését, magántanulóvá nyilvánításához vezet majd.

A magántanulói jogviszonnyal valamilyen formában foglalkozó kutatások alapján elmondhatjuk, hogy a roma tanulók jelentősen felülreprezentáltak a magántanulók között. Ez számos tényező függvénye, ahogy a fentiekben láthattuk. Mindenesetre elmondhatjuk, hogy ez a státusz inkább kibúvó az iskola számára a roma tanuló oktatásának kötelezettsége alól, mintsem hogy eredeti funkcióját teljesítve a kiemelkedően tehetséges gyermekeknek adna lehetőséget a lazább iskolai részvételre. Ezek a fiatalok nem kellenek az iskolának. Ez azonban csak az egyik oldal. A másik oldal az, hogy nekik sem kell az iskola, a szüleiknek sem kell az iskola, elégük lett a harcból, mert – joggal – úgy érzik, hogy az iskola folyamatosan szabadulni igyekszik tőlük. Többnyire ezért írják alá a gyakran igazgatói nyomásra eléjük tett kérelmet.

A roma tanulók magántanulóvá nyilvánítása közvetve befolyásolja iskolai kapcsolataik alakulását, barátságaik kibontakozásának lehetőségét, szabadidejük hasznos eltöltését, amihez az iskola a többi tanulója számára lehetőséget biztosít, hatékonyabb felkészülésüket a különböző tantárgyakból. Közvetlenül megnehezíti további pályaválasztásukat, csökkenti elhelyezkedési esélyeiket, így egész életkörülményükre, későbbi gazdasági helyzetükre hatással van.

A roma gyerek biztosan nem tud majd jobban beilleszkedni az osztályba és ez által a nem roma társadalomba, ha onnan kiemelik. Az a gyerek, aki nem tanul meg beilleszkedni a társai közé, várhatóan később nem tud majd a munkahelyére, illetve a társadalomba se beilleszkedni, és kirekesztett

helyzete a deviáns magatartásformák felé taszíthatja. A kutatásokból és az általuk megvilágított képből kitűnik, hogy a magántanulói forma tulajdonképpen nem önmagában rossz, hanem csak a számtalan kedvezőtlen iskolai mechanizmus, valamint az egyéb okok összefonódásából eredő kudarcos iskolai út legvége, mondhatni zsákutcája.

Kutatási eredményeink alapján következtetésként a magántanulói státuszt tekinthetjük végső lehetőségnek, amely az iskolarendszer minden formájából kihullott gyermekeket iskolai végzettséghez juttatja; avagy tekinthetünk rá úgy, mint végső lehetőségre az iskola számára, hogy kibújjon tanítási kötelezettsége alól, és akkor küzdenünk kell azért, hogy lehetőleg minél kevesebb roma tanuló essen ennek áldozatává.

IRODALOM

Babusik Ferenc (2002): *Az iskolai hatékonyság kulcstényezői a romák oktatásában*, Delphoi kutatás összegzése. <http://www.delphoi.hu/download-pdf/roma-altisk-2.pdf> Letöltve: 2011.09.01.

Babusik Ferenc (2000): *Kutatás a roma gyerekeket képző általános iskolák körében*. <http://www.delphoi.hu/download-pdf/roma-altisk-1.pdf> Letöltve: 2011.09.01.

Bass László – Muth János (1986): *A pedagógusok képe a gyenge teljesítmény okairól és az iskola lehetőségeiről*. In Illyés S. (szerk.): *Nevelhetőség és általános iskola III.* Budapest: Oktatókutató Intézet.

Bernstein, Basil (1975): *Nyelvi szocializáció és oktathatóság*. In Pap M. – Szépe Gy. (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Budapest: Gondolat.

Bourdieu, Pierre (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat.

James S. Coleman (1998): *A társadalmi tőke az emberi tőke termelésében*. In: Lengyel György és Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták*, Budapest, Aula Kiadó

Csongor Anna (1991): *A cigány gyerekek iskolái*. In Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes (szerk.): *Cigánylét. Műhelytanulmányok*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.

Diósi Ágnes (1994): *A cigánygyerek és az iskola*. In Farkas Endre (szerk.): *Gyerekcigány. Pedagógiai tanulmányok*. Budapest: Inter-es Kiadó.

Ferge Zsuzsa (1976): *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Forray R. Katalin – Hegedűs T. András (1998): *Cigány gyermekek szocializációja*. Család és iskola. Budapest: AULA.

Girán János – Kardos Lajos (1997): *A cigány gyerekek iskolai sikertelenségének háttere*. Iskolakultúra 10. Melléklet.

Hablicsek László (2000): *A magyarországi cigányság demográfiája*. <http://www.ksh.hu/pls/ksh/docs>

Hablicsek László: *Kísérlet a roma népesség előreszámítására 2050-ig*. <http://www.ksh.hu/pls/ksh/docs/2000>

Havas Gábor – Kemény István (1995): *A magyarországi romákról*. Szociológiai Szemle, 5 (3):

Havas Gábor (2008): *Esélyegyenlőség, deszegregáció*.

http://www.econ.core.hu/file/download/zk/zoldkonyv_oktatas_05.pdf. Letöltve: 2011.09.12.

- Havas Gábor – Liskó Ilona (2001): *Szegregáció a roma tanulók általános iskolai oktatásában*. <http://www.ofi.hu/kiadvanyaink/kiadvanyaink-konyvesbolt-konyvesbolt/kutatas-kozben/kutatas-kozben-2>. Letöltve: 2011. 07.05.
- Kemény István (1996): *A romák és az iskola*, Budapest: Educatio, 1996/1
- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella (2004): *A magyarországi cigányság 1971-2003*. Budapest, Gondolat – MTA Etnikai-nemzetiségi Kisebbségkutató Intézet.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (1996): *Cigány tanulók az általános iskolában*. In: *Cigányok és iskola*. Educatio füzetek 3. Budapest: Educatio Kiadó.
- Liskó Ilona (2001): *Cigány gyerekek az általános iskolákban*. Kutatás Közben sorozat, 231. sz. Budapest: Oktatókutató Intézet.
- Liskó Ilona (2002): *Cigány tanulók a középfokú iskolákban*. Kutatás Közben sorozat, 234. sz. Budapest: Oktatókutató Intézet.
- Liskó Ilona (2003): *Kudarok a középfokú iskolákban*. Kutatás Közben sorozat, 250. sz. Budapest: Oktatókutató Intézet.
- Liskó Ilona (2005): *A roma tanulók középiskolai továbbtanulása*. Kutatás Közben sorozat, 268. sz. Budapest: Felsőoktatási Kutatóintézet.
- Nahalka István (évszám): *A roma gyermekek iskolai nevelésének helyzete* ELTE BTK Neveléstudományi Intézet, Cigánypedagógiai szakcsoport. http://www.mtaki.hu/tanulmanyok/nahalka_istvan/index.html. Letöltve: 2011.09.10.
- OECD (2004), Learning for tomorrow's world: *First results from PISA 2003*, Figure 4.8, p.176.
- PISA Összefoglaló Jelentés, 2006. *A ma oktatása és a jövő társadalma*. korlanc.uw.hu/pisa2006/Jelentes.pdf. Letöltve: 2009.06.25.
- Radó Péter (1997): *Jelentés a magyarországi cigány tanulók oktatásáról*. Szakértői tanulmány a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal számára. Budapest.
- Réger Zita (1990): *Utak a nyelvhez, nyelvi szocializáció-nyelvi hátrány*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Stigmata (2004). *Segregated Schooling of Roma in Central and Eastern Europe*. Budapest: ERRC
- Zolnay János, Havas Gábor (2010): *Az integrációs oktatáspolitikai hatásvizsgálata*. Szakértői tanulmány az Oktatási Hivatal számára. Budapest

TÖRVÉNYEK

1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról. Magyar Közlöny 1993./107.,
1997. évi XXXI. törvény a gyermekek védelméről és a gyámsági igazgatásról. Család, gyermek, ifjúság, 1997./3.,
- A Magyar Köztársaság Alkotmánya 1949. évi XX. törvény.
- Egyezmény a gyermekek jogairól. Az ENSZ Gyermekalap Magyar Nemzeti Bizottsága, Budapest, 1992.

MÓD PÉTER

6. ROMÁK A MUNKAERŐPIACON ÉS AZON TÚL

1. ADATFELVÉTELEK A ROMA TÁRSADALOMRÓL, 2010-2011

Az ebben a tanulmányban ismertetett adatok a TÁMOP-5.4.1. kiemelt projekt keretében, a Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet⁵⁸ megbízásából végzett kutatás eredményei. Ezt a kutatást az intézet megbízásából a Marketing Centrum OPK Kft. és a BCE IKN Kft. végezte el.

A két kutatócég és a két minta két, párhuzamos adatfelvétele sejteti, hogy a kutatók a nem mindennapi feladatot nem megszokott módszerekkel oldottak meg. Egyrészt hiányt kívántak pótolni a roma, cigány⁵⁹ lakosság egészét célzó, átfogó adatfelvétellel, másrészt át kívánták hidalni a fogalmi, kategorizációs nehézségekből eredő problémákat. Hazánkban jelentősen eltérő koncepciók mentén végeztek olyan kutatásokat, amelyek az itt élő cigány, roma népesség jellemzőinek megjelenítésére vállalkoztak. Olyan mértékben különbözöket, hogy az szinte lehetetlené teszi összehasonlításukat. A cigányság felmérésére jelenleg nincs egyértelműen elfogadott, támogatott módszer vagy eljárás. Vagy ha van is ilyen, az általános kutatástechnikai elvekből levezethető eljárás, akkor az a jelenlegi feltételek között (egészen pontosan az alapsokaság összeírásának lehetetlensége miatt) megvalósíthatatlan. A roma emberekre irányuló vizsgálatok kulcskérdése a mintaválasztás. A probléma látszólag statisztikai, módszertani, valójában azonban világnézeti, a kutatás elvi alapjaiból következő egyértelmű választás. Az utóbbi évtizedekben Magyarországon a cigányságról folytatott vizsgálatok (valamint azok a céljaikban nem csak a cigány emberekre irányuló felmérések, amelyekben ez a kérdés előkerült) alkalmazták a cigány válaszolók meghatározása során az önbevallást, a kérdezőbiztosok általi minősítést és a szakértői listák módszerét is.

A kutatás során a 16-64 éves roma népesség reprezentálására törekedtünk. Az „A” jelzésű kutatás keretében, amelyet a Marketing Centrum OPK Kft. munkatársai végeztek el, az volt a cél, hogy olyan roma emberek körében készüljön felmérés, akiket a saját roma környezetük romának tart. A B jelzésű kutatás keretében, a BCE IKN Kft. munkatársaival, a Kemény István fémjelezte

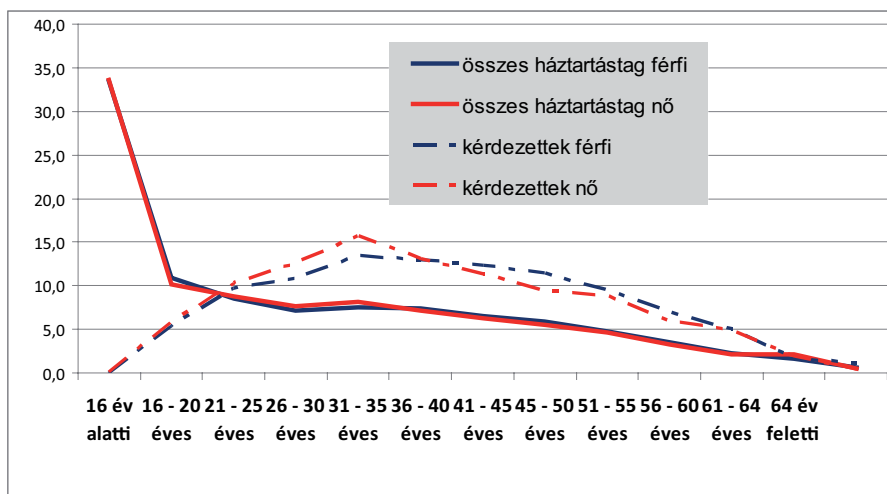
⁵⁸Korábban, a kutatás kezdetén még Szociálpolitikai és Munkügyi Intézet.

⁵⁹Tanulmányomban felváltva használom a roma és a cigány szavakat Magyarország legnagyobb etnikumának megnevezésére. Bár sokan a roma szó használatát tartják politikailag korrektnek, azonban a cigány szó használatának elfogadottságát "legalizálja", hogy a kisebbség tagjai is gyakran ezt a megnevezést használják saját magukra. Ezt bizonyítja a 2010-es kutatásunk is a roma emberekről, amely szerint 48%-uk tartja helyesnek a cigány elnevezést, 18%-uk pedig a roma elnevezést, miközben 36%-uk válaszolta azt, hogy szerinte mindkettő helyes (MC 2010).

cigánykutató iskola módszeréhez hasonlóan az volt a cél, hogy olyan roma emberek körében készüljön felmérés, akiket a saját nem roma környezetük tart romának.

A kutatások során jelentős nehézséget okozott az alapsokaság hiánya. Nincs, nem lehet alapsokaságot kijelölni – részben éppen erről szolt a kutatásunk alapfeltevése. De éppen ez tette nehezzé a mintavétel, és szinte lehetetlenné a kapott mérési eredmények megfelelő súlyozását. A kérdőív döntő része egyéni kérdéseket tartalmazott, a család, a háztartás véletlenszerűen kiválasztott egyik, 16-64 éves korú tagjára vonatkoznak az adatok. Felmértük azonban a felkeresett háztartások összes tagját is: életkoruk, végzettségük, nemük, aktuális gazdasági aktivitásuk adatai szerepelnek a kérdőíveken. Ez teremtette meg a súlyozás lehetőségét. A felkeresett családokban a megkérdezett, a kérdőívre ténylegesen válaszoló személy kiválasztását sok esetben nem a véletlen, hanem külső körülmények határozták meg.

1. ábra. A megkérdezettek és háztartásaik nemi és életkori megoszlása 2010 (%)

Az összes háztartástag száma: 16325 fő

Az összes megkérdezett száma: 4005 fő

A roma társadalom demográfiai jellemzői gyökeresen eltérnek a teljes társadalmi jellemzőktől. Mivel a kutatásban a 16 és 64 év közötti életkorú válaszadókat kerestük, érthető a (jellemzően külön háztartásban élő) idős generációk alacsony száma. A felkeresett személyeket a háztartások életkori és nemi arányainak megfelelően súlyoztuk. A tanulmányban ezt követően a súlyozott adatok szerepelnek.

A kutatás során használt kérdőívvel 7-8 nagyobb témakörben gyűjtöttünk adatokat az érintett személyekről és a háztartásaikról. Így összesen 2-szer 2000 roma emberről, illetve 2-szer 2000 roma háztartásról szereztünk információt. Kutatásaink alapvető célja a társadalmi kirekesztés által Magyarországon leginkább veszélyeztetett csoportokról való „társadalmi tudások” növelése volt. Az adatfelvétel során alkalmazott kétmintás adatfelvétel lehetővé teszi a roma népesség korántsem egyértelmű körülírásából, definiálásából adódó különbségek, eltérések bemutatását.

Ez a tanulmány a kutatásban érintett témakörök egy szeletével, a foglalkoztatás, a munkavállalás, a munkaerő-piaci aktivitás kérdéseivel foglalkozik. A munkavégzésre, a jövedelmi helyzetre és a foglalkoztatási aktivitásra vonatkozó több tucat kérdés változóinak száma a százat közelíti. A fő- és a mellékállásokra, az alkalmi munkákra, az ott szerzett jövedelmekre részletesen rákérdeztünk – ahogy a jelenlegi munkahely(ek) jellegét, a megkérdezett emberek munkaszerződésének típusát és munkacélú utazásait is bevettük a kérdéseink közé. A felmért egyének esetén a jövedelmi kérdések kiterjedtek a háztartás teljes jövedelmi helyzetére, amibe a szociális transferek, a nyugdíjak széles, megnevezett spektrumát is beleértettük. Továbbá a háztartási költségvetés egyenlegében számba vettük az így felmért háztartások kiadásainak megoszlását is.

A hazai romakutatók egyet értenek abban, hogy a rendszerváltás legnagyobb vesztese a magyarországi roma társadalom volt. Az 1980-as évekre sikeresen integrálódtak a munkaerőpiacra, majd a gazdasági válság és gazdasági szerkezet gyökeres átalakulásának következtében, a ipar válsága, a nehézipar, gépipar, építőipar leépülése és átalakulása, a nagyüzemek eltűnése következtében kiszorultak onnan (*Kertesi 2000, Spéder 1998, Ladányi 2005*). A romák ebben az időszakban tömegesen veszítették el az állásukat, az alacsony végzettségű, jórészt betanított munkások a gazdaság átalakuló foglalkoztatás-szerkezetébe már nem tudtak beilleszkedni. (*Kertesi 2005, Liskó 1996*)

A munkahelyek elvesztésnek fő időszaka a magyar társadalom politikai és gazdasági átalakulásának idejére esett, többnyire 1989 és 1993 között veszítették el állásaikat. 1993 végére a munkaerőpiacra integrálódott aktív korú roma társadalom 40 százaléka munkanélkülivé vált, miközben a nem cigány népesség esetén ez az arány 10 százalék volt. A roma népesség kétszer akkora eséllyel szorult ki a munkaerőpiacról, mint a hasonló végzettségű nem roma társai. (*Kertesi 2005*)

Azóta 20 év eltelt – eközben a cigányok iskolázottsági mutatói javultak, különösen az ált iskolai végzettséget tekintve, de korántsem olyan mértékben és ütemben, mint a társadalom egészének hasonló mutatói, a cigányok, romák lemaradása az iskolázottsági mutatók tekintetében romlott. (*Kertesi 2005*)

A tanulmányban új adatokon vizsgáltuk a cigány társadalom foglalkoztatási helyzetét, iskolázottságuk és a munkaerő-piaci részvételük összefüggéseit, továbbá azokat a további fontosabb tényezőket, amelyek leginkább befolyásolják foglalkoztatásukat.

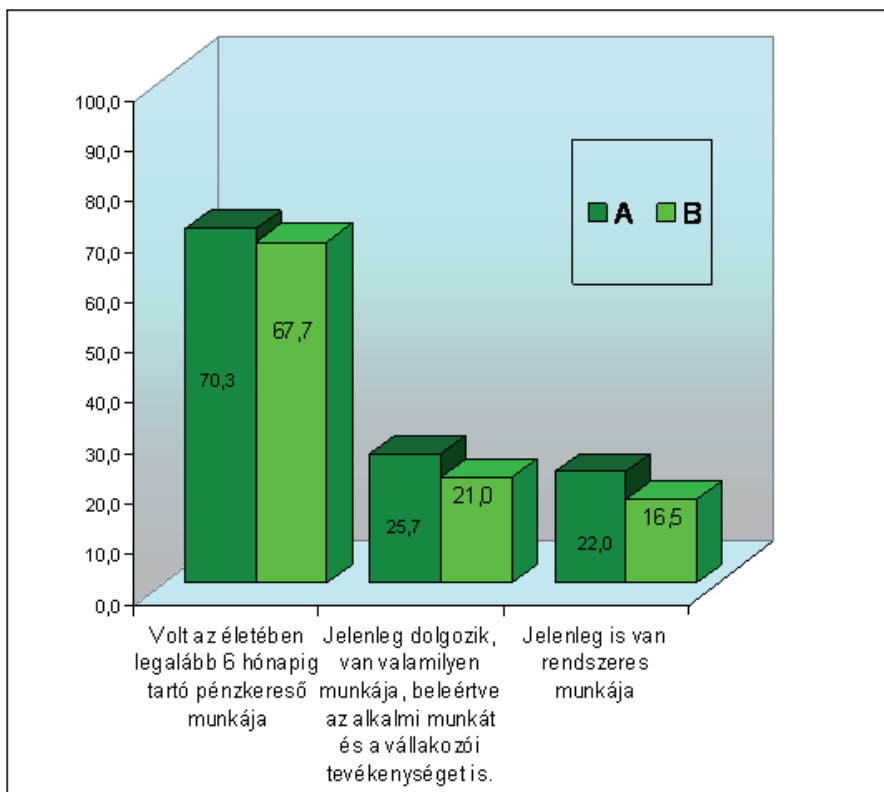
2. ROMA EMBEREK A MUNKAERŐPIACON

A tanulmányban empirikus adatfelvételek alapján kívánjuk bemutatni a társadalmi kirekesztés által különösen veszélyeztetett roma népesség társadalmi helyzetét, alapvetően meghatározó foglalkoztatási, munkaerő-piaci körülményeit.

A kutatásban érintett, 16 és 64 év közötti életkorú népesség a munkavállalás, a munkavégzés szempontjából aktív korban van. Minden számba vehető kutatás és elemzés éppen a foglalkoztatás és a munkavállalás terén mutatkozó lemaradást tekinti a cigány népesség legsúlyosabb problémájának. Ezekkel a megállapításokkal e tanulmány szerzője is egyetért.

A teljes népesség jellemzése esetén a munkavégzéshez való viszony leírása során vizsgálhatjuk a népesség aktivitásának kategóriát, valamint jellemezhetjük munkaerő-piaci részvételüket.

2. ábra. A roma népesség munkaerő-piaci részvétele, 2010 (%)

N=3967 fő

A felmért népesség esetén tragikusan alacsony volt azok aránya, akik rendszeres munkáról, a szó köznapi értelemben vett munkahelyről számolhattak be. A rendszeres munkát végzők a cigány népesség ötödét alig haladták meg az „A” felvételen és a hatodát jelentették a „B” felvétel esetén. Nem sokkal magasabb a munkavállalók, a munkát végzők aránya akkor sem, ha beleértjük a vállalkozói tevékenységeket, az alkalmi munkát is. A válaszolók több mint kétharmadára azonban jellemző, hogy korábban aktív részese volt a munkaerőpiacnak, rendelkezett legalább fél éves, vagy annál hosszabb munkaviszonnyal, vagy vállalkozásból származó jövedelemmel.

A munkával rendelkezők nagyon alacsony aránya a legfeltűnőbb akkor is, ha a roma népesség aktivitási mutatóit a teljes népesség munkaerő-piaci aktivitásaihoz viszonyítjuk. A teljes népesség körében közel 55 százalékra tehető a munkavállalók (és a vállalkozók) aránya, ez a felmért roma népesség körében nem éri el ennek az értéknek a felét sem. Az aktívak (a foglalkoztatottak és a munkanélküli emberek) aránya nem sokkal alacsonyabb a teljes népességénél – de belső arányaik gyökeresen eltérnek. A roma népességen belül magasabb, de önmagában nem kiugróan magas a háztartásbeliek aránya. A továbbtanulási mutatókkal függ össze az a tény, hogy a vizsgált korosztályban a tanulók aránya az országos átlag alig több mint felét teszi ki. A nyugdíjjal, nyugdíjszerű ellátással rendelkezők aránya – némileg meglepően – jelentősen elmarad a teljes népességre jellemző aránytól. A gyermekekhez kapcsolódó ellátások – az erre vonatkozó statisztikák megfeleltetése miatt – kissé torzítják az arányokat, mert mindkét esetben tartalmazzák az egyéb inaktív személyeket is.

1. táblázat. A roma népesség gazdasági aktivitása az országos szinthez képest, 2010 (fő, %)

A gazdasági aktivitás	Az ország összesen	A roma, cigány népesség	Az ország összesen	A roma, cigány népesség
	fő		%	
Dolgozik, pénzkereső	3 710 606	865	54,4	21,6
Munkanélküli	592 694	1 299	8,7	32,4
Nyugdíjas, rokkantnyugdíjas	1 260 309	476	18,5	11,9
Tanuló	807 721	268	11,9	6,7
Háztartásbeli	138 292	192	2,0	4,8
Gyest, gyedet kap, és egyéb inaktív	305 585	905	4,5	22,6
Összesen	6 815 207	4 005	100,0	100,0

Forrás: HKF 2009, A és B súlyozott adatbázis.

A munkavállalási korban lévő roma népesség gazdasági aktivitását tekintve, egyik mintában sem a dolgozó, a munkavállaló, a vállalkozó csoport alkotja a többséget. Nem várhattunk jobbat, azonban az adatok – annak tükrében, hogy az EU-irányelvek 70 százalékra kívánják növelni ugyanennek, a dolgozó, munkavállaló csoportnak az arányát az aktív korú népességben belül – mutatják, hogy ebben a vonatkoztatási csoportban megdöbbentő mértékű a lemaradás.

A magyarországi cigány, roma népesség gazdasági aktivitását jelenleg a munkanélküliség jellemzi. A felmért népesség – adatfelvételtől függően – közel 33-37 százaléka munkanélküli, állástalan. A felmért személyek közel nyolcada kisgyermekekhez kapcsolódó ellátásokat kapott, mindkét adatfelvételben nagyon hasonlóan. A nyugdíjjal, rokkantnyugdíjjal és nyugdíjszerű ellátásokkal rendelkezők aránya ennél alacsonyabb volt, az aktív korú roma népesség 12-13 százalékát éri el. Alig 7 százalékot tett ki a fiatal felnőtt és a felnőtt korban tanulók aránya, a két mintában ugyancsak hasonló arányban. Az adatfelvételek között jelentős különbség egyetlen, de annál fontosabb tényezőben mutatkozott. A gazdaságilag aktívak, tehát a foglalkoztatottak és a munkanélküliek együttes aránya mindkét felvételben közel azonos, 54 százalékos volt, belső arányaik azonban jelentősen eltértek. A külső minősítés szerint romának, cigánynak tartott személyek között lényegesen alacsonyabb a munkavállalók és magasabb a munkanélküliek aránya.

2. táblázat. A roma népesség gazdasági aktivitása, adatfelvételenként, 2010

Gazdasági aktivitás	Összesen		A	B
	Fő	%	%	%
Dolgozik, pénzkereső	865	21,60	25,9	17,4
Gyese, gyeden van	527	13,16	13,2	13,1
Nyugdíjas (öregségi, vagy rokkantnyugdíjas)	476	11,89	12,9	10,9
Munkanélküli	1299	32,43	28,2	36,7
Háztartásbeli	192	4,79	4,1	5,4
Egyéb inaktív	244	6,09	7,2	5,1
Tanuló	268	6,69	6,8	6,6
Ápolási díjat kap	11	0,27	0,5	0
Nem tudja, nem válaszolt	123	3,07	1,3	4,8
Összesen	4005	100,0	100,0	100,0

Forrás: A és B súlyozott adatbázis

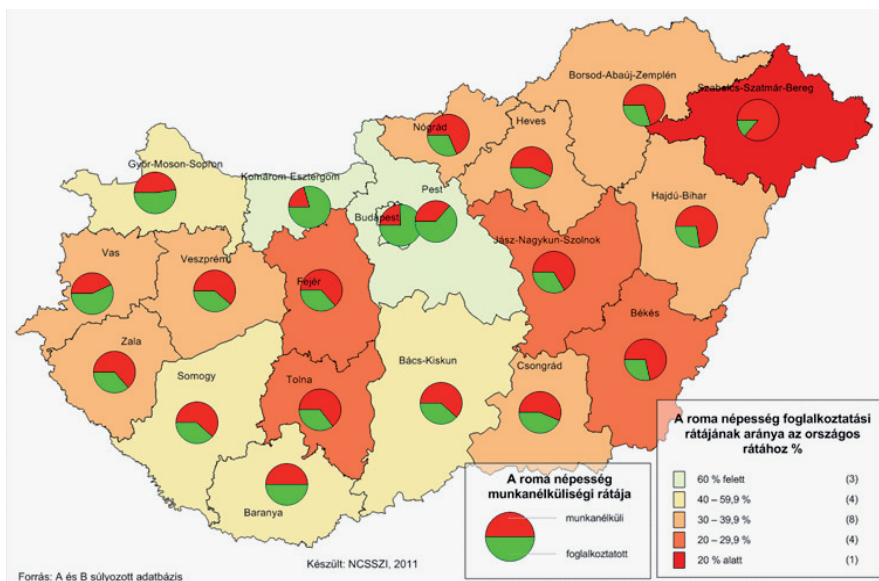
A foglalkoztatási adatok közül kiütöző eltérést a két népesség eltérő összetételével lehet magyarázni. A romák láthatóan jobban számon tartja, inkább besorolja a pénzkeresettel, munkával rendelkező romákat, miközben a többségi társadalom nagyobb arányban minősíti romának, cigányoknak a

munkanélkülieket, szegényeket. A romákról kialakított társadalmi nézetbe tehát több munkanélküli és kevesebb foglalkoztatott fér bele, rosszabb foglalkoztatás-szerkezetű rendelkező népességcsoportot látat, mint a romák által lehatárolt látómező.

A roma, cigány népesség foglalkoztatási rátája országos szinten is jelentősen elmarad a teljes népességétől. A következő térkép összevont mutatókkal ezt az elmaradást láttatja. Ez az elmaradás azt fejezi ki, hogy milyen mértékben utasítja el a munkaerőpiac az aktív korú roma személyeket, az ismert, ebből az adatfelvételből is kiderülő iskolázottsági, életkori, lakóhelyi, továbbá minden más, munkavállalásukat meghatározó jellemzőkkel.

Jelentős ez az elutasítás, és jelentősek ennek területi különbségei is. Az ország középső régiójában a roma népesség foglalkoztatási rátája a teljes népesség értékének kétharmadát közelíti. Figyeljünk arra, hogy a magyarországi népesség foglalkoztatási rátája az EU-országok között az utolsók között van – és ettől a szerény foglalkoztatási szinttől marad el a főváros és a központi régió esetén jó harmadával az ott élő roma emberek foglalkoztatási rátája. De az ország többi területén még jelentősebb az elmaradás. Az Alföld középső részein, illetve a Dunántúlt tekintve Tolnában, és a fejlett gazdaságúnak számító Fejér megyében az ott élő roma emberek aktivitási rátája az ott jellemző érték negyedére tehető. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében pedig alig 20 százalékára.

3. ábra. A roma népesség foglalkoztatási rátájának aránya a teljes népesség foglalkoztatási rátájához képest, valamint a roma népesség munkanélküliségi rátája megyék szerint, 2010 (%)

A roma emberekre vonatkozó adatok esetén: N=3876 fő

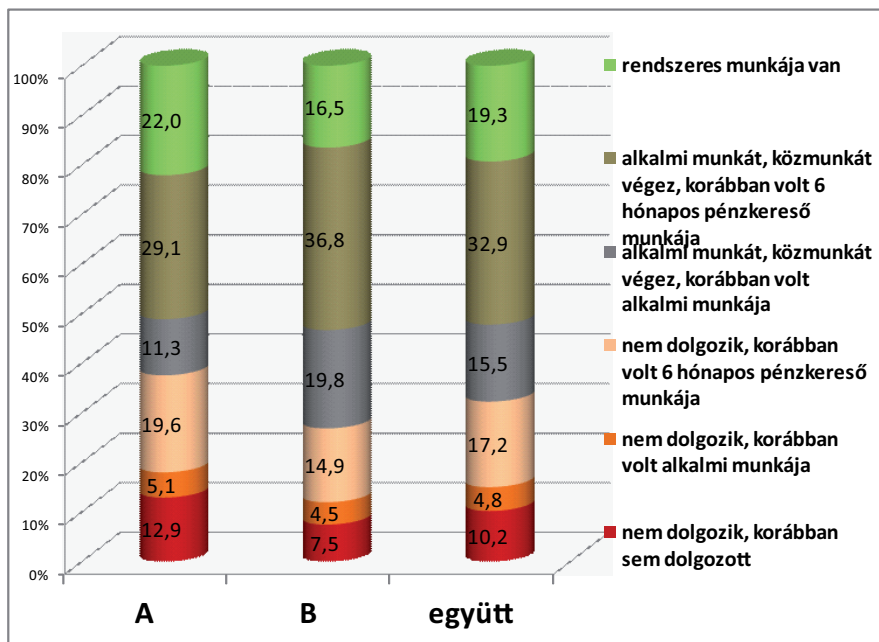
A munkanélküliség szintje is jelentős területi egyenlőtlenségeket mutat. A roma népesség rendkívül magas munkanélküliségi aránya nem új és sajnos nem is meglepő információ. A térképen azonban jól látszik, hogy a jobb foglalkoztatási esélyeket biztosító területek az ország fejlett régióiban, megyéiben vannak. Közép-Magyarország, valamint Komárom-Esztergom, Győr-Moson-Sopron és Vas megye nem csak az ott élő többségnek, hanem a roma népességnek is jobb feltételeket kínálnak a munka világába való belépésre. A lényegesen több romának otthont adó keleti és alföldi területeken ezzel szemben az országos mutatóknál is sokkal magasabb a romák munkanélküliségi rátája.

3. A ROMA NÉPESSÉG MUNKAERŐ-PIACI RÉSZVÉTELE

A felmérésbe került roma, cigány népesség esetén – ahogy a teljes népességen belül is – meg lehet és meg kell különböztetnünk az aktivitás kategóriáitól a munkaerő-piaci részvétel formáit. Az adatfelvételek lehetőséget adnak arra, hogy a szokottnál részletesebben elemezzük a vizsgált népesség bekapcsolódását a munka világába. Részletesen kérdeztük főmunkahelye és mellékállása mellett az ezekkel nem rendelkező személyeket is 2010-re vonatkozóan alkalmi munkáikról, jövedelemszerző tevékenységeikről. Ők, a jelenleg állással, munkahellyel nem rendelkező személyek a „Dolgozik-e Ön jelenleg, van-e valamilyen munkája beleértve az alkalmi munkát és a vállalkozói tevékenységet is?” kérdésre válaszolhattak igennel, vagy a „Végzett-e Ön legalább egy óra munkát vagy más jövedelemszerző tevékenységet az elmúlt héten?” kérdés esetén erősíthették meg alkalmi munkavállalói státuszukat. Kiegészítettük a kérdést olyan alkalminak tekinthető munkavégzésekre vonatkozó konkrét kérdésekkel, mint a vas- és színesfémgyűjtés, a lomtalanításokhoz kötődő gyűjtés, a gyógynövénygyűjtés, a gombaszedés és a közfoglalkoztatásban való részvétel.

A megkérdezettek korábbi életútjában történő munkavégzést a legutolsó munkahelyekhez kapcsolódó kérdésekre adott válaszokkal, továbbá a megszerzett szakképesítések esetén adott „igen, dolgoztam a szakmában” válasszokkal mértük. Mind a jelenlegi alkalmi munkavégzés, mind a korábbi munkavállalás esetén megkülönböztettük azokat, akiknek volt legalább 6 hónapos folyamatos pénzkereső tevékenységük. Az így létrehozott aggregált változó a soha nem dolgozott helyzettől a nem foglalkoztatottakon és az alkalmi munkavállalókon át a rendszeres munkával, jövedelemmel rendelkezőkig sorolja be a roma, cigány népességet.

4. ábra. A roma népesség munkaerő-piaci részvétele, 2010 (%)

N=3966 fő

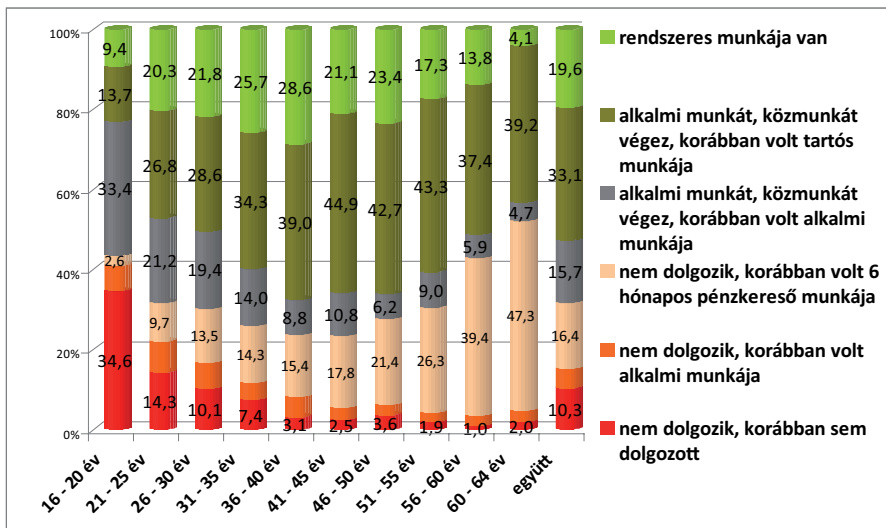
A munkaerő-piaci részvétel már sokkal jobban árnyalja a roma, cigány népséget, mint az aktivitás kategóriái. A rendszeres munkával rendelkezők aránya itt is tragikusan alacsony, és jelentős különbség mutatkozik a többségi társadalom által romának minősített emberek, valamint a roma társadalom által minősített emberek esetén⁶⁰. A rendszeres munkával rendelkezők csoportja jelentős részben megegyezik a dolgozók, a pénzkeresők aktivitási kategóriájába tartozó személyekkel, de nem teljes az átfedés. Nagy az eltérés a két adatfelvétel által feltárt népesség között az alkalmi munkával rendelkezők csoportjainak arányai között. A munkaerőpiacra időlegesen, részben és jellemzően alacsony jövedelmeket kínáló tevékenységeken át bejutók aránya a B felvételben volt magasabb.

A munkavégzés, munkavállalás ilyen tág értelmezése jelentősen csökkentette a kiszorulókat arányát. A jelenleg semmilyen formában, alkalmilag sem dolgozók aránya a két adatfelvétel által meghatározott csoportokban 27-37 százalékra tehető. Mindkét esetben elmondható, hogy többségüknek koráb-

⁶⁰A tábla a khi-négyzet teszt alapján szignifikáns különbséget mutat.

ban volt tartósnak mondható, legalább hat hónapos jövedelemszerző időszak az életében. A munkaerőpiacról teljesen kiszorult, illetve az oda be sem lépett személyek aránya a teljes felmért népesség 10 százalékát teszi ki, és valamivel többen vannak abban a körben, ahol a roma társadalom saját magát delegálta a kutatásba.

5. ábra. A roma népesség munkaerő-piaci részvétele az életkor szerint, 2010 (%)

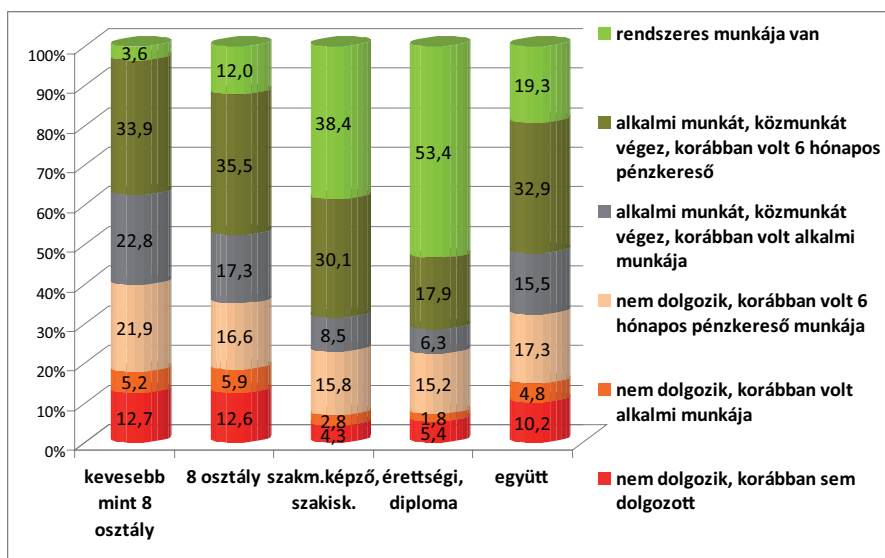

N=3899 fő

Ha a roma népesség munkaerő-piaci részvételét az életkor függvényében vizsgáljuk, rámutathatunk pár ismert (és várt) jellegzetességre és néhány (talán) nem egyértelmű tényre. A rendszeres munkával rendelkezők aránya a 36-40 éves korcsoportig lassan növekedve a teljes népesség 30 százalékát alulról közelíti. Ez az alacsony érték a következő kohorszok esetén gyorsan csökken. Az alacsony munkaerő-piaci jelenlét – legalábbis a rendszeres, legális állások világában nem újdonság (még ha tényleges szintje elgondolkodtató is). Azonban, ha a széles értelemben vett munkaerő-piaci belépést vizsgáljuk, a tágan értelmezett alkalmi munkáival, akkor megállapíthatjuk, hogy már a 20 évesnél idősebb korosztályok esetén is eléri, meghaladja a 70 százalékot azok aránya, akik ilyen módon bekapcsolódnak a munka világába. A 36 és 45 év közöttiek esetén arányuk már az aktív korú népesség 80 százalékát közelíti. Az életkor előrehaladtával az egyes kohorszok között két tartós, folyamatos folyamat figyelhető meg. A fiatalabbak felől haladva gyorsan és

folyamatosan csökken a nem dolgozók, a munkaerőpiacról kizártak aránya, a 36 éven felüliek között már csak 2-3 százalék azok aránya, akik soha nem dolgoztak. Ezzel párhuzamos, de ellentétes irányú a jelenleg nem dolgozó, de korábban rendszeresnek mondható, legalább 6 hónapos munkával rendelkezettek arányának növekedése. Az idősebb korosztályokban a munkaerő-piaci részvétel szempontjából már ők alkotják a legnagyobb létszámú csoportot. Ők a kiszorítottak, a kiszorultak csoportja, s ennek okaira, hátterére a tanulmány későbbi fejezetében mutatok rá.

6. ábra. A roma népesség munkaerő-piaci részvétele az iskolai végzettség szerint, 2010 (%)

N=3967fő

Az iskolai végzettség mint a munkavégzés, a munkaerő-piaci belépés legfontosabb tényezője alapvetően meghatározza a részvétel szintjét. Az iskolai végzettségekkel, a befejezett képzésekkel drasztikusan nő a belépési arány a munka világába. Kertesi korábbi kutatásában hasonló következtetésre jutott. Arra, hogy az iskolai végzettség emelkedésével csökken a munkanélküliség valószínűsége, különösen az szakmunkás és annál magasabb végzettségek esetén. Tovább megállapítása szerint az általános iskolai végzettség ma már elégtelen a munkaerő-piaci belépésre (Kertesi 2005b). Eredményeink szerint az általános iskolát is elhagyók, be nem fejezők körében a rendszeres munkával rendelkezők aránya alig látható, alacsony szintet mutat, miközben a

közép- vagy felsőfokon képzettek rendszeres munkavégzése az országos szinthez hasonló, a teljes lakosságra jellemző értéken áll.

Az általános iskola befejezése fontos lépcső, ami látszik is az ezt befejezőknek és az ebből kimaradóknak a rendszeres munkához jutásra vonatkozóan eltérő esélyeiben – azonban a széles értelemben vett foglalkoztatási piacra való belépést nem növeli jelentősen. Mindkét – nagyon alacsonyan képzett – csoport esetén 60-65 százalékra tehető a rendszeres vagy alkalmi munkával rendelkezők aránya. Nem tévedünk, ha e mögött az általános iskola után gyermeküket nevelő nőket sejtjük, akik későbbi élet éveikben is nehezen jutnak pénzkeresetet biztosító munkákhoz.

Már a középfokú képzés legalsó foka is jelentős változást jelent az általános munkavállalási esélyeket illetően. A felmért népesség sajátosságai miatt az érettségit is adó szakközépiskolát nem a szakmunkásképzéssel, hanem a gimnáziummal vontuk össze – így is láthatóan hatalmas lépést jelent a munkák felé a bármilyen megszerzett szakképzettség. És ezt nem is a rendszeres vagy az alkalmi munkák 80 százalékot meghaladó aránya mutatja, hanem a teljesen kiszoruló, a munkát még soha nem végeztek körükben tapasztalható nagyon alacsony mérték.

4. AZ ETNIKAI IDENTITÁS KATEGÓRIÁI

A válaszadók roma, cigány emberek. De többféleképpen azok. Vagy úgy, hogy magukat részben, egészen, illetve elsődlegesen, vagy másodlagosan romának tekintik, vagy úgy, hogy őket cigánynak tekint a környezetük, a többségi, vagy a roma társadalom.

A cigány identitás fogalmának pontosabb meghatározása esetén a szerző is a romakutatás legnagyobb, cikkek sorában folytatott vitájának eredményeiből indul ki. Ladányi János és Szelényi Iván a besorolás nehézségével, lehetetlenségével magyarázta a cigány népesség pontos létszámról vonatkozó adatközlés lehetetlenségét. Egész kutatásunk során figyelemmel voltunk arra, hogy „attól függően, hogy kit tekintünk cigánynak, magyarnak, horvátnak stb., erősen eltérő nagyságú és társadalmi összetételű csoportot fogunk kapni” (*Ladányi, Szelényi 1997*). Kertesi szerint cigánynak lenni társadalmi tény, amivel tisztában vannak a cigányok és a nem cigányok egyaránt és „ez alól kibújni nem lehet, sőt minél inkább szabadulni próbál tőle az egyén, annál inkább érzékelteti meglétét, valós mivoltát” (*Kertesi 1998*). A kutatás készítői is egyet értettek az idézet szerzőivel abban, hogy nem lehet a cigányság fogalmára abszolút definíciót találni.

A besorolás kérdése nem csak abban a tekintetben lehet kérdéses, hogy valaki saját magáról fogalmaz meg állítást (éppen az egyik legszemélyesebb tulajdonságáról, az etnikai identitásáról), vagy a társadalom ítéli meg, nyilvánvalóan sokkal kevesebb alappal ezt a tulajdonságát. És nem csak azért, mert ez az ítélet, illetve annak nyilvános kijelentése szubjektív és szituatív – mind-

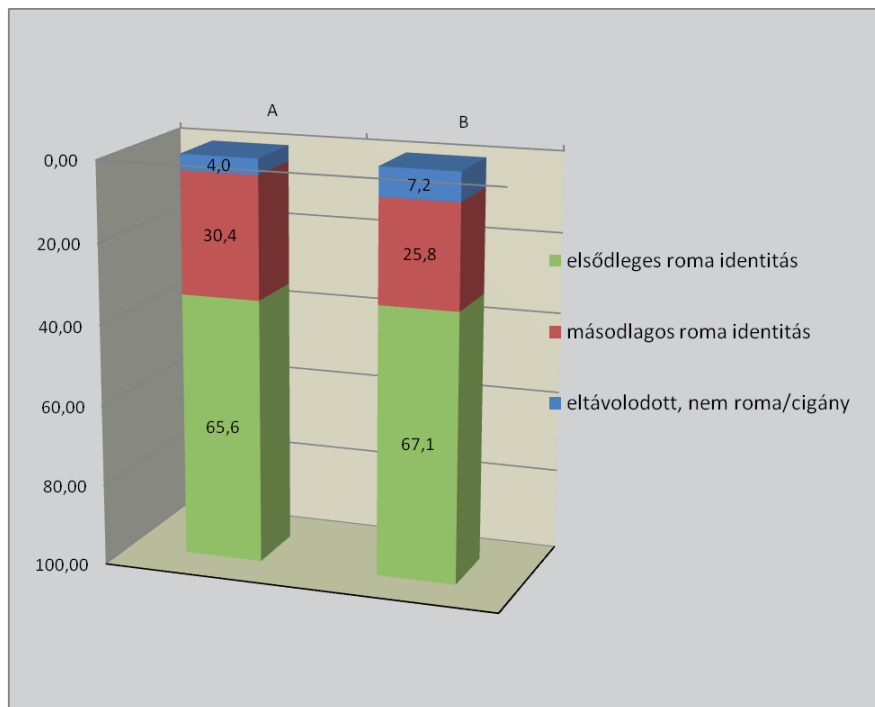
két esetben, hanem azért is, mert az etnicitáshoz való viszonynak is több elemét lehet megkülönböztetni. A népszámlálások ezt teszik akkor, amikor külön-külön rákérdeznek a kultúrához, a hagyományokhoz való kötődésre, valamint a nyelvre – az anyanyelvre és a használt nyelvre, továbbá a tanult nyelvre, nyelvismeretre egyaránt. Azonban ismert tény, hogy a jelenleg legutolsó, 2001-es népszámlálás nemzetiségi adatai között felvett roma, cigány származású emberek száma mértékadó tudományos vélekedések szerint messze elmarad valószínűsíthető számarányaiktól (*Kemény, Janky, Lengyel 2004*). A környezet szokások, életmód értékelésével, külső rasszjegyek „segítségével” kategorizál. Elkülönít, megoszt és távolít – az elkülönülés, elkülönítettség jelzi tehát számunkra az etnikai hovatartozást. Az önbesorolás, a kapcsolattartás, a hagyományok ismerete és a nyelvismeret, a nyelvhasználat lehet a besorolás alapja. A barátok, az ismerősök besorolása (ha többségük roma) és a származás miatti hátrányos megkülönböztetés egyaránt a külső besorolásra, a saját származástudat kettősségére, eltitkolására utalhat (abban az esetben, ha az illető nem minősíti magát romának).

A kutatás kérdőívének kialakításakor figyeltünk arra, hogy az etnikai identitás minél több rétege kibontható legyen és láthatóvá váljon. A kutatás során hét identitáskategóriát azonosítottunk be:

- önminősítés, nemzetiségi besorolás,
- nemzetiségi kultúrához, hagyományokhoz, szokásokhoz kötöttség,
- származás,
- nemzetiséginyelv-ismeret, anyanyelv-használat és -tudás,
- kapcsolatokat mérő index,
- hátrányos megkülönböztetés,
- lakókörnyezet.

Kutatásunkban az etnikai önminősítés fontos szerepet kapott, attól függetlenül, hogy a megkérdezettek bekerülését nem az önminősítés határozta meg. Saját maguk etnikai minősítését több kérdéssel is mértük. A kérdőívben konkrét nemzetiségi besorolást kérdeztünk (ahol a cigány, roma mellett más nemzetiségeket is választhatott), két kérdéssel, az elsődleges és a másodlagos etnikai identitás kiderítésére. Ezek mellett a megkérdezetteknek általánosan kellett besorolni magukat a roma-magyar kérdéskörben, és válaszolhattak a „Milyen romának, cigánynak tartja magát?” kérdésre. Ezekből a kérdésekből létrejött változó három kategóriája mutatja a kérdezett személyek etnikai önminősítéseit.

7. ábra. Az önminősítés megoszlása a két mintában, 2010 (%)

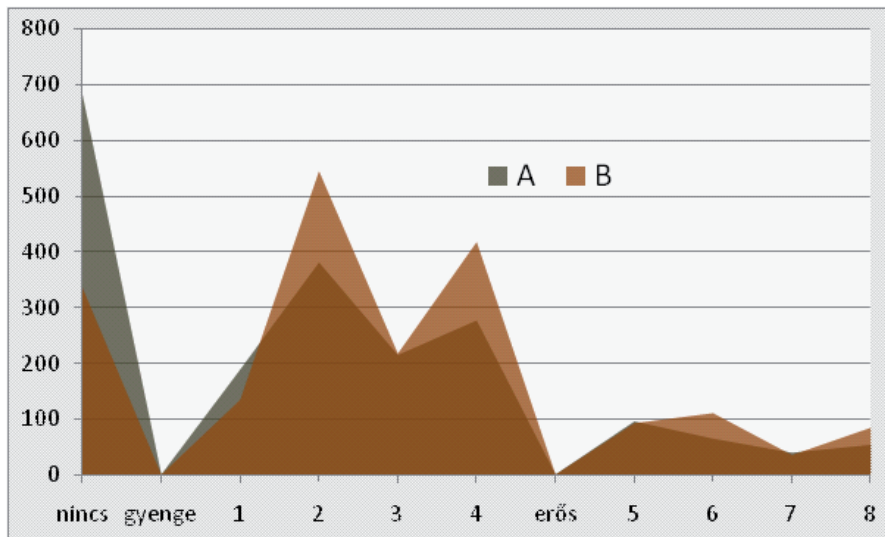

Forrás: A és B, súlyozott. $N=3991$ fő

A személyek kétharmada elsődlegesen romának, cigánynak vallotta magát, függetlenül attól, hogy őket a többségi társadalom, vagy a roma társadalom sorolta be a cigány népesség közé. További 25-30 százalékuk másodlagos identitása volt roma, vagy cigány (döntő többségük esetén a magyar mellett), és kis részük, a B minta esetén 7 százalékuk, az A minta esetén kevesebb, csak 4 százalékuk identitását illetően nem említette a romát, a cigányt.

A cigány, roma nemzetiségi kultúrához kötődést a hagyományokat tartó ünneplésre, a virrasztásra, a cigány gyermekdalokra vonatkozó kérdésekkel vizsgáltuk. A feltett négy kérdésre a megkérdezettek a nem – ritkán – gyakran válaszokat adhatták. A pozitív válaszokból képzett skála 0 értéke ezeknek a hagyományoknak, szokásoknak a teljes elhagyását, a 8-as érték pedig gyakori, rendszeres megtartásukat jelentette. Látható, hogy a leggyakoribb válaszok a hagyományok elhagyását jelezték. A roma társadalom által meghatározott mintában arányuk lényegesen magasabb volt. A cigány hagyományokat kis, vagy nagy mértékben őrző csoportok között jellemzően a többségi társadalom által roma embernek minősített személyek voltak többségben.

8. ábra. A cigány/roma hagyományok előfordulása a két mintában, 2010 (fő)

Forrás: A és B, súlyozott. N=3958 fő

Az etnikai identitás saját minősítésétől megkülönböztettük a származás kérdését. A saját magukra vonatkozó besorolástól függetlenül kértük arra a válaszolókat, hogy családtagjaik, szüleik, nagyszüleik roma, cigány származásáról is számoljanak be.

3. táblázat. A származás kategóriái a két mintában, 2010 (fő, %)

A származás kategóriái	A		B		összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%
Nincsenek roma családtagjai, felmenői	40	2,0	101	5,3	141	3,6
Vannak cigány, roma családtagjai, rokonai	32	1,6	21	1,1	53	1,4
Vannak egyesek ági cigány, roma felmenői	392	19,8	519	27,4	911	23,5
Mindkét szülő cigány, roma származású	1520	76,6	1250	66,2	2770	71,5
Összesen	1984	100	1891	100	3875	100

A B mintában, vagyis a többségi társadalom által romának minősített személyek között összességében alacsony, de a másik mintánál észrevehetően magasabb volt a roma, cigány családtagokkal és felmenőkkel nem rendelkező személyek száma. Az A mintába került személyek több mint háromnegyede úgy nyilatkozott, hogy mindkét szülője roma. Ez az arány a másik mintában is magas, de ennél az értéknél észrevehetően alacsonyabb volt. A nem cigány emberek által romának minősített személyeknek csak kétharmada állította mindkét szülőjéről, hogy roma származású.

Az etnikai besorolás eldöntésének más esetben akár egyetlen, vagy legfontosabb eleme lehetne a nyelvismeret, a nyelvhasználat. A több csoportra osztható, nyelviileg erősen asszimilálódott roma, cigány népesség esetén ez nem járható út. A cigány nyelvek ismerete és használata mégis fontos eleme az etnikai identitásnak, ezért a kutatás során külön rákérdeztük az egyes cigány nyelvek megértésére, használatára, valamint mindkét esetben az elsajátításukra.

4. táblázat. A cigány nyelvek ismerete, 2010 (fő, %)

A lakókörnyezet kategóriái	A		B		Összesen	
	Fő	%	Fő	%	Fő	%
Teljesen cigány lakókörnyezet	133	6,7	194	9,8	327	8,2
Többségben cigány lakókörnyezet	589	29,5	567	28,5	1156	29,0
Többségben nem cigány lakókörnyezet	652	32,7	651	32,8	1303	32,7
Egyáltalán nem cigány lakókörnyezet	622	31,3	575	28,9	1197	30,1
Összesen	1996	100	1987	100	3983	100

A két mintával felvett roma, cigány népesség a nyelvismeret, a nyelvhasználat tekintetében kevesebb különbséget mutatott, mint a származás vagy a hagyományok megtartása esetén. Döntő többségük, 70 százalékuk nem beszél és nem ért egyetlen cigány nyelvet vagy nyelvjárást sem, függetlenül attól, hogy csoportjukat a többségi, vagy a roma társadalom minősítette. A kategória értelmét is megkérdőjelezhetően kevesen vannak azok, akik értik, de nem használják a cigány nyelvek valamelyikét. Mindkét esetben igaz, hogy a megkérdezettek közel 30 százaléka használ a mindennapi életben is cigány nyelvet. A B mintában magasabb volt azok aránya, akik ezt a nyelvet anyanyelvüknek tekintették.

A társadalmi kapcsolatok etnikai jellegének megismerését fontosnak tartottuk. Ezért a kutatásban a megkérdezetteknek etnikai szempontból

minősíteniük kellett fő társadalmi kapcsolataikat, így barátaik származását, lakóhelyükön a közvetlen szomszédságukban élőket, továbbá munkahelyeiken közvetlen munkatársaik, látogatott szórakozóhelyeik közönségének származását.

5. táblázat. A lakókörnyezet jellege, 2010 (fő, %)

A lakókörnyezet kategóriái	A		B		Összesen	
	Fő	%	Fő	%	Fő	%
Teljesen cigány lakókörnyezet	133	6,7	194	9,8	327	8,2
Többségben cigány lakókörnyezet	589	29,5	567	28,5	1156	29,0
Többségben nem cigány lakókörnyezet	652	32,7	651	32,8	1303	32,7
Egyáltalán nem cigány lakókörnyezet	622	31,3	575	28,9	1197	30,1
Összesen	1996	100	1987	100	3983	100

A lakóhely, a lakókörnyezet etnikai jellege meghatározó lehet, ha figyelembe vesszük a társadalmi hátrányokat, a kirekesztettséget fokozottan sűrítő cigánytelepek, településrészek megjelenéseinek és terjedésének folyamatait. Az adatfelvétel során a megkérdezettek nem egészen kétötöde mondta azt, hogy többségében vagy teljesen cigány lakókörnyezetben él. Ennek az információnak a kérdezőbiztosok lakásra, környékre vonatkozó válaszai sem mondtak ellent. A lakókörnyezet fontos volt, mert egy településrésznél is kisebb lehet egy-egy település problémákat és kilátástalanságot fokozottan sűrítő cigánysora.

Ugyancsak hasonló a két adatfelvétel eredménye a többségében nem cigány lakókörnyezet és a kifejezetten szórványnak tekinthető lakókörnyezet esetén. Ilyen etnikai jellegzetességű környezetben él a megkérdezettek 30-32 százaléka.

5. A MUNKAERŐ-PIACI AKTIVITÁST BEFOLYÁSOLÓ FOLYAMATOK

A kutatásban érintett cigány, roma népesség aktivitási és foglalkoztatási mutatói összességükben és részleteiben is rendkívül kedvezőtlennek ítéltetők meg. Ez a népesség a többségi társadalomnál lényegesen nehezebben és rosszabb feltételekkel képes belépni a munka világába, és a gazdasági és társadalmi szempontból hátrányos helyzetű, korlátozottan produktív munkavégzésre képes embereket, hátrányaik és korlátozottságaik miatt a

munkaerőpiac kirekeszti. A foglalkoztatottság növelése a legfontosabb, ha nem az egyetlen út a szegénységi kockázatok csökkentésére. Ebben az esetben tehát látnunk kell, hogy kik is azok, akik, bár elvileg dolgozhatnak is, de nincsen munkájuk, kiket rekeszt ki a munkaerőpiac, a gazdaság? (Krémer 2010)

Statisztikai modellt, bináris logisztikus regressziót használunk a foglalkoztatás, a munkavállalás magyarázatára, annak meghatározására, hogy mindezen befolyásoló tényezők közül melyik és milyen mértékben hat a felmért cigány, roma népesség munkavállalására. A modellben a függő változó a munkavállalást, annak „intenzitását” méri. Az alkalmazott módszer lehetőséget ad arra, hogy úgy vizsgáljuk meg az egyes, a munkavállalást, a munkához jutást befolyásoló tényezők hatását, hogy abból a többi tényező torzító hatását már kiszűrtük. A modellbe magyarázó változóként ugyanazokat a dimenziókat építettük be, amelyekről már szoltunk a korábbiakban.

A munkavállalást befolyásoló, meghatározó tényezők számosak, és természetesen nem csak, sőt nem is kifejezetten a roma népességre vonatkozóan érvényesek. Az adatfelvételek lehetővé teszik, hogy a munkavállalás, a munkaerőpiacra való belépés legfontosabb tényezőit együtt vizsgálhassuk. Ide tartoznak a népesség olyan demográfiai mutatói, például a nem és az életkor. A legfontosabb befolyásoló tényezők közé kell sorolnunk a képzettséggel és az iskolai végzettséggel kapcsolatos olyan mutatókat, például a végzettség szintjét, fokozatait, valamint a piacképes tudást, a szakképesítettséget. Ide tartozik a munkaerő-piaci aktivitás is, például a korábbi munkatapasztalat, vagy a munkahelykeresés intenzitása és a felmért személyek egészségi állapota. A magyarázó és a befolyásoló tényezők másik nagy csoportja a lakóhelyhez, annak foglalkoztatás szempontjából fontos jellegzetességeihez kötődik. Ide tartozik a térségek általános gazdasági fejlettsége, a település mérete, valamint a közvetlen lakókörnyezet jellege.

Az adatfelvételek egyesített (és súlyozott) adatbázisából kialakítottuk azoknak a változóknak a széles körét, amelyeket bevontunk a modellbe, amelyek hatásait a következőkben figyelembe vesszük annak meghatározására, hogy milyen irányú és milyen mértékű hatással vannak a cigány, roma népesség munkaerő-piaci részvételére.

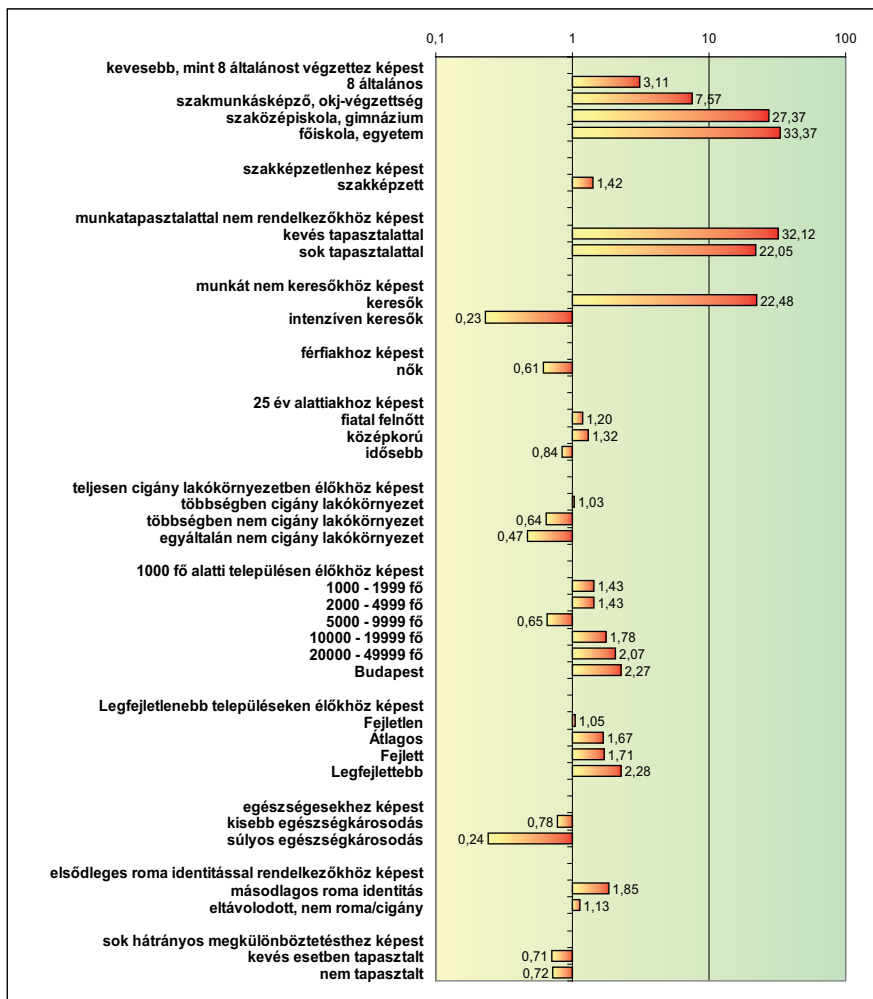
6. táblázat. A regressziós modellekbe bevont változók

Függő változók		
	Igen (%)	Nem (%)
Rendszeres munkája van	19,1	80,9
Rendszeres vagy alkalmi munkája van, jövedelemszerző tevékenységet végez	67,8	32,2
Független változók		
Nem	A megkérdezett személy neme	
Életkor	A megkérdezett személy életkora	
A végzettség szintje	A legmagasabb iskolai végzettség 5 fokú skálán mérve	
A szakképesítés, a képzés jellege	Az iskolát szakképesítéssel elhagyók aránya	
Munkatapasztalat	A korábbi munkavégzés, a tanult szakmák gyakorlásának mértéke	
Munkakeresés	A munkahelyek keresésének intenzitása	
Településfejlettség	A kistérségek gazdasági-társadalmi fejlettsége 5 fokú skálán mérve	
Településnagyság	A lakónépesség 8 fokú skálán mérve	
Lakóhely	A közvetlen lakóhely etnikai jellege	
Egészségi állapot	Az egészségkárosodás mértéke	
Önminősítés	Cigány/roma önminősítés	
Származás	Cigány/roma származás	
Hagyományok	A cigány/roma hagyományok erőssége 8 fokú skálán	
Kapcsolatok	A cigány/roma társadalmi kapcsolatok erőssége	

Az eredmények között már csak azt a modellt szerepeltetjük, amelynek egésze és minden bevont változója a khi-négyzet próba alapján szignifikánsnak bizonyult. A változószett kimaradó elemei tehát nem kutatói érdeklődés hiányának következtében nem szerepelnek az eredmények között, hanem azért, mert a modellben nem bizonyultak szignifikánsnak.

Az első modellben az aktív korú népesség keretében vizsgáltuk a rendszeres munkához jutás esélyeit.

9. ábra. A rendszeres munkához jutás esélyeinek különbségei az aktív korú személyek körében

Az eredményekből látszik, hogy az aktív korú személyek esetén a munkavállalásra legnagyobb hatással az iskolai végzettség van. A kevesebb mint 8 általánost végzettekhez képest az alapképzést befejezők már több mint háromszoros eséllyel jutnak munkához. A következő ugrást a szakiskolában vagy a felnőttképzés keretében megszerzett szakképzettség jelenti, a munkához jutás hétszeres esélyét adva. Az érettségi és az azzal párosított szakképzettség jelenti a legnagyobb lépést a munka világa felé. Ezt az ábra logarit-

mikus skálája nem teszi egyértelművé, de ez a képzettségi szint már szinte alig beláthatóan magasabb munkavállalási (és ezzel megélhetési, általánosan elfogadható élet-) esélyeket ad, mint az iskolából való kimaradás. A felsőfokú végzettség, amit az adatfelvételünkben szereplők közül mindössze 31-en szereztek meg (és ez csökkenti a rájuk vonatkozó állítások érvényességét) nem növeli a középfokú végzettséghez képest jelentősen ezeket az esélyeket. Önmagában valamilyen szakképzettség megszerzése – amibe a tanfolyami képzettségeket éppúgy beleértettük, mint a középiskolai, főiskolai végzettségeket – másfélszeresére növeli a munkavállalás esélyeit azokéhoz képest, akik szakképzettség nélkül, általános iskolai vagy gimnáziumi végzettséggel lépnek ki az oktatásból.

A munkatapasztalat, a korábbi munkavégzés jelentősen növeli a rendszeres munkához jutás esélyeit. A mutató minden korábbi munkavégzést, az alkalmi és a rendszertelen munkákat is számításba veszi, de nem tudja azok hosszát, intenzitását mérni, ezért a többféle munkatapasztalat nem feltétlenül jelent több tapasztalatot is. Ez látszik az értékeken is, miközben elmondható, hogy önmagában bármilyen munkatapasztalat sokszorosára, a középfokú végzettséggel összemérhető szintre emeli a felmért személyek munkavállalási esélyeit. A munkakeresés mutatónk a keresési csatornákat veszi számba. Ebből kiderül, hogy néhány keresési csatorna használata növeli az elhelyezkedési esélyeket, de sok csatorna használata már inkább a munkanélküliségre utal, ami értelemszerűen csökkenti a modellben kimutatott esélyhányadost (a táblában az egy alatti értékek azt jelentik, hogy kisebb a munkavállalási esélyük mint referenciacsoportjuknak, a munkát nem keresőknek).

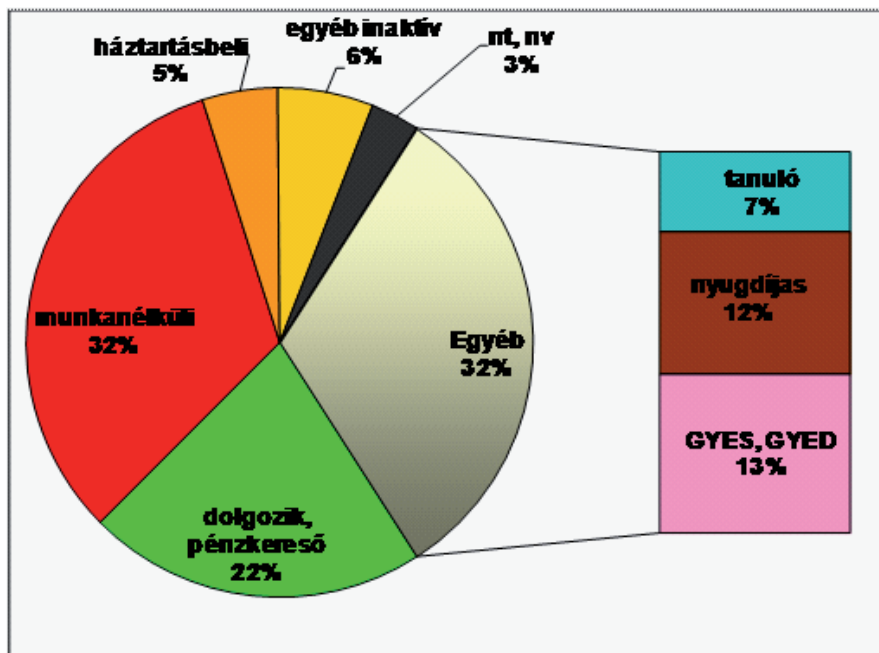
Ilyen „negatív”, a kisebb munkavállalási esélyeket kifejező értéket látunk a nők mellett. A roma, cigány népességben a nők esélye a rendszeres munkára (tehát a többi változótól függetlenül!) kevesebb mint a fele a férfiakénak. Az életkor (itt 4 kategóriás változó mentén) nem nagy mértékben és az idősebbek esetén hátrányosan befolyásolja a munkavállalási esélyeket. Ez azt mutatja, hogy az idősebb korosztályok (fiatalokhoz viszonyított) jelentős foglalkoztatásiarány-bővülését nem a kor, hanem az idővel megszerzett iskolai végzettségek és munkatapasztalatok okozzák.

A területi, a települési jellegzetességeket összegző mutatók azt jelzik, hogy jelentősen befolyásolja a foglalkoztatási esélyeket mind a település mérete (a némileg kilógó 5-10 ezres lélekszámú települések kivételével), mind a település gazdasági-társadalmi fejlettsége. A lakókönyezet etnikai jellege – némileg váratlanul – negatívan befolyásolja a munkához jutás esélyeit. A területi változók együttesen azt mutatják, hogy több mint kétszeresére növeli esélyt a rendszeres munkavégzésre önmagában az, hogy fejlett gazdasági helyzetű, vagy nagyobb településen él a felmért személy. Jelentősen csökkenti a munkavállalási esélyeket az egészségkárosodás, főként akkor, ha ez orvosszakértői minősítéssel is jár (a súlyos kategóriába a valamilyen fokban „leszázalékoltak” kerültek).

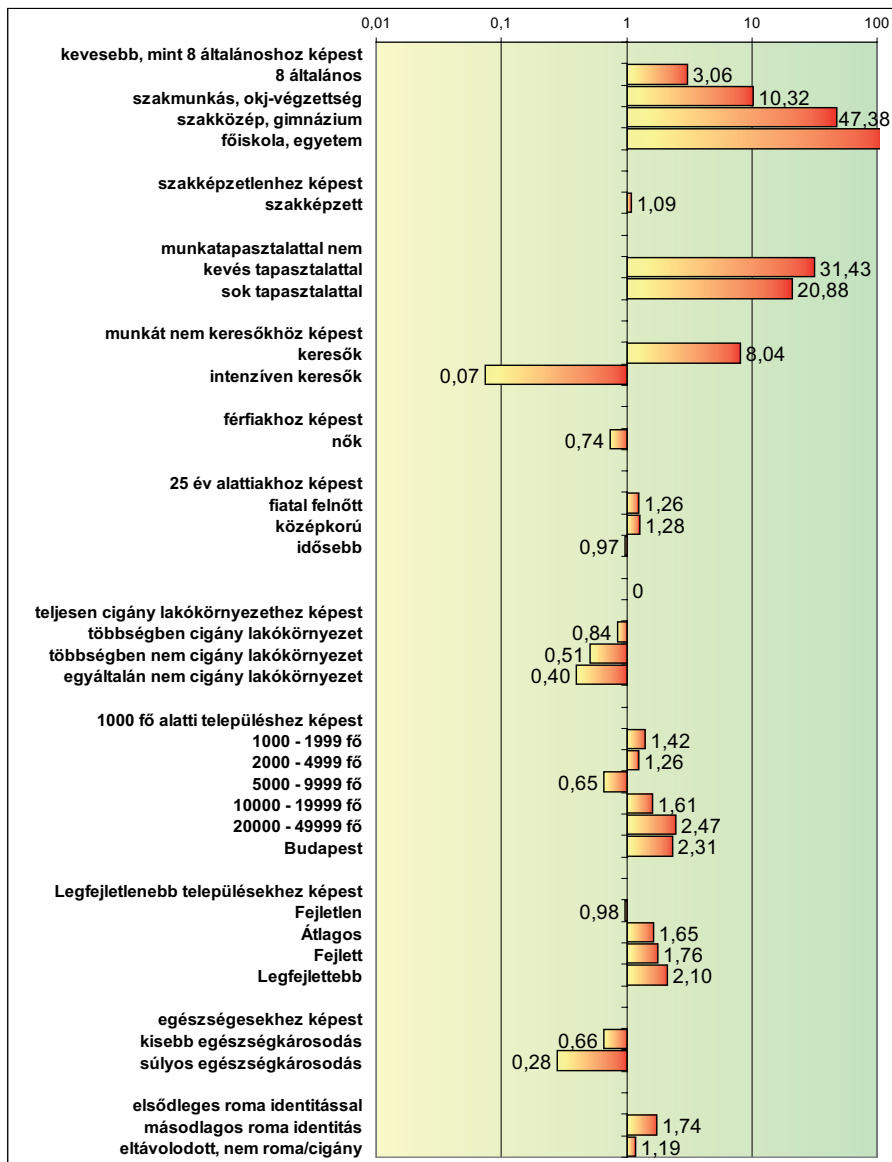
Érdekes, de várt következménnyel járt s felmért személyek etnikai önminősítése, tehát az, hogy cigánynak tartják-e magukat, és ez milyen mértékben határozza meg identitásukat. A mutató legnagyobb létszámú csoportját választva referenciacsoportnak azt láthatjuk, hogy a magukat részben romának, részben más identitásúnak, szinte kizárólag magyarnak tartó személyeknek nagyobb esélyükük van a munkavállalásra, mint a teljesen roma, cigány identitású embereknek.

A modell számos szempontból megvilágította meg az aktív korú népesség esélyeinek különbségeit és mértékeit a rendszeres munkához jutást illetően. Azonban némiképpen torzító abból a szempontból, hogy a vizsgálatba bevonta a teljes aktív korú népességet, gazdasági aktivitásuktól függetlenül. Ha azt a kérdést kívánjuk vizsgálni, hogy a potenciálisan jelenleg foglalkoztathatók közül ki talál munkát és ki reked kívül a munkaerőpiacon, akkor mindenképpen indokoltnak tűnik a kör szűkítése. Kizártuk a felmért sokaságból azokat a személyeket akik „igazoltan vannak távol” a munkaerőpiactól. A következő modellben nem vizsgáljuk a gyermekvállaláshoz kötődő ellátásokban részesülő embereket, a (nappali) képzéseket folytatókat és a nyugdíjjal, nyugdíjszerű ellátásokkal rendelkező személyeket, függetlenül attól, hogy ténylegesen dolgoznak-e vagy sem.

10. ábra. A roma népesség gazdasági aktivitása, 2010, (%)

11. ábra. A rendszeres munkához jutás esélyeinek különbségei a foglalkoztatási szempontból aktivizálható személyek körében

A foglalkoztatási esélyeket vizsgáló modellünk a foglalkoztatási szempontból aktivizálható személyek körében jellemzően az előző modellhez hasonló eredményeket hozott. Ebben a körben az iskolai végzettség szintje még a

korábbinál is erősebben határozza meg a foglalkoztatási, a munkavállalási esélyeket. A szakiskolai végzettség (akár egyszerű OKJ-tanfolyamon megszerzve is) tízszeresére növeli az esélyeket, a középfokú végzettség ezt közel ötvenszeressé teszi az általános iskolából kiesettekével szemben. Ebben a viszonyítási keretben is megmaradt a munkatapasztalat hatalmas jelentősége, és fokozódott a munkakeresés mutató két értékének széthúzása.

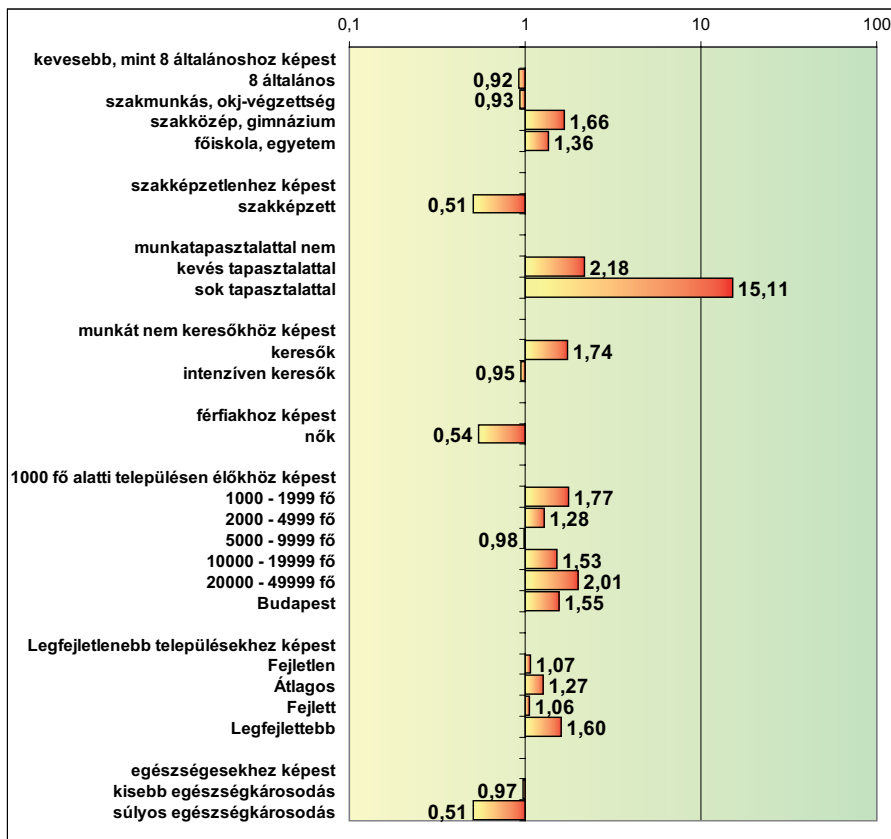
A modell szerint a roma nők esélye közelebb áll a férfiakéhoz ebben a népességi körben mint az előzőben, de a gyesen, ill. gyeden lévőek leválogatása után is jelentősen elmarad azokétól. Az életkor szerepe tovább mérséklődik a szegmensben.

A területi jellegzetességeket mutató változók súlya és iránya keveset változik. A nagyobb településeken és a fővárosban élő roma emberek eszerint is több mint kétszer akkora eséllyel kapnak majd munkát, mint az 1000 főnél kisebb népességű kistépüléseken élők. Hasonlóan ehhez a fejlett gazdasági, társadalmi helyzetű térségekben élők (függetlenül településük méretétől) dupla akkora esélyekkel indulnak a munkaerőpiacra.

Modellünk a vonatkozási csoport szűkítésével már pontosabban becsülte a roma, cigány népesség esélyeit a munkaerőpiacra jutásra, mint az előző. Azonban a tanulmány korábbi fejezeteiben láthattuk, hogy a vizsgált népességben belül távolról sem kizárólagos a rendszeres, legális. Kétségtelen, hogy józan gazdaság- és társadalompolitika nyilvánvalóan a rendszeres jövedelemszerző tevékenységek arányának növelésére kell hogy törekedjen. Fontos és érvényes kérdésnek tartjuk azonban annak vizsgálatát, hogy milyen tényezők segítik a felmért személyeket ahhoz, hogy bármilyen módon belépjenek a munkaerőpiacra, mi segít (és mi hátráltat) abban, hogy akár alkalmi, akár ideénymunkákat elvállaljanak.

A harmadik modellben a függő változónak nem a rendszeres, hanem a rendszeres és az alkalmi munkavégzést együtt kezelő változót választottuk. A vonatkozási csoport továbbra is az aktív korú népesség szűkítésével létrejött, itt foglalkoztatási szempontból aktivizálhatónak nevezett népesség lett.

12. ábra. Az alkalmi vagy rendszeres munkához jutás esélyeinek különbségei a foglalkoztatási szempontból aktivizálható személyek körében

A modell a többszörös szűkítés következtében soványabb elődeinél, számos változót szignifikanciájának hiánya már kizárt. Ilyen a foglalkoztatást, a munkaerő-piaci belépést érvényesen nem magyarázó változó ebben a modellben a megkérdezettek életkora, vagy az első modellekben még szereplő roma identitás.

A modell ezzel együtt jelentősen, alaposan megváltozott képet mutat az előzőekhez képest. Abban az esetben, ha a foglalkoztatásra, a munkavállalásra vonatkozó kérdésünket úgy tesszük fel, hogy a roma, cigány népesség esetén mi az, ami átsegíti őket a munkátlanságon, vagy mik azok a tényezők, amelyek bármilyen jövedelemszerző tevékenységhez juttatják őket, akkor már eltűnik az iskolai végzettség korábban mindent elhomályosító szerepe. Az általános iskola befejezése, a szakképző iskola elvégzése kis mértékben még csökkenti is a munkához jutás esélyeit, de a közép- és a felsőfokú végzettség szerepe sem kiemelkedő.

A modell eredményei szerint a szélesen értelmezett munkaerőpiacra való belépést elsősorban a korábbi munkatapasztalat segíti elő: a jelentős tapasztalatokat felhalmozó embereknek tizenötször akkora esélyt kínálva a jövedelemszerzésre. A korábbi modellekkel összehasonlítható marad itt is a területi jellegzetességeket összesítő mutatók hatása. A nagyobb településeken élők bármilyen munkához kétszer akkora eséllyel jutnak, mint az 1000-nél kevesebb lakosú kistérségeken élő roma emberek. És a fejlett kistérségek hasonlóan jobb esélyeket kínálnak, mint a hazai cigányság zömének otthont adó fejletlen kistérségek.

5. ÖSSZEGZÉS

A munkajövedelmek hiánya egyrészt a szegénység magas kockázatával jár együtt, azaz a munkaerőpiacról kirekesztettek szociológiai értelemben nagyrészt lefedik az aktív korú, elvileg munkaképes, mégis munkajövedelmek hiányában súlyos szegénységben élő emberek társadalmi csoportját.

A kutatásban felmért roma, cigány népesség esetén ez fokozottan így van. Akár foglalkoztatási aktivitásuk arányát, akár munkaerő-piaci részvételüket nézzük – elmaradásuk hatalmasnak tűnik a teljes társadalomhoz képest. Az aktivizálást előtérbe helyező társadalompolitika előterébe ezért annak kell kerülni, hogy miképpen lehetne az esélyeket növelni. A megoldandó kérdések erős munkaerő-piaci szűkítésével azok lehetnek a megválaszolandó kérdések, hogy milyen társadalmi, gazdaság és szociális tényezők járulhatnak hozzá ahhoz, hogy minél több cigány, roma embernek legyen munkája, saját jövedelme és biztos megélhetési forrása. Amitől azt remélhetjük, hogy kevesebb ember ellátásáról kell az elvonásokból finanszírozott szociális ellátások révén, állami eszközökkel gondoskodni, miközben tudjuk, hogy ez a szempont másodlagos az egyéni életesélyek megteremtésén át a minőségi, egyáltalán: az emberhez méltó élet alapfeltételeinek megteremtéséhez és biztosításához képest. És ehhez a munkán, a jövedelemszerző tevékenységeken át vezet az út.

A szerző reméli, hogy ehhez a munkához be tudta mutatni, milyen utak (ösvények...) vezethetnek el a munkához a cigány, roma népesség esetén, legyen az a munka legális-tiszta-bejelentett, vagy akármilyen alkalmi, esetleges és a legalitás-illegalitás határán már túllépő.

Kévs dolog adhat okot optimizmusra a tanulmányban bemutatott témában, hiszen a számok mögött meglehetősen kedvezőtlen általános állapotú és nagyon rossz foglalkoztatási helyzetű népesség áll. Talán csak az adhat okot némi optimizmusra, hogy minden, itt bemutatott és elemzett, a munkavállaláshoz vezető út és ösvény a felmért cigány, roma népesség tényleges számain, valós cselekvésein alapul.

IRODALOM

Habich, Roland – Spéder Zsolt (1998): *Vesztesek és nyertesek: a társadalmi változások következményei három országban*. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1998*. Budapest, TÁRKI. p. 117-139

Havas Gábor – Kemény István – Kertesi Gábor (1998): *A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren*. Kritika, 19 (3): 31-36.

Kertesi Gábor: *Cigány gyerekek az iskolában, cigány felnőttek a munkaerőpiacon* In: Kertesi Gábor: *A társadalom peremén*, Osiris, Budapest, 2005

Kertesi Gábor (2000b): *A cigány foglalkoztatás leépülése és szerkezeti átalakulása 1984 és 1994 között*. Közgazdasági Szemle, XLVII. 2000, május

Kertesi Gábor (2005b): *Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után*. In: Kertesi Gábor: *A társadalom peremén*, Osiris, Budapest, 2005

Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella (2004): *A magyarországi cigányság 1971-2003*. Budapest, Gondolat – MTA Etnikai-nemzetiségi Kisebbségkutató Intézet.

Krémer Balázs – Bói Krisztina – Kurucz Erika – Mód Péter – Ottucsák Melinda – Pál Zsolt: Issue-paper: *A társadalmi kirekesztés által különösen veszélyeztetett csoportok (romák, megváltozott munkaképességűek) empirikus kutatása elé*. 2010. Február.

Ladányi János – Szelényi Iván (1997): *Ki a cigány?* Kritika, 12 (3): 179-191.

Ladányi János – Szelényi Iván (1998a). *Az etnikai besorolás objektivitásáról*. Kritika 3. szám 33-35.

Ladányi János – Szelényi Iván (1998b): *Még egyszer az etnikai besorolás objektivitásáról*. Replika, (30): 179-181.

Ladányi János: *Szociális és etnikai konfliktusok*. Tanulmányok a piaczgazdasági átmenet időszakából. Új Mandátum, Budapest, 2005

Liskó Ilona: *A cigány gyerekek szakképzésének támogatása*. In: *Cigányok és iskola*. Educatio Füzetek 3. sz

Marián Béla (szerk): *Roma társadalom – 2010*. Kutatási zárótanulmány. Marketing Centrum, 2011.

Roma társadalom. Zárótanulmány. Szerk. Letenyei László, Varga Attila. BCE Innovációs Központ Nonprofit Kft., TeTT Consult Kft., 2011.

VARGA ATTILA

7. INTEGRÁCIÓ ÉS DIFFERENCIÁLÓDÁS A ROMÁK GYENGE KÖTÉSEINEK TÜKRÉBEN

1. BEVEZETÉS

A következő tanulmány a roma társadalom egy bizonyos típusú kapcsolati erőforrásával, a gyenge kötésekkel foglalkozik. Ennek a problémának a felvetését fontosnak tartjuk a cigányság társadalmon belüli integrációjának megértése érdekében. A rendelkezésre álló keretek között összehasonlító elemzésre törekszünk, a kutatás eredményeit különféle forrásokból származó, a teljes felnőtt korú népességen mért adatokkal is összevetjük. Két kérdés vezérli a vizsgálódást. Egyrészt a romák gyenge kötéseinek relatív mennyisége, azaz a romák kapcsolati erőforrásainak becslése és ennek összehasonlítása hasonló szociokulturális háttérű emberek mintáin mért eredményekkel. Másrészt kísérletet teszünk a gyenge kötésekkel való ellátottságot befolyásoló, vagy azzal összefüggő tényezők feltárására, szintén összehasonlító perspektívában. Míg az előbbi vizsgálat az osztársadalmi egyenlőtlenségekkel kapcsolatos ismereteinket bővíti, az utóbbi megmutathatja a társadalmi tőke szerepét a romák közötti egyenlőtlenségek létrejöttében.

A társadalmi tőke bizonyos típusának tekinthető gyenge kötések sokrétű koncepció és igen kiterjedt irodalma van. Talán az egyik legnagyobb karriert befutott szociológiai eredetű tudományos fogalom, hiszen a természettudományok területén is használt koncepció (Barabási, 2003). Számunkra érdekes funkcióját, a társadalmi integrációban betöltött szerepét társadalomtudósok mellett természettudósok is tárgyalták (Csermely, 2004). A gyenge kötés fogalom egyszerre három, lényegében eltérő kötéstulajdonságra is utal. Ezek a kötések egyrészt „gyengék”, vagyis kevésbé intenzívek, úgymond olcsón fenntarthatók, ezért sok lehet belőlük egyszerre. Másrészt, gráfelméletileg indokolhatóan, ha kisvilág-hálózatok részei, akkor ezek a kötések hidat képeznek a hálózat különféle területei között.⁶¹ Az eredeti granovetteri értelemben (Granovetter 1973) ehhez hozzájárul még, hogy a hálózat különféle területeinek különféle tulajdonságai vannak, tehát a gyenge kötések végein heterogén (az egótól és egymástól eltérő) csúcsok találhatók.

A fentiek okán Ronald Burt nyomán „hídszerű” (*bridging*) kötéseknek is nevezhetjük a gyenge kötések, szemben a „kötő” (*bonding*) típusú, csoporton belüli és homofilikus kapcsolatokkal (Burt, 2005).⁶² A kötések olcsóságából, sokféleségéből és hídszerepéből adódik az erejük. A megfelelően

⁶¹ A kisvilág-hálózatok egzakt leírásával többek között Barabási (2003) foglalkozott.

⁶² A társadalmi tőke különféle koncepcióinak tipológiáját tekinti át Angelusz és Tardos (2001).

beágyazott személy a legkülönbébb erőforrásokhoz, pozíciókhoz juthat hozzá: (1) kapcsolatait saját céljai elérése érdekében különféle helyzetekben mobilizálhatja; (2) eltérő hálózati pozíciókból származó információk birtokába kerülhet; (3) esetleg a pozíciók között közvetítve előnyökhöz juthat (*Granovetter, 1973; Lin, 1999*). Ezen az elméleti alapon, pontosabban ezeket az előfeltevéseket elfogadva állíthatjuk, hogy társadalmi szinten a gyenge kötések hozzájárulnak az integrációhoz. Egyrészt, ahogy azt láthattuk egyéni szinten, az egyéni pozícióhoz kötődő erőforrások révén integrálnak, miközben beilleszkednek az egyenlőtlenségek rendszerébe. Másrészt ezek a kötések kollektív szinten is betölthetnek integratív funkciót, mivel egymástól eltérő alcsoportok között biztosítják a kommunikációt és egyéb erőforrások cseréjét. Bizonyos közösségek cselekvőkészségének a gyenge kötésekre való visszavezetése már Granovetter klasszikus tanulmányában is megjelent lehetőségként, majd később egy sor kutatást ösztönzött ebben a témában (*Granovetter, 1974, 1983*).

Az ilyen hálózati motívum vizsgálata társadalmi léptékben igen problematikus lenne, de bizonyos technikák és előfeltevés-rendszerek lehetővé teszik számunkra, hogy megközelítsük ezt a kérdést. Ezen az alapon vizsgálódva az egohálózatok aggregált heterogenitása alapján vizsgálhatjuk a romák társadalmi pozícióját. Ennek a heterogenitásnak a mértéke képet adhat arról, hogy a cigányság mennyire van elválasztva a sokféleképpen instrumentálizálható kapcsolati erőforrásoktól, és mennyire képes a magyarországi társadalom a fent hivatkozott elméletekben foglalt rendszerszintű előnyöket a romákkal kapcsolatban is hasznosítani.

Ezek az erőforrások a társadalom tagjai között egyenetlenül oszlanak meg, az egyenlőtlenségek különféle tényezői és így a többféleképpen definiálható kapcsolati erőforrások is kumulálódnak (Utasi, 2002). Így a cigányság és a teljes népesség közötti eltéréseket a többi egyenlőtlenségdimenziót figyelembe véve kell megítélni. Korábbi kutatások alapján úgy tűnik, hogy a romák mind gyenge, mind erős kötések szempontjából „kapcsolati nagytőkéseknek” mondhatók mind gyenge mind erős kötések szempontjából (Albert és Dávid, 2006), tehát jól integrált csoportról van szó ebben az értelemben. A romák kiterjedt baráti és ismeretségi körrel, erős rokonsági kapcsolatokkal rendelkeznek, s ez mindenképpen komoly erőforrás számukra. Az előbbi tanulmány az ennek a vizsgálódásnak a tárgyát képező gyenge kötésekkel is foglalkozik, lényegében azonos mérési repertoárral. A mostani elemzés azonban ettől eltérő mintavételen alapszik, ami az ezzel kapcsolatban kialakult vitás kérdések miatt is (Ladányi és Szelényi, 2001) indokoltá teszi az összehasonlítást (az említett eltérésekről a továbbiakban lesz részletesen szó).

Az egyenlőtlenségekkel összefüggésben felvetődik a kérdés, hogy a romák között mekkora eltérésekkel számolhatunk ebben a tekintetben, hiszen a legtöbb dimenzióban eléggé homogén népességről van szó. Továbbá, mi „magyarázhatja” ezeket az eltéréseket és mekkora mértékben, hiszen az előbb említett homogenitás miatt kevésbé differenciált népességről beszélünk. Ha

úgy találjuk majd, hogy a gyenge kötésekkel való ellátottság más egyenlőtlenségekkel kovariál, akkor joggal feltételezhetjük, hogy a társadalmi tőke fontos szerepet játszik a romák közti státuszkülönbségek alakulásában.

A továbbiakban először röviden tárgyaljuk a mérési koncepciót, majd néhány alapadat és más lényeges vizsgálatok bemutatása után a gyenge kötések mennyiségi mutatóinak összehasonlítása következik. Ennek során bemutatjuk azokat a változókat, amelyek szorosan összefüggnek és a magyarázó modell részei lehetnek. Végül a magyarázó modell eredményeit összevetjük a magyarországi teljes népességen mért mintázatokkal. Az eredményeket a cikk végén röviden összefoglaljuk.

1.1. A MINTA

A *Roma társadalom 2010* című kutatásnak a Budapesti Corvinus Egyetem által készített felvételének adatait használtuk fel a tanulmányban. Ebben a felvételben a romák lakta lakóövezeteket az önkormányzati tisztviselők és a szociális szférában dolgozó kulcsinformátorok segítségével érték el. A mintavételből adódóan feltehetőleg felülreprezentáltak a szegregáltan élő romák. Habár kapcsolati témájú kérdéseket a kutatás minden szintjén feltettek, a BCE kérdőíveinek fele tartalmazott kapcsolathálózati kérdésblokkot. Ezt a körülbelül 1000 fős almintát használtuk fel a tanulmányban. Az adatokat életkor szerint súlyoztuk.

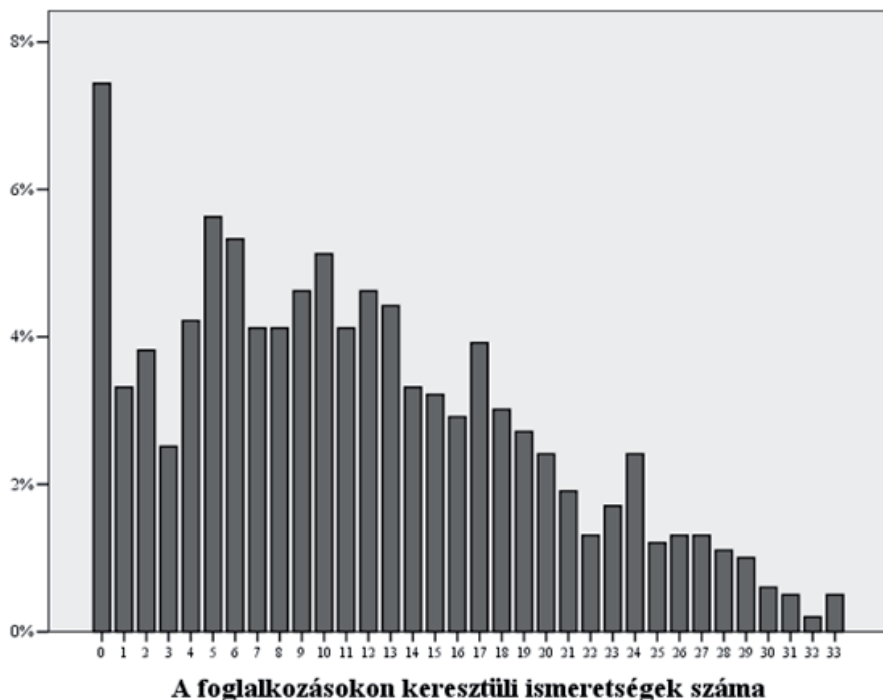
2. MÉRŐESZKÖZÖK ÉS AZ ALAPADATOK ÖSSZEHASONLÍTÁSA

Kérdőíves kutatások esetében a gyenge kötések vagy a társadalmi tőke mérésére általában úgynevezett pozíciógenerátorokat használnak.⁶³ Foglalkozásnevek említése után a kérdezettnek meg kell válaszolnia, hogy ismer-e ilyen foglalkozású embereket, esetleg ezek egyes attribútumaira is rákérdeznek. A módszer a foglalkozások révén a megkérdezett személy különféle társadalmi pozíciókhoz való hozzáférését igyekszik lefedni (*Lin, Fu és Hsung, 2001*). A foglalkozásnevek listájának megtervezése és kellő száma biztosítja, hogy részletes és pontos képet alkothassunk a megkérdezett személy egohálójáról. Az így begyűjtött kapcsolatokat általában gyenge kötéseknek tekintjük, magát a módszertant ezek feltérképezésére fejlesztették ki, de természetesen az erős vagy a közepes erősségű kapcsolatok is indukálhatnak válaszokat a kérdéssorra. Összefoglalva, ez a módszer, a további elemzési kíváncsalmaktól függően, közvetlenül a megkérdezett személy egohálójának heterogenitását és kiterjedtségét méri.

⁶³Hasonló módszer az erőforrás-generátor (Van der Gaag és Snijders, 2005).

A BCE kérdőívében részletes (az ágazati és a hierarchikus dimenziókat is figyelembe vevő), 33 foglalkozásnevet tartalmazó pozíciógenerátor volt, s ez sokféle összehasonlító vizsgálatra ad lehetőséget (lásd a függelékét). Az említett foglalkozások számát összesítettük, ez az index a kapcsolatok kiterjedtségét (extensivity) adja, és ez vizsgálatunk függő változója. A más kutatások eredményeivel való összevetéskor különbséget teszünk a válaszadó által pusztán ismert, illetve jól ismert, vele szívességi viszonyban lévő kapcsolatok száma között.⁶⁴

1. ábra. A pozíciógenerátor összesített indexe

Átlag = 11,52, standard szórás = 8,09.

A függő változó mellé négy másik változócsoporthoz vonunk be a vizsgálatba. A demográfiai háttérváltozók és az alapvető regionális illetve lakóhelyi ismérvek mellett a gazdasági erőforrások, a politikai részvétel, valamint a valóságssággal és az interetnikus viszonyokkal együtt értelmezett identitáselemek

⁶⁴A válaszadótól először megkérdezzük, ismer-e adott foglalkozású személyt legalább futólag, majd hogy ismeri-e az illetőt közelebből, és esetleg kérhet-e tőle tanácsot, segítséget.

összefüggéseit elemeztük. Ami a gazdasági erőforrásokat illeti, ezt a kérdőívben szereplő kilenc háztartási vagyontárgy összesített indexével mértük. A politikai involváltság mérésére három változót használtunk fel. A politikai tárgyú beszélgetésekben való részvétel ordinális skálán mért gyakorisága mellett kérdéseket tettünk fel a megkérdezett személynek a CKÖ vagy más romaszervezetek valamint pártok munkájában való részvételéről is. Az ebből a három változóból nyert főkomponenst is felhasználtuk a regressziós modellben.⁶⁵

Az eddig felsorolt változók mellett több identitáselemet is vizsgáltunk. Elképzelhető, hogy az átlagosan több erőforrással rendelkező többségi társadalommal fenntartott intenzívebb kapcsolatok hatnak a gyenge kapcsolatok kiterjedtségére. Az interetnikus viszonyok három viszonylatával foglalkoztunk. A válaszadó elsőként megnevezett nemzetiségi, etnikai hovatartozását használtuk független változóként. Az eredetileg felvett négy válaszlehetőséget (cigány, roma vagyok; magyarországi roma vagyok; részben roma, cigány, részben magyar vagyok; magyar vagyok) kétértékűvé kódoltuk. A szegregáció mérésére a kérdőív végén szereplő, a kérdezőbiztos által kitöltött, a lakóház jellegére vonatkozó itemsort használtuk, és a cigánytelepi lakásokat kiemelve hoztunk létre egy dichotóm változót. A kérdőívben szerepelt egy kérdés a baráti hálózat etnikai összetételére vonatkozóan. A kérdés azt tudakolta, hogy a válaszadó személy baráti társaságának hány százaléka roma. Végül feltételeztük, hogy növeli a kapcsolatok kiterjedtségét a valamelyik gyülekezetben való aktív részvétel.

A teljes népességgel való részletesebb összehasonlításra Angelusz Róbert és Tardos Róbert *A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években* (1998) (2001) című tanulmánya ad lehetőséget (MTA-ELTE KKCS Omnibusz). A tanulmány többféleképpen definiált, több oldalról megvilágított kapcsolati erőforrások háttérváltozóit vizsgálja, nem pusztán a pozíciógenerátor eredményeit. Legfőbb megállapításai a rendszerváltáshoz köthető átrendeződésre és néhány stabil társadalomszerkezeti tényezőre, valamint a társadalmi differenciálódás növekedésére vonatkoznak. Ezen kívül eredményeinket összevetjük Albert Fruzsina és Dávid Beáta (2006) *A kapcsolati tőke dimenziói etnikai metszetben* című tanulmányának néhány megállapításával. Ez a tanulmány a már említett 2004-es romafelvétel vizsgálati eredményeit tartalmazza (TÁRKI). Az adatokat hólabda módszerrel gyűjtötték.⁶⁶

Most lássuk a különféle vizsgálatok eredményeinek összehasonlítását! Először tekintsük át a TÁRKI romaeredményeit! E vizsgálatokból tudjuk (Albert és Dávid, 2006), hogy a pozíciógenerátorok eredményei magasabbak

⁶⁵A fő komponensben a tényezők súlyai a következőképpen alakultak: politikai tárgyú beszélgetések, 0,582; politikai pártban végzett munka, 0,826; CKÖ-ben végzett munka, 0,793.

⁶⁶Ebben a kérdőívben 23 foglalkozásnevet tartalmazó pozíciógenerátor volt. Ez a 23 foglalkozásnév a BCE-NCSSZI pozíciógenerátorában is szerepel.

a romák esetében, mint a hasonló iskolai végzettségű többségi lakosság esetében (1. táblázat). A jelen mintán a kérdéses, az előbb említett kutatásban is felhasznált 23 foglalkozásnév említésének átlaga 8,7, s ez jelentősen elmarad az előbbi vizsgálat átlagaitól (a romák körében e szakmák említési gyakorisága 12,2). Ha a roma emberek két mintájának eredményeit iskolai végzettség mentén hasonlítjuk össze, akkor ezek a különbségek megmaradnak. A különbségek magyarázataként a mintavételi technikákból adódó eltérések kínálkoznak. Elképzelhető, hogy a BCE-NCSSZI-mintában, mint említettük, felülreprezentáltak a szegregáltan élő romák, ami a TÁRKI adatfelvétele esetében feltehetőleg nem áll fenn.

A cigányságról a TÁRKI által az előbbi kutatás keretei között készített, a magyarországi teljes felnőtt korú népességet is reprezentáló adatokat ennek a kutatásnak az eredményeivel összevetve azt állapíthatjuk meg, hogy a romák az iskolai végzettség kategóriái mentén legalább 10 százalékponttal kevesebb foglalkozásokon keresetüli ismeretséget említettek (1. táblázat). Úgy tűnik, hogy a magyarországi teljes népességhez képest a 8 osztályt vagy annál kevesebbet végzett romák vannak a legrosszabb helyzetben, hiszen itt a különbség 16 százalékpont. A teljes népességgel való összevetés részletesebb lehet az Angelusz és Tardos (1998) által publikált adatok alapján (2. táblázat), amelyek ebben az esetben csak a közelebből ismert személyekre vonatkoznak. A romáknak ebben az összevetésben is átlagosan kevesebb kapcsolatuk van, habár a különbségek nem olyan nagyok, mint az előző összevetésben. Ennek alapján tehát úgy tűnik, hogy a közelebbi kapcsolatok száma tekintetében a romák jobban közelítenek a magyarországi teljes népességhez. Az összehasonlításhoz kellően számos kategóriák közül a 8 osztályt vagy annál kevesebbet és a középiskolát végzetteknek vannak olyan kiterjedt közelebbi nexusai, mint a teljes felnőtt népességnek. Foglalkozás szerint pedig a szakmunkások vannak jobb helyzetben.⁶⁷ Ezeknek az eredményeknek az alapján annyit megállapíthatunk, hogy a roma embereknek valamennyivel kevesebb gyenge kötésük van.⁶⁸

⁶⁷ A nyugdíjasok esetében a romáknak több kapcsolatuk van, de erre magyarázatot adhat, hogy a romák között kisebb az öregségi nyugdíjasok aránya.

⁶⁸ A szóban forgó változó eloszlása alapján (1. ábra) felvetődhet, hogy a pozíciógenerátort nem kérdezték le minden esetben, esetleg nem kérdezték azt végig. A gyanú abból adódhat, hogy az eloszlás ívébe nem illeszkedően sok az egyetlen ismerőst sem említő aránya. Iskolai végzettség és vagyoni helyzet tekintetében azonban ezt várhatnánk. Maximum nyolc osztályt végzett 69%, míg a kapcsolattal nem rendelkezők 84%-a, illetve az utóbbi csoport átlagban 3,9 vagyontárggyal van ellátva, a teljes népesség pedig 4,9-del. Továbbá a 33 foglalkozásnév közül a három legismertebb foglalkozás sorszáma csökkenő sorrendben 30, 24, 11, ez pedig arra utal, hogy az adatfelvételkor nem hagyták ki a kérdéssor egyes elemeit.

1. táblázat. A pozíciógenerátor eredményeinek összehasonlítása a TÁRKI adatfelvételének eredményeivel (A foglalkozások általi ismeretségek számának százalékéka)

	TÁRKI, romafelvétel 2004, foglalkozási nexus, %	TÁRKI, teljes, 2004, foglalkozási nexus, %	BCE-NCSSZI, Roma társadalom 2010, foglalkozási nexus, %	BCE-NCSSZI, Roma társadalom 2010, esetszám
ISKOLÁZOTTSÁG				
Maximum 8 általános	53	50	34	643
Szaktanulmányozó	69	60	50	200
Középiskola	74	65	53	46

2. táblázat. A pozíciógenerátor eredményeinek összehasonlítása az MTA-ELTE KKCS-vizsgálat eredményeivel (A foglalkozások általi közeli ismeretségek számának százalékéka)

	MTA-ELTE KKCS, foglalkozási nexus, %	BCE-NCSSZI, Roma társadalom foglalkozási nexus, %	BCE-NCSSZI, Roma társadalom esetszám
ISKOLÁZOTTSÁG			
8 osztálynál kevesebb	15	15	157
8 általános	22	18	487
Szaktanulmányozó	30	26	200
Középiskola	30	31	46
Diplomás	37	42	7
FOGLALKOZÁS			
Vezető állású	41	40	7
Beosztott értelm.	38	28	4
Egyéb szellemi	33	24	14
Önálló, vállalk.	42	30	3
Szaktanulmányozó	30	29	65
Egyéb fizikai	27	20	52
Munkanélküli	25	19	360
Nyugdíjas	21	24	131
Tanuló (hallgató)	33	16	55

3. A GYENGE KÖTÉSEK HÁTTÉRVÁLTOZÓI

Lássuk először a kétváltozós elemzés eredményeit! Három változó nem mutatott szignifikáns kapcsolatot a függő változóval (3. és 4. táblázat). A település lélekszáma esetében két, egymással ellentétes tendencia is érvényesülhet: a nagyobb városok sokszínűségét és erőforrásvonzó képességét kompenzálja a kistelepülések sűrű és ezáltal heterogén belső hálózata.

3. táblázat. Független változók összefüggései a foglalkozási nexussal (átlagok és varianciaanalízisek)

	Foglalkozási nexus, átlagok, db	F	p
NEM		8,30	0,004
Férfi	12,27		
Nő	10,81		
ÉLETKOR		1,48	0,218
16–29	10,98		
30–44	11,91		
45–59	11,73		
60 évesnél idősebbek	10,00		
PÁRKAPCSOLATI STÁTUSZ		3,22	0,073
Párkapcsolatban él	11,82		
Párkapcsolaton kívül él	10,83		
ISKOLAI VÉGZETTSÉG		19,78	0,000
Kevesebb mint 8 osztály	9,30		
8 osztály	10,19		
Szaktanisként, szakiskola	14,52		
Érettségizett	16,31		
Diplomás	21,71		
RÉGIÓ		4,23	0,000
Észak-Magyarország	10,55		
Észak-Alföld	11,15		
Dél-Alföld	13,74		
Közép-Magyarország	12,06		
Közép-Dunántúl	8,28		
Nyugat-Dunántúl	10,41		
Dél-Dunántúl	13,12		
MUNKAERŐ-PIACI AKTIVITÁS		13,61	0,000
Van állása	13,39		
Nincs állása	10,90		
IDENTITÁS		25,35	0,000
Cigánynak vallja magát elsősorban	10,35		
Magyarnak vallja magát elsősorban	12,98		
LAKÓHELYI SZEGREGÁCIÓ		4,02	0,045
Cigánytelepen lakik	10,37		
Nem cigánytelepen lakik	11,59		
VALLÁLOSSÁG		45,57	0,000
Nem jár gyülekezethez	10,19		
Legalább nagyobb egyházi ünnepeken jár templomba	13,82		

Szintén nem mutat összefüggést a megkérdezett személy párkapcsolati státusza. Az életkor tekintetében a teljes felnőtt korú lakosságon belül a kapcsolatok kiterjedtsége a harmincas és negyvenes éveik első felében járó korosztályban éri el a csúcst, majd az életkor előrehaladtával csökken a kapcsolatok kiterjedtsége (*Angelusz és Tardos, 1998*). Ez a tendencia itt is megfigyelhető, habár nem szignifikáns a szóban forgó életkori bontásban.

A szignifikáns változók közül az összefüggés erőssége alapján négy emelkedik ki: a vagyoni helyzet, az iskolai végzettség, a politikai és a vallási aktivitás (3. és 4. táblázat). Mind a négy változó erős összefüggést mutat a független változóval. Az előbbi három tényező, vagyis a gazdasági erőforrások mennyisége, a kulturális tőke és a politikai részvétel a magyarországi teljes lakosság kapcsolati erőforrásokkal való ellátottságának szintén a legfontosabb magyarázó változói. A vallásosságot az említett tanulmány külön nem vizsgálta, azonban a roma mintában a befolyásoló ereje igen nagy, hiszen a gyülekezetbe járók több mint 3 foglalkozásnévvel többet említettek.

4. táblázat Független változók összefüggései a foglalkozási nexussal (korrelációs együtthatók)

Életkor	0,056
A lakóhely lélekszáma	0,032
Vagyon	0,295**
A baráti nexus etnikai összetétele (nem roma emberrel való nexus: +)	-0,182**
Politikai faktorszokor (involvál: +)	0,265**

** 0,01 szinten szignifikáns

Habár a cellák esetszámai elaprózódtak, mégis érdemes részletesebben is szemügyre venni az aktívabb vallási és gyülekezeti életet élők felekezeti megoszlását (5. táblázat). A mintába kerültek 28%-a mondta azt magáról, hogy legalább nagyobb egyházi ünnepeken templomba jár. Átlagon felüli társadalmi tőkájuk van a katolikusoknak és a reformátusoknak. A mintában megjelenő második legnagyobb egyháznak, A Hit Gyülekezetének átlagon aluli értékei vannak ebben a tekintetben. A legheterogénebb egohálózatuk a kis-egyházak tagjainak van.

Míg az előbb említett összefüggéseket könnyű értelmeznünk, addig a regionális eltéréseket annál nehezebb. A regionális különbségek egyre

markánsabbá váltak a rendszerváltás óta, és a területi differenciálódás ebben a vonatkozásban is kimutatható; a makrorégiók eltérő mennyiségű társadalmi tőkét halmoznak fel, ahogy azt Angelusz és Tardos (1998) is kimutatta. Ebben a vizsgálatban is kimutatható összefüggés, azonban a kelet-nyugat magyarázó séma nem működik. A déli megyékben jelentősen kiterjedtebbek a romák hálózatai, míg a gazdaságilag jobban fejlett nyugati megyékben az átlag alatti számú ismeretségről számoltak be. Erre talán valamilyen néprajzi magyarázatot lehetne adni.

Az identitáselemek mindegyikével van mérhető összefüggés. Több gyenge kötéstől számoltak be azok, akiknek fontosabb a magyar identitás, illetve azok, akiknek baráti társaságában arányaiban kevesebb a roma. Ha a véletlen vezérli a kapcsolódásokat, akkor a kisebbségek kötése nagyobb eséllyel válnak heterofil mintázatúvá, hiszen a többség, aránya miatt, inkább rendelkezésre áll barátként vagy ismerősként. Különösen igaz ez a heterofilikus tendencia a gyenge kötésekre, hiszen ezek kevésbé közeli kapcsolatok, és kulturális határokat könnyebben átvívnak. Ennek megfelelően a pozíciógenerátor által előhívott kapcsolatok 64%-a nem romákkal áll fenn. A heterofil kontaktusokat ezen kívül nyilván elősegíti a többségi társadalommal való erősebb identifikáció is. A térbeli elkülönülés (a cigánytelepi lakóhely) szintén befolyásolja a gyenge kötések kiterjedtségét, azonban ez kevésbé szignifikáns változó.

5. táblázat. Az aktív gyülekezeti életet élő felekezeti megoszlása és foglalkozási nexusa

	Átlag	N	Szórás
Római katolikus	15,00	150	7,79
Görög katolikus	10,71	24	8,61
Református, kálvinista	14,14	25	6,62
Evangelikus, lutheránus	9,24	8	5,05
A Hit Gyülekezetének híve	10,51	43	7,65
Izraelita, zsidó	10,00	1	0,00
Egyéb	17,02	30	7,23

F=3,981; p= 0,001

4. MAGYARÁZÓ MODELLEK ÖSSZEHASONLÍTÁSA

A válaszadó személy neme az egyedüli demográfiai változó, amely jelentősnek bizonyult (6. táblázat). A teljes felnőtt lakosságra is érvényes megfigyelés, hogy a férfiaknak nagyobb kapcsolati tőkéjük van, mint a nőknek. Egész pontosan: a férfiak hálózatát a gyenge és a közepes erősségű kapcsolatokat jellemzik, míg a nők esetében előtérbe kerülnek az erős, bizalmas kapcsolatok. A legerősebb magyarázó változó a modellben a háztartási vagyontárgyakkal való ellátottság összesített indexe (6. táblázat). Ennek alapján úgy tűnik, hogy a gazdasági erőforrások mennyisége önmagában is jelentősen összefonódik a társadalmi tőke kiterjedésével a romák körében csakúgy, mint a többségi társadalomban. A második legnagyobb béta együtthatója a politikai involváltságnak van. Ez a többségi társadalomban is jelentős differenciáló tényező a roma emberek körében is erősen összefügg a gyenge kötések kiterjedtségével. Az iskolai végzettség hatása a kontrollmodellben is fennmarad (6. táblázat). A szakmunkás végzettség differenciál legerősebben a 8 osztályt vagy az annál kevesebbet végzettekhez képest, hiszen számarányukat tekintve a diplomások és az érettségizettek is alulmaradnak velük, ti. a szakmunkásokkal szemben, habár az utóbbiaknak ti. a diplomásoknak és az érettségizetteknek valójában szerteágazóbb személyes hálózatuk van. A statisztikai régiók szintén megtartják magyarázó erejüket, habár így is nehéz az általuk kirajzolt mintázatot értelmezni.

A cigánytelepi lakhely és a munkaerő-piaci aktivitás elveszti magyarázó erejét, az utóbbi egyértelműen a gazdasági erőforrások nagyobb befolyásoló ereje miatt. Ez a fejlemény többféleképpen is értelmezhető. Elképzelhető, hogy mivel a munkavégzés fluktuál ebben a társadalmi szegmensben, ezért inkább a munkavégzés más dimenziói differenciálnak, például a munkavégzés hosszú távon mért tartóssága. Az is feltehető (a kérdezőbiztosok tapasztalatai alapján), hogy a megkérdezett személyek sok esetben nem számoltak be, nem számolhattak be a nem regisztrált gazdaságban végzett jövedelemszerző tevékenységükről, tehát nem tudhatjuk biztosan, hogy a munkanélküliek valóban munka nélküliek-e.

Néhány kivételtől (földtulajdon, vállalkozók) eltekintve, (s ezeket ebben a tanulmányban nem elemezzük) ezek azok a változók, amelyek szignifikánsak bizonyultak Angelusz és Tardos modelljében is. Ha csak e karakterisztikus változók magyarázó erejét vesszük, akkor 0,194-es R^2 értéket kapunk.⁶⁹ Ez az érték jelentősen nagyobb, mint az 1987-es felvételtől származó, a pozíció-generátor eredményire készített regressziós modell magyarázó ereje (0,12), de

⁶⁹Az említett rövid modellünk tehát a vagyoni helyzet, a politikai involváltság, a munkaerő-piaci státusz, az iskolai végzettség, a nem és a régiók változóit tartalmazta. A változók erősségének sorrendje nem különbözik attól a modelltől, amelyben már az identitás, a baráti nexus és a vallássság változói is szerepelnek.

kisebb, mint az 1997-esé (0,25) (*Angelusz és Tardos, 1998*). E szerzők megállapítják, hogy a magyarázó változók átstrukturálódása mellett a rendszerváltással növekedett a társas erőforrások differenciálódásának magyarázata, ami szerintük arra utal, hogy a rétegeken belüli kontaktusok a bezáródás irányába mozdultak el. Megállapíthatjuk, hogy a cigányság közelíti ezt a rendszerváltás után pár évvel megfigyelhető strukturáltságot, legalábbis ebben a megközelítésben. Mindezt figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy a roma társadalom sok tekintetben a teljes magyar társadalmat jellemző tendenciák mentén változik, és hogy a társadalmi tőkének viszonylag jelentős differenciáló ereje van, hiszen más tőkefajtákkal erős összefüggést mutat.

6. táblázat. A regressziós elemzés béta együtthatói (legalább 0,05 szinten szignifikáns együtthatók)

Nem (nő: +)		-0,081
Iskolai végzettség (8 osztály és annál kevesebb)	<i>szakmunkásképző</i>	0,117
	<i>érettségi és diploma</i>	0,098
Munkaerő-piaci aktivitás		
Vagyon		0,192
Régió (Észak-Magyarország)	<i>Észak-Alföld</i>	
	<i>Dél-Alföld</i>	
	<i>Közép-Magyarország</i>	
	<i>Közép-Dunántúl</i>	-0,106
	<i>Nyugat-Dunántúl</i>	-0,078
	<i>Dél-Dunántúl</i>	0,102
Identitás (magyar: +)		0,126
Baráti nexus (nem roma emberrel: +)		0,112
A baráti nexus kiterjedtsége		0,094
Cigánytelepi lakóhely		
Gyülekezeti aktivitás		0,150
Politikai faktorszakör (involtált: -)		0,147
R² = 0,263		

Az előbbieken kívül a kisebbségi létből fakadó identitással kapcsolatos kérdések, és a modellbe bevont vallásosság dimenziója új elemekkel gazdagítja a modellt. Mint láthattuk, a gyülekezeti aktivitás és a társadalmi tőke nagysága erősen összefüggnek. Ez a hatás a többi változóval kontrollálva is fennmarad, a gyülekezeti aktivitás a vagyontárgyak után – szorosan a politikai aktivitás mellett – a második legerősebb magyarázó változó.

A magyar identitást inkább hangsúlyozók kapcsolathálózata kiterjedtebb. Úgyszintén kiterjedtebb azok nexusa, akiknek a baráti társaságában arányaiban kevesebb a roma. Mivel a modellben szerepel a baráti egoháló kiterjedtsége is, így annak hatását kiszűrjük. Erre azért van szükség, mert a baráti háló homogenitása nyilvánvalóan összefügg annak méretével. Így végül megállapíthatjuk, hogy ennek a két, úgymond „hidat képező” csoportnak a pozíciójánál fogva több társadalmi tőkéje van.

5. ÖSSZEFOGLALÁS

Eredményeink alapján úgy tűnik, hogy a romáknak kevesebb gyenge kötésük van, mint a hasonló iskolai végzettségű vagy hasonló foglalkozású teljes magyar felnőttkorú lakosának, habár korábbi kutatások más eredményre jutottak. Az eltérések okai valószínűleg a mintavételi eljárásban keresendők, de ennek a tanulmánynak a keretei között nem lehet pontos választ adni erre a kérdésre. Ettől függetlenül, a romák körében a társadalmi tőke e fajtája más jellegű erőforrásokkal erős összefüggést mutat, a teljes népesség helyzetéhez hasonlóan, s ez arra utal, hogy a roma emberek közötti egyenlőtlenségek kialakulásában fontos szerepe van a gyenge kötésekkel való ellátottság mértékének. A romák körében is a teljes népességen belülihez hasonló mintázatot mutat a gyenge kötések tekintetében erősen differenciáló tényezők súlya, például az iskolai végzettségé, a vagyoné vagy a politikai részvételé. A gyülekezeti aktivitás emelendő még ki az összefüggések közül. Ezek az eredmények arra utalnak, hogy a roma emberek körében is hasonlóak a differenciáló mozzanatok, mint a teljes népességen belül. Végül visszakanyarodva az első kérdésre, a romák kevesebb gyenge kötésére magyarázatot adhatnak olyan tényezők, amik mentén nem végeztünk összehasonlítást (ilyen például a vagyon), vagy esetleg a többség-kisebbség relációból fakadó egyenlőtlenségek is. Az utóbbira utal, hogy a magyar identitás előtérbe helyezése és az inkább a többségi társadalommal fenntartott baráti kapcsolatok mind növelik a gyenge kötések mennyiségét.

IRODALOM

- Albert F. – Dávid B. (2006): *A kapcsolati tőke dimenziói etnikai metszetben*. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): Társadalmi riport. Budapest: TÁRKI, 351-372.
- Angelusz R. – Tardos R. (1998). *A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években*. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): Társadalmi riport. Budapest: TÁRKI, 237-256.
- Angelusz R. – Tardos R. (2001): *Change and Stability in Social Network Resources: the Case of Hungary Under Transformation*. In Lin, N. – Cook, K. – Burt, R. S. (szerk.). *Social capital: theory and research*. New York: Aldine de Gruyter, 55-81.
- Barabási A. L. (2003): *Behálózva. A hálózatok új tudománya*. Budapest: Magyar Könyvklub.
- Burt, R. S. (2005): *Brokerage and Closure: An Introduction to Social Capital*. Oxford: Oxford University Press.
- Csermely P. (2004): *A rejtett hálózatok ereje. Hogyan stabilizálják a világot a gyenge kapcsolatok?* Budapest: Vince Kiadó.
- Granovetter, M. S. (1973). *The Strength of Weak Ties*. The American Journal of Sociology, 78(6). 1360-1380.
- Granovetter, M. (1983): *The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited*. Sociological Theory, 1(1), 201-233.
- Lin, N. (1999). *Building a network theory of social capital*. Connections, 22(1), 28-51.
- Lin, N. – Fu, Y. – Hsung, R. (2001): *The Position Generator: Measurement Techniques for Investigations of Social Capital*. In Lin, N. – Cook, K. – Burt, R. S. (szerk.): *Social capital: theory and research*. New York: Aldine de Gruyter, 55-81.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2001): *A roma etnicitás „társadalmi konstrukciója” Bulgáriában, Magyarországon és Romániában a piaci átmenet korszakában*. Szociológiai Szemle, 211(4), 85-95.
- Utasi Á. (2002): *A társadalmi integráció és szolidaritás alapjai: a bizalmas kapcsolatok*. Századvég, 24(2).
- Van der Gaag, M. – Snijders, T. (2005): *The Resource Generator: Social Capital Quantification with Concrete Items*. Social Networks, 27(1), 1-29.

FÜGGELÉK

A pozíciógenerátor foglalkozásnevei

Sofőr
Mérnök
Irodai dolgozó
Tanító
Ügyvéd, jogász, bíró
Védőnő
Lakatos
Vállalkozó
Parasztgazda
Kereskedő
Orvos
Újságíró, tévé-, rádióriporter
Fodrász
Középiskolai tanár
Önkormányzati képviselő
Villanyszerelő
Pap
Kőműves
Rendőr
Katonatiszt
Traktoros
Ápolónő, ápoló
Autószerelő
Segéd munkás
Őrző-védő őr
Gyógyszerész
Belsőépítész
Pincér
Igazgató
Bolti eladó
Színész
Sebész
Tudós

KOLTAI JÚLIA

8. DEFINÍCIÓK A GYAKORLATBAN: A CIGÁNYSÁGHOZ VALÓ KÖTŐDÉS A KÉT MINTÁBAN

1. BEVEZETÉS

A kutatás, amely alapján ez a kötet született, (többek között) azt tűzte ki célul, hogy megvizsgálja: mennyit számítanak a definíciós különbségek a nehezen körülhatárolható csoportok, például a romák esetében. Ez indokolta tehát a kétszer kétezer fős és nem pedig az egyszer négyezer fős minta létrehozását. Ahogy ebben a kötetben a korábbiakban bemutattuk, az egyik minta arra irányult, hogy felmérje a többségi társadalom által romának tartottak csoportját; a másik pedig arra, hogy a roma társadalom által romának tartottakat vizsgálja. Kérdés persze, hogy e két csoport tagjai között vannak-e különbségek, és ha igen, akkor azok milyen jellegűek. Erre a kérdésre természetesen nagyon sokféle irányból közelíthetők meg a válaszlehetőségek: vizsgálhatjuk például a két minta tagjainak szocio-demográfiai összetételét, munkaerő-piaci aktivitását, esetleg attitűdjeiket is. Ebben a tanulmányban a mintákba került megkérdezetteket abból a nézőpontból kívánjuk összehasonlítani, hogy különböznek-e a cigánysághoz való kötődésük szempontból: tehát másképp viszonyulnak-e cigányságukhoz azok, akiket a nem cigány környezet cigánynak tart, mint azok, akik a cigány közösség részeként kerültek be a mintába.⁷⁰

2. A CIGÁNYSÁGHOZ VALÓ KÖTŐDÉS ÖSSZETEVŐI

A cigánysághoz való kötődés többféle elemből állhat össze, amelyek külön-külön talán csak közvetetten mutatják valaki kötődését saját csoportjához, származásához, ám együttesen olyan képet adhatnak, amelyben a sok tényező összeáll egységes, értelmezhető látens dimenzióvá.

A cigánysághoz való kötődést a kutatás szerencsére nagyon sokféle módon közelítette meg. Az alábbiakban azokat a dimenziókat mutatjuk be, amelyeket felhasználtunk összetett mérőszámunk elkészítéséhez. A cigány identitást természetesen mérték önbevallás útján, ez az elsődleges és a másodlagos nemzetiséghez, etnikumhoz tartozást, valamint a magyarsághoz és a cigánysághoz való viszonyt foglalta magában. A származást a kérdezett bevallása

⁷⁰A kérdés már csak azért is érdekes lehet, mert a többségi társadalom által cigánynak tartott emberek esetében nem volt feltétele a mintába kerülésnek az, hogy valaki önmagát cigánynak tartja-e. Éppen ezért lehetséges az is, hogy olyan személyek kerültek be a nem cigány környezet által cigánynak tartottak mintájába, akik önmagukat nem tartják cigánynak.

szerint cigány származású rokonokkal vizsgálták. Fontos volt még a hagyományok őrzése, amit azzal mértek, hogy az illető gyermekkorában és jelenlegi életében milyen rendszeresen tartotta illetve tartja a tradíciókat. A cigány nyelvek ismeretéről két szinten: a megértés és a használat szintjén érdeklődtek, ezeken belül is megkülönböztették azt, ha az adott nyelvet anyanyelveként tartja számon a megkérdezett személy. A társas kapcsolatok a közösséghez való tartozást hivatottak mérni, ezen belül is külön rákérdeztek a kutatások során a munkahelyi, a szórakozóhelyi és a baráti kapcsolatok jellegére. Ezzel elsődlegesen arra voltak kíváncsiak, hogy mekkora az adott közösségen belül a cigányok aránya. A most következőkben kifejtjük e dimenziók pontos tartalmát és létrehozásuk mechanizmusát.

2.1. AZ ÖNBEVALLÁS

A megkérdezett cigány identitását tehát önminősítésen keresztül mérték a kérdőíves felmérésekben. Ez a témát három kérdéssel vizsgálták, melyek a következők voltak:

„Országunkban az emberek sokféle nemzetiséghez vagy etnikumhoz tartoznak. Ön milyen nemzetiségűnek tartja magát elsősorban?”

És milyen nemzetiségűnek tartja magát másodsorban?

A fenti két kérdésre adható válaszlehetőségek többek között tartalmazták a „magyar”, „roma” és „cigány” opciókat.

„A következők közül melyik illik Önre a leginkább?”

A felsorolt opciók a következők voltak: „cigány/roma vagyok, magyarországi roma vagyok, részben roma/cigány, részben magyar vagyok, magyar vagyok”. (Vonal alatt az egyéb választ is lehetővé tettük.)

E három változó alapján jött létre az önminősítést mutató összetett mérőszám. Ennek első csoportja az elsődleges roma identitásúak csoportja volt. Ők vagy elsődlegesen romának/cigánynak vallották magukat, vagy a magyar-roma viszonylatban az egyértelműen a cigány/roma opciót választották. A második csoportba kerültek a fenti kérdések alapján másodlagos roma identitású emberek. Ők vagy csak másodlagosan vallották magukat romának/cigánynak; vagy magyarországi romaként vagy részben romaként, részben magyarként definiálták önmagukat. A harmadik csoport a cigányságtól eltávolodottak csoportja volt, amely minden olyan válaszadót magában foglalt, aki sem elsődleges, sem másodlagos nemzetiségként nem jelölte meg a roma illetve cigány opciót, és a harmadik kérdésnél teljes mértékben magyarnak vallotta magát.

2.2. A SZÁRMAZÁS

A cigány származást a felmenőknek a (megkérdezett személy szerinti) roma származásával mértük. A kérdés a következőképpen hangzott:

„Kérem mondja meg, hogy a családjá, a felmenői között vannak-e roma/cigány származású személyek?”

A válaszlehetőségek a következők voltak: *„nincsenek; mindkét szülő; az egyik szülő; a nagyszülők közül 3 vagy 4; a nagyszülők közül 1 vagy 2; házas-társa/élettársa; más rokona”.*

Ez alapján (az elemszámokat is figyelembe véve) ismét három csoportot kreáltunk. Az első (és egyben legkevésbé népes) csoport tagjainak saját bevallásuk szerint nincsenek egyenes ági roma származású felmenőik. A második csoportba azokat soroltuk, akiknek legalább az egyik nagyszülője cigány. A harmadik (és legnagyobb elemszámú) csoportba azok kerültek, akiknek legalább az egyik szülője cigány származású.

2.3. HAGYOMÁNYOK

Véleményünk szerint a hagyományok megtartása is jól jelzi az egy-egy csoporthoz való kötődést, hiszen éppen a tradíciók azok, amik összekötnek más szempontból akár teljesen különböző személyeket. A kutatás során összesen négy ilyen hagyományra kérdeztünk rá, amelyek egy része a gyerekkori emlékeken alapul, más része pedig a jelenlegi élethez kapcsolódik. A kérdések a következők voltak:

„Előfordult-e/előfordul-e Önnek, hogy...

... gyerekkorában az anyja cigány altatódalocskával ringatta álomba?

... Ön cigány altatódalocskával ringat álomba kisgyereket?

... a családi ünnepségeket cigány hagyományok megőrzésével ünneplik?

... a családtagokkal együtt virrasztva búcsúzik a halottaitól?”

Fontos megjegyezni, hogy nem csak ezeknek a hagyományoknak a megtartásáról, hanem ezek megtartásának gyakoriságáról is rendelkezünk információval, így lehetőség nyílik arra, hogy megnézzük: a kérdezett személy életében milyen gyakorisággal játszanak szerepet a fent említett tradíciók. A gyakoriságok intenzitását figyelembe véve készítettünk egy olyan indexet, amely azt mutatja, hogy mennyire tartja, tartotta a megkérdezett személy és családja a felsorolt cigány hagyományokat.

2.4. A NYELV

A cigány nyelv használata (ahogy arra már a tanulmány elején is utaltunk a népszámlálás kapcsán) erős mérőszáma a csoporthoz való tartozásnak. A cigány nyelvek ismeretének mérésénél megkülönböztettük a nyelv megértését és használatát. Célunk ezzel a passzívabb és az aktívabb nyelvismeret meghatározása volt. A kérdések így hangzottak:

*„Megérti Ön a cigány nyelvek valamelyikét?
Használja-e a cigány nyelvek valamelyikét?”*

Ha a megkérdezett ember úgy nyilatkozott, hogy megérti vagy hogy használja valamelyik cigány nyelvet, akkor mindkét kérdés után rákérdeztünk, hogy melyik nyelv(ek) ez(ek), és hogy hol sajátította el. Ez utóbbi kérdésnél ennek az elemzésnek a szempontjából az a válaszlehetőség volt fontos, hogy az a nyelv *a megkérdezett személy anyanyelve-e*.

A fenti változók segítségével tehát a nyelvhasználatot logikailag komplex változóval mértük. Az összetett mérőszám első csoportjába azok kerültek, akik egyik cigány nyelvet sem értik (így nem is használják). A második csoportba azok tartoznak, akik valamilyen cigány nyelven legalább értenek, de lehet, hogy használják is azt. A harmadik csoportba kerültek azok a válaszadók, akik valamelyik cigány nyelvet az anyanyelvüknek vallották.

2.6. KAPCSOLATOK

A cigánysághoz való kötődés megnyilvánulhat az emberi kapcsolatokban is. A kutatás során a megkérdezett emberek életének három olyan helyszínéről érdeklődtünk, amelyek fontosak lehetnek mindennapi életük során megélt kapcsolataik szempontjából: a munkatársakra, a megkérdezett személy által látogatott szórakozóhelyeken lévő vendégekre és a barátokra. A kérdések megfogalmazása a következő volt:

*„Ha a (legutolsó) munkahelyére gondol, akkor a munkahelyén a cég munkavállalói, munkatársai között hányan (voltak) romák?
mind romák/cigányok; nagyobb részben romák/cigányok; kisebb részben romák/cigányok vagy; csak Ön (volt) roma ott.*

*Ahova leggyakrabban szórakozni jár (vendéglátóhelyre, kocsmába), ott általában milyen arányban fordulnak meg roma/cigány vendégek?
a vendégek mindegyike roma / cigány; a vendégek többsége roma / cigány; vannak a vendégek között romák / cigányok vagy; ritkán fordul elő közöttük roma / cigány*

*A barátai:
mindegyike roma/cigány; többsége roma/cigány; nagyjából fele-fele arányban; többségük nem roma vagy; nincsenek roma/cigány a barátai.”*

Ahogy a fentiekből is látszik, a kérdések elsősorban arra irányultak, hogy a különféle társaságokban mekkora a roma emberek aránya. Az ezekből létrehozott összetett mérőszám azt tükrözi, hogy a különféle társaságaiban átlagosan mennyire vannak valakinek roma kapcsolatai.

3. A CIGÁNYSÁGHOZ VALÓ KÖTŐDÉS MODELLJE

A cigánysághoz való kötődés mérőszámát tehát a fent részletesen leírt dimenziók segítségével alkottuk meg. Az elemzés választott módszere a strukturális egyenletek modellezése (Structural Equation Modelling, SEM) volt, amelyet az AMOS nevű szoftverrel készítettünk el.⁷¹ A strukturális egyenletek modellezése ideális arra az esetre, amikor úgynevezett látens változókat akarunk létrehozni, és azokat különböző csoportokban kívánjuk elemezni. Látens változó alatt azt értjük, ha közvetlenül nem, csak közvetetten tudjuk megfigyelni mérésünk tárgyát. A cigánysághoz való kötődés egyértelműen nem figyelhető meg közvetlenül, hanem sokkal inkább csak közvetetten, különböző indikátorokkal. Ezeknek az indikátoroknak a felsorolását láthattuk az előző fejezetben, így ebben a részben már kifejezetten a modellre összpontosítunk.

A módszer részletes leírására ebben a tanulmányban nem térünk ki, a pontos módszertani leírást lásd Barna Ildikónak ugyanebben a tanulmánykötetben megjelent cikkében (Barna, 2011).

Kutatási kérdéseinket a következőképp tudjuk megfogalmazni:

1. *A fenti dimenziók ténylegesen összeállnak-e egy látens változóvá (amelyet esetünkben a cigánysághoz való kötődésként értelmezhetünk)?*
2. *A cigánysághoz való kötődés ugyanazt jelenti-e a két mintában, tehát van-e alapja a két minta összehasonlításának?*
3. *Ha összehasonlítható a két minta, akkor van-e különbség a cigánysághoz való kötődés tekintetében a többségi társadalom tagjai által romának tartott emberek és a roma társadalom tagjai által romának tartott emberek között?*
4. *Ha összehasonlítható a két minta, akkor miként hatnak a válaszadók szocio-demográfiai jellemzői a cigánysághoz való kötődésükre az egyik és a másik mintában?*

3.1. A MODELL BEMUTATÁSA

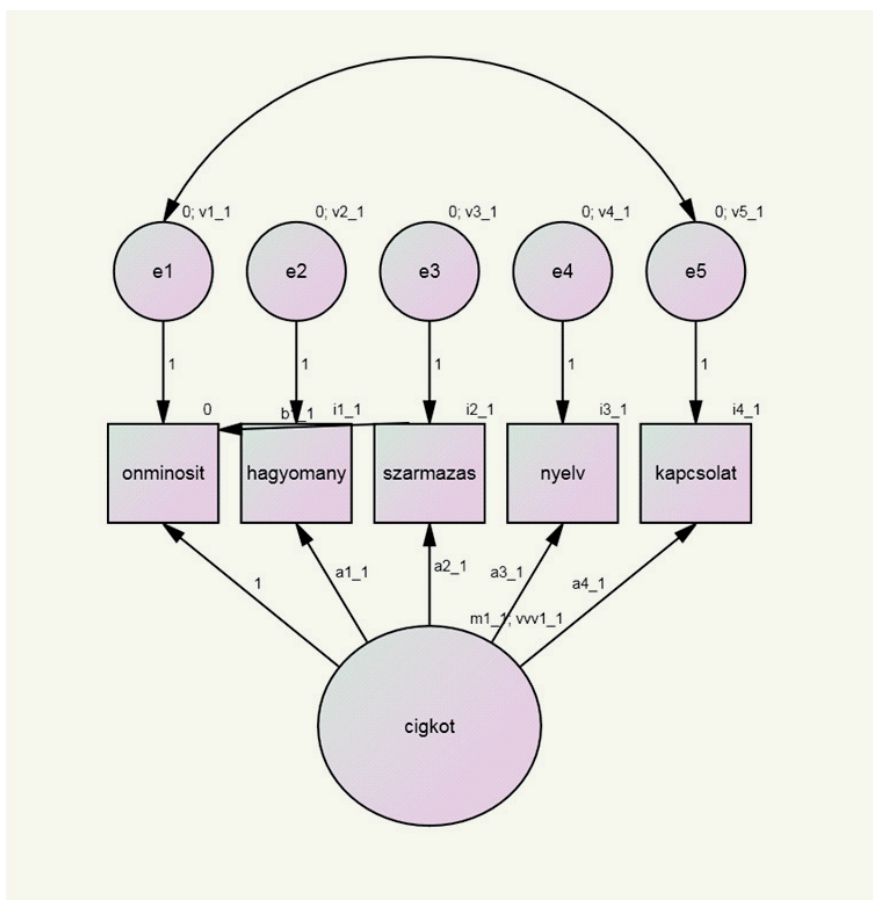
A legfőbb változónk (a cigánysághoz való kötődés) tehát öt dimenzióból tevődött össze. Az önminősítésből, a hagyományok megtartásából, a származásból, a cigány nyelvek ismeretéből és a cigány emberekhez fűződő kapcsolatokból. Az 1. ábrán látható a modell statikus leírása. A körök a látens (a közvetlenül nem megfigyelhető, csak becsülhető) változókat, a négyzetek pedig a mért (a közvetlenül megfigyelhető) változókat jelentik. A modell újításai abban is megfigyelhetők, hogy minden, a látens változót alkotó mért

⁷¹Ezúton mondunk köszönetet az SPSS Hungarynak azért, hogy az elemzéshez a programot rendelkezésünkre bocsátotta.

indikátor esetében beépíti a modellbe a mérési hibát. Ezeket a hibákat láthatjuk „e” betűvel jelölve.

Első kutatási kérdésünkben arra voltunk kíváncsiak, hogy a modell illeszkedik-e az adatainkra. Tehát hogy igazolják-e a megkérdezettek válaszai az általunk elképzelt elméletet, miszerint a felsorolt öt dimenzióval képesek vagyunk mérni egy hatodik, látens változót. Ahhoz, hogy erre választ adhasunk, meg kell nézni, hogy modellünk összességében működik-e, illeszkedik-e az adatokra. Az 1. ábrán bemutatott modellünk mindkét mérőszám alapján „működött” (Kline, 2005), vagyis illeszkedett az adatokhoz: a CFI statisztika értéke 0,968 volt, az RMSEA értéke pedig 0,049. (Lásd ugyanebben a kötetben Barna Ildikó tanulmányát.)

1. ábra. A cigánysághoz való kötődés mérési modellje

Fontos azonban megemlítenünk, hogy a modellbe az eredeti elképzeléseinkhez képest két olyan kapcsolatot is be kellett építenünk, amelyek segítették az illeszkedés elérését (*Field, 2000*). Ezek nélkül a modellünk nem illeszkedett volna az adatokra, ám ezek bevonásával sikerült elérnünk azt, hogy modellünk „működjön”. E kapcsolatok bevonása azonban csak abban az esetben helyes, ha értelmet tudunk tulajdonítani nekik, ha interpretálni tudjuk őket. Az egyik ilyen „út” az önminősítés és a cigány emberekhez fűződő kapcsolatok mérési hibája között van, ezért érdemes kitérnünk a mérési hibák értelmezésére is. A mérési hiba mind a két esetben azt mutatja, hogy bár például a megkérdezettek önminősítése függ a cigánysághoz való kötődésüktől (hiszen a nyíl a cigánysághoz való kötődésből tart az önminősítés felé), azonban az önminősítés nem csak ettől függhet, hanem sok más dimenziótól is. Azzal tehát, hogy a két hibatag között kapcsolatot feltételezünk, azt állítjuk, hogy mind az önminősítést, mind a cigány emberekhez fűződő kapcsolatokat más dimenziók is befolyásolják a cigánysághoz való kötődésen kívül, és hogy ezek a más, „külső” dimenziók hasonlóak az önbevallás és a cigány emberekhez fűződő kapcsolatok esetében. Sok ilyen „külső” dimenziót feltételezhetünk (például a megkérdezett személy státusza mindkét indikátorra hatással lehet), így a beépített út értelmezhető. Fontos azonban, hogy mivel modellünk középpontjában most nem e dimenziók vizsgálata áll, ezért ennek részletesebb elemzésére nem térünk ki. A másik, a modell illeszkedését segítő kapcsolat, amelyet a kiinduló modellünk után építettünk be, a származás és az önminősítés közötti út. Eszerint a megkérdezett személy cigány származása (azaz, hogy vannak, illetve voltak cigány rokonai, felmenői) erősen befolyásolja azt, hogy a megkérdezett személy milyen mértékben vallja magát cigánynak. Ez az összefüggés meglehetősen ésszerű és logikus, így további magyarázatokat nem igényel. Fontos kiemelni, hogy ezeknek az új utaknak a beépítése szükségszerűségükön túl arra is rámutat, hogy összefüggésük fontos elem a cigánysághoz való kötődés vizsgálatakor, így bár előzetes koncepciónk nem tartalmazta őket, szerepeltetésük mégis nagyon fontos. A beépített utakkal tehát a feltételezett modellen túl is érdekes összefüggéseket sikerült megfigyelnünk, amelyek közelebb visznek minket a cigánysághoz való kötődés és az ezt alkotó dimenziók megértéséhez.

A fent leírtak alapján az első kutatási kérdéseinkre a válasz így hangzik:

1. válasz: Az önminősítés, a hagyományok, a származás, a cigány nyelv használata és a kapcsolatok ténylegesen látens változót alkotnak, amelyet a cigánysághoz való kötődésként értelmezhetünk. Ezen kívül a végleges modellben az is látható, hogy az önminősítést és a kapcsolatokat magyarázó más dimenziók egy része átfedésben van egymással, továbbá hogy a származás nagyban befolyásolja a megkérdezett emberek önminősítését.

3.2. ÖSSZEHASONLÍTHATÓ-E A KÉT MINTA?

Második kutatási kérdésünk arra vonatkozott, hogy a két kutatás összehasonlítható-e. Az általában alkalmazott módszertani hagyományok, modellek tükrében látszólag meglepőnek tűnhet ez a kérdés, azonban a SEM modell segítségével szembe tudunk nézni olyan eltérésekkel is, amelyekkel más modellek révén nincs. Két szempontból sem egyértelmű, hogy összehasonlíthatjuk-e modellünket a két mintában. Egyrészt lehet olyan eset, hogy a látens változót alkotó indikátorok regressziós együtthatói (amelyeket az általánosan elterjedt módszerek közül a faktoranalízis faktorsúlyaihoz lehetne a leginkább hasonlítani) nem feltétlenül ugyanakkorák a két mintában. Ha pedig nem ugyanakkorák, akkor azt sem állíthatjuk, hogy a látens változók a két mintában ugyanazt jelentik. Éppen ezért meg kell vizsgálnunk, hogy az indikátorokhoz tartozó regressziós együtthatók megegyeznek-e a két mintában, tehát fennáll-e a metrikus állandóság. Ha egyenlők, akkor azt mondhatjuk, hogy fennáll a metrikus állandóság, így két csoportban összehasonlíthatjuk más változók látens változóra gyakorolt hatásait. Tehát például megvizsgálhatjuk, hogy az iskolai végzettség vagy az életkor miként hat a cigánysághoz való kötődésre az egyik és a másik mintában. A metrikus állandóság hiánya viszont arra figyelmeztethet bennünket, hogy az összehasonlítás csalóka lenne, mivel a két változó nem ugyanazt méri (*Blunch, 2008*). Esetünkben, amikor a két csoport esetén feltételeztük az indikátorok regressziós együtthatóinak egyenlőségét, a modellünk nem romlott jelentősen. A CFI értéke a korábbi 0,968-ról 0,966-ra csökkent, míg az RMSEA értéke 0,049-ről 0,039-re változott. Ezáltal elmondhatjuk (*Chen, 2007*), hogy a modellünk esetében fennáll a metrikus állandóság, így összehasonlíthatjuk a különböző dimenziók hatását a cigánysághoz való kötődésre a két modellben.

Abban az esetben, amikor a látens változó átlagait is szeretnénk összemérni, nevezetesen azt vizsgálni, hogy a cigánysághoz való kötődés átlagai különböznek-e a két mintában, akkor egy másik előfeltevésnek is meg kell felelni. Az összehasonlítás ugyanis csak akkor értelmezhető, ha az indikátorok nem csak hasonló erősséggel hatnak (ahogy azt a metrikus állandóságnál feltételeztük), hanem hasonló léptékben is. Kicsit szakmaibban fogalmazva: az átlagok akkor összehasonlíthatók, ha a regressziós együtthatók egyenlőségén túl fennáll a tengelymetszetek (konstansok) egyenlősége is a két mintában. Ez utóbbi kritériumot nevezzük skaláris állandóságnak (*Blunch, 2008*). A CFI értéke a metrikus állandóság modelljéhez képest 0,966-ról 0,964-re csökkent, míg az RMSEA értéke 0,039-ről 0,038-ra változott. Így elmondhatjuk, hogy a cigánysághoz való kötődés két indikátorának (az önbevallásnak és a származásnak) a tengelymetszete azonos a két mintában, tehát azonos léptékben járulnak hozzá a látens változó létrehozásához. Éppen ezért fennáll a részleges skaláris állandóság esete (*Steenkamp-Baumgartner, 1998*), így a cigánysághoz való kötődés átlagai összehasonlíthatók a két mintában. Második kutatási kérdésünkre a válasz tehát a következő:

2. válasz: A cigánysághoz való kötődés ugyanazt jelenti a két mintában: mind a metrikus, mind a (legalább részleges) skaláris állandóság fennáll. Éppen ezért lehetőségek van a cigánysághoz való kötődésre ható dimenziók hatásait és a cigánysághoz való kötődés átlagait is összehasonlítani a két mintában.

3.3. A KÉT MINTA KÜLÖNBΣSÉGEI

Miután választ adtunk arra a kérdésre, hogy összehasonlítható-e a két mintában a cigánysághoz való kötődés, lássuk tehát, hogy különböznek-e a látens változó átlagai a két mintában! A részleges skaláris állandóság modellje alapján az A kutatás esetében a cigánysághoz való kötődés átlaga 1,01 volt, míg a B kutatás esetében 0,88. Első látásra tehát úgy tűnik, hogy abban a mintában, amelybe a roma vezetők által romának tartott emberek kerültek be, ott nagyobb mértékű a válaszadók cigánysághoz való kötődése, mint a többségi társadalom által romának tartottak körében. A kérdés persze az, hogy ez a különbség szignifikáns-e. Ennek vizsgálatára is a fentiekben már leírt módszerrel alkalmaztuk: egyenlővé tettük a látens változók átlagait a két mintában, és azt teszteltük, hogy romlik-e a modell illeszkedése. Azt láthatjuk, hogy bármelyik mérőszámot vesszük is figyelembe, a modell illeszkedése a határértékeknél nagyobb mértékben változott meg. A skaláris állandóság modelljéhez képest az RMSEA értéke 0,038-ról 0,052-re változott, amikor a két átlagot egyenlővé tettük egymással. A CFI statisztika értéke pedig 0,964-ről 0,927-re csökkent. Ez alapján azt mondhatjuk, hogy a cigánysághoz való kötődés átlagai nem egyenlők egymással a két mintában: a roma társadalom tagjai által romának tartott emberek kötődése a cigánysághoz erősebb, mint a többségi társadalom által romának tartottaké. A harmadik kutatási kérdésre tehát a válaszuk:

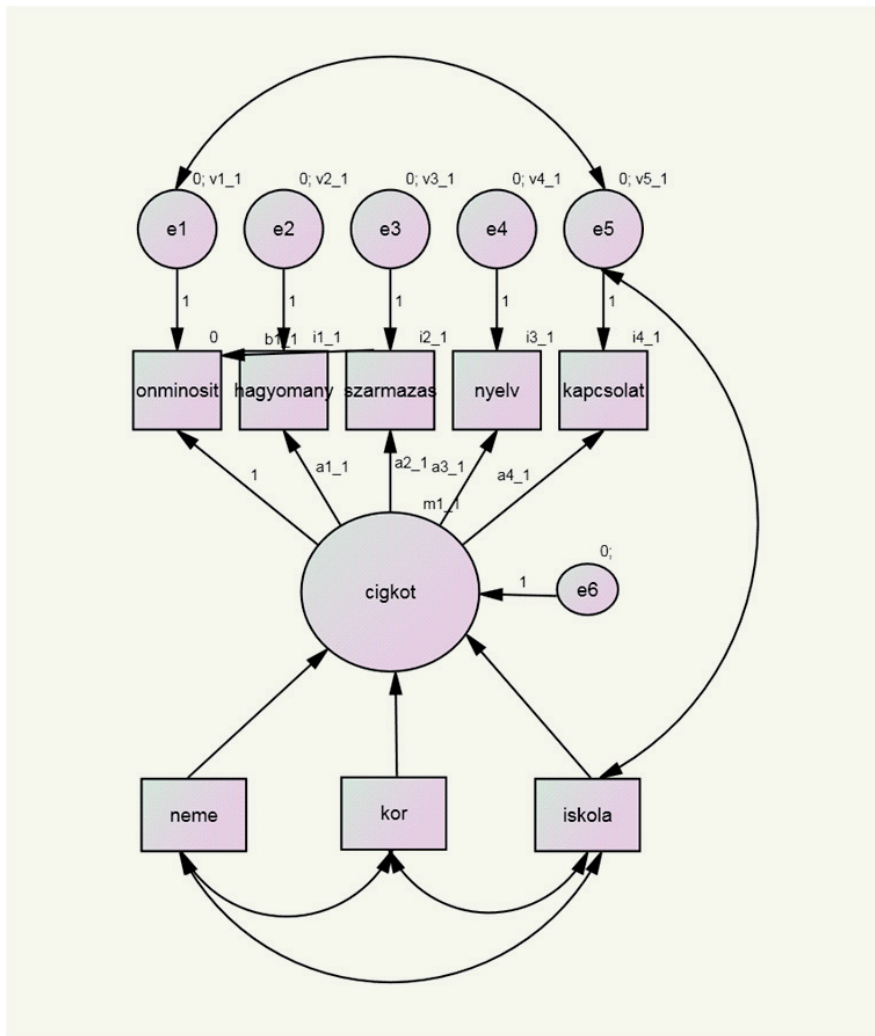
3. válasz: Van különbség a két minta tagjai között a cigánysághoz való kötődés tekintetében. A roma társadalom tagjai által romának tartott emberek erősebben kötődnek cigányságukhoz, mint a többségi társadalom által cigánynak tartottak.

3.4. MI BEFOLYÁSOLJA A CIGÁNYSÁGHOZ VALÓ KÖTŐDÉST?

Mivel a korábbi teszteknek köszönhetően tudjuk, hogy a két mintában összehasonlíthatók azok a hatások, amelyek a cigánysághoz való kötődést befolyásolják, ezért szocio-demográfiai változók bevonására is kísérletet tettünk. Ennek a vizsgálatnak az egyik legfőbb kérdése az volt, hogy miként befolyásolják a megkérdezett emberek társadalmi jellemzői a cigánysághoz való kötődésüket, és hogy ezek a hatások különböznek-e a két vizsgált csoportban. A kibővített modell szerkezetét a 2. ábrán láthatjuk.

Szocio-demográfiai változóként a nemet, a kort és az iskolai végzettséget vontuk be, és azt vizsgáltunk, hogy ezek milyen hatással vannak a cigánysághoz való kötődésre a két mintában. Természetesen feltételeztük, hogy mindezek a dimenziók nem függetlenek egymástól. Az ábrán látható modellünkben így kétirányú nyilakkal jelképezett korrelációval jelöltük egymással való kapcsolatukat. Természetesen, mivel a modell új elemekkel bővült, szükséges volt az illeszkedés, továbbá a metrikus és a skaláris állandóság újbóli tesztelése is (Bryne, 2010). A legjobb illeszkedés eléréséért a kiinduló modellünket ismét át kellett alakítanunk olyan módon, hogy előre nem tervezett kapcsolatokat is szerepeltetünk a modellben. Ilyen, előre nem tervezett útra ennél a modellnél egy esetben volt szükség: az iskolázottság és a kapcsolathoz tartozó hibatag között építettünk be egy, az eredeti koncepcióban nem szereplő hatást. Azonban – ahogy azt már korábban is említettük – ezeknek az illeszkedés növelésére beépített utaknak csak akkor van értelmük, ha magyarázni is tudjuk őket. Ennek az útnak ráadásul különös jelentősége van. A korábban írtaknak megfelelően a hibatagok azokat a hatásokat mérik egy változóra, amelyik hatásokat a modellben nem jeleztük (amelyekből nem megy nyíl az adott változó, itt a kapcsolatok felé). Így a kapcsolatokhoz tartozó hibatag azoknak a dimenzióknak a hatását tömöríti magában, amelyek a cigánysághoz való kötődésen kívül meghatározzák a megkérdezett személynek a roma emberekhez fűződő kapcsolatait. Eszerint a modell szerint ezeket a hatásokat erősen befolyásolja az iskolai végzettség. Ami azért is érdekes, mert ha figyelembe vesszük azt, hogy a kapcsolatok hibatagja és az önminősítés hibatagja között korrelációt feltételeztünk, akkor ez azt jelenti, hogy mind a kapcsolatokat, mind az önminősítést hasonló dimenziók határozzák meg, amiket viszont nagyban befolyásol a megkérdezett személy iskolai végzettsége. Az tehát, hogy valaki cigánynak vallja-e magát, vagy hogy mennyire vannak cigány emberekhez fűződő kapcsolatai, csak részben függ a cigánysághoz való kötődésétől; mivel olyan, más jellemzők is meghatározzák ezt, amelyek sokkal inkább az iskolai végzettséggel vannak összefüggésben. Eszerint az utólagosan beépített útnak kifejezetten helye van a modellben, és felhasználása ismét érdekes és lényeges összefüggésekre világított rá.

2. ábra. A cigánysághoz való kötődés strukturális modellje a szocio-demográfiai változókkal

Lássuk azonban az új modell illeszkedését! Az 1. táblázat tartalmazza a szocio-demográfiai változókkal kiegészített modell tesztstatisztikáit (CFI, RMSEA) az adatokra való illeszkedés, a metrikus állandóság és a skaláris állandóság esetében.

1. táblázat. Az adatokra való illeszkedés, a metrikus állandóság és a skaláris állandóság tesztelésének statisztikái a szocio-demográfiai változókkal kiegészített strukturális modelljében

Modell	CFI	RMSEA
Adatokhoz való illeszkedés	0,931	0,039
Metrikus állandóság	0,930	0,037
Részleges skaláris állandóság	0,929	0,036

Látható tehát, hogy akár csak a szocio-demográfiai változókat még nem tartalmazó mérési modell esetében, a modell illeszkedése itt is megfelelő, a metrikus és a skaláris állandóság feltétele pedig szintén fennáll, mivel nem romlott jelentősen a modell illeszkedése az előfeltételek megtétele után sem. Így lehetőség nyílik arra, hogy mind a cigánysághoz való kötődés átlagait, mind a szocio-demográfiai változók arra gyakorolt hatásait összehasonlítsuk a két mintában. Az A és B kutatás eredményeit a 3. és 4. ábrán láthatjuk.

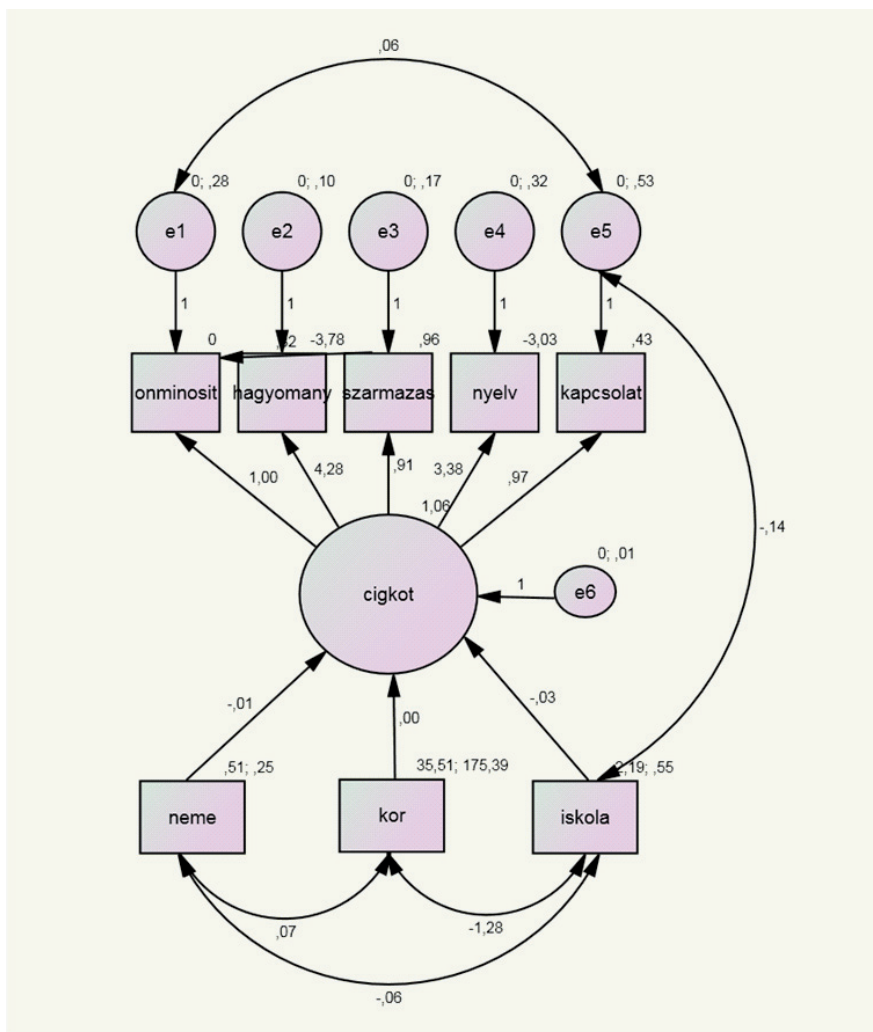
Kezdjük tehát az átlagok összehasonlításával! Eszerint az A kutatásban, amelyben a roma társadalom képviselőinek véleménye alapján határoztuk meg azokat a személyeket, akik a mintába kerülhetnek, a cigánysághoz való kötődés átlaga 1,06. A B kutatásban pedig, amelyben a mintakeretet a többségi társadalom által romának tartott emberek jelentették, a cigánysághoz való kötődés átlaga 0,92. Első ránézésre tehát itt is az látható, hogy a romák által romának tartott emberek kötődése erősebb a cigánysághoz, mint a többségi társadalom által romának tartottaké, azonban kérdés az, hogy ez a különbség szignifikáns-e. A korábbiaknak megfelelően ezt azzal kívántuk tesztelni, hogy ha egyenlővé tesszük a két átlagot a két mintában, akkor jelentősen romlik-e a modell illeszkedése. A teszt azonban meglepő eredményekre vezetett. Azt találtuk, hogy ha bevonjuk a szocio-demográfiai változókat is a modellbe (és ezáltal kontroll alatt tartjuk őket), akkor nincs különbség a két mintában a cigánysághoz való kötődés átlagai között!

Hogyan értelmezhetjük ezt az ellentmondást? Feloldásához érdemes segítségül hívnunk a Paul Lazarsfeld által kialakított elaborációs modellt. Ennek lényege, hogy megvizsgáljuk két változó kapcsolatát, majd bevonunk új változót, amelynek kontroll alatt tartásával újra szemügyre vesszük a két változó kapcsolatát, és összehasonlítjuk azt a kontroll alatt tartás előtti állapottal (*Babbie, 1998*). Jelenlegi problémánkban a Lazarsfeld-paradigma független változója a minta, amelybe a megkérdezett személy tartozik, függő változója a cigánysághoz való kötődés, kontroll változója pedig a szocio-demográfiai

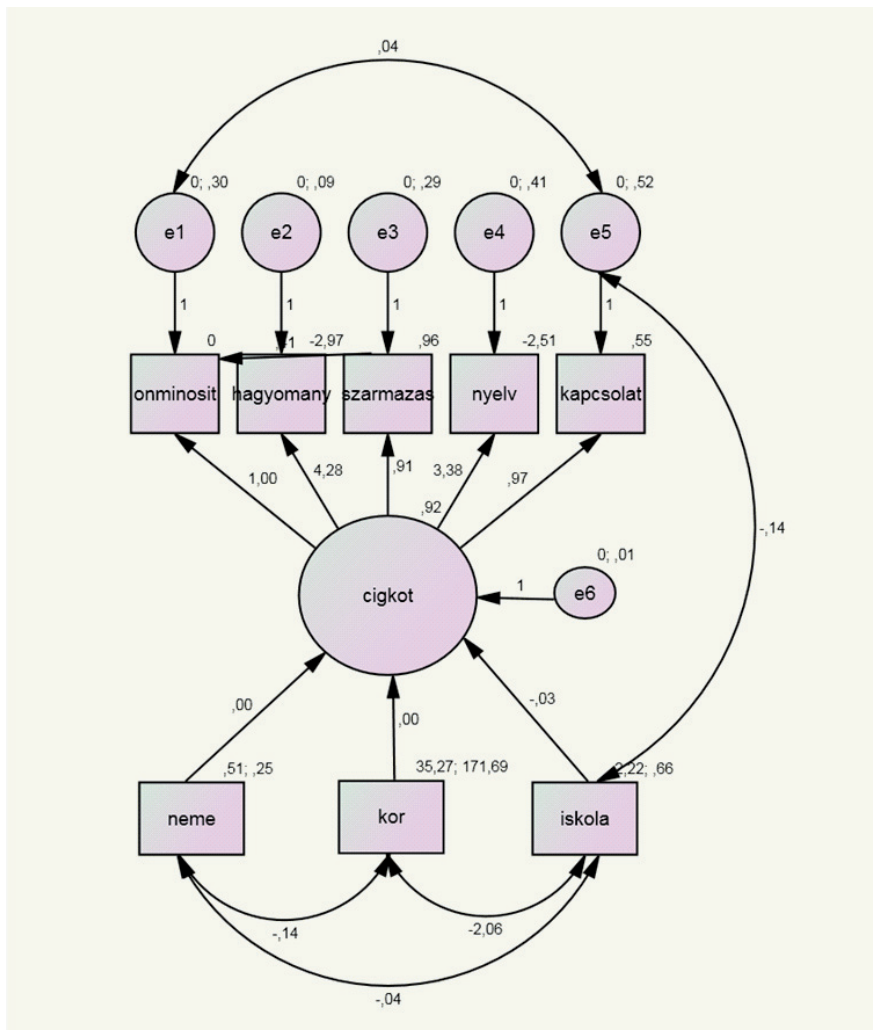
jellemzők összessége. Fontos azonban, hogy a modellbe bevont új változó (a kontroll változó) időben a független és a függő változó között, avagy előtt helyezkedik-e el. Amikor időben a két változó között van, akkor azt az esetet nevezzük interpretációnak, amikor pedig időben megelőzi őket, akkor azt explanációnak hívjuk (*Babbie, 1998*). Ebben az esetben, mivel a szocio-demográfiai jellemzők már a mintavétel (a csoport-hovatartozás) és a cigánysághoz való kötődés kialakulása előtt adottak voltak (a nem és az életkor például születéstől kezdve adottnak tekinthető), ezért azt mondhatjuk, hogy kontroll változónk megelőző típusú, így példánkban explanációról van szó. Lássuk tehát az explanáció értelmezését! A Lazarsfeld-paradigma alapján az explanáció látszólagos összefüggést jelent, aminek lényege a következő: a független és a függő változó igazából nincs kapcsolatban egymással, mindössze azért tűnik úgy, hogy összefüggnek, mert külön-külön mindkettőt befolyásolja a kontroll változó (*Babbie, 1998*). Példánkra alkalmazva ezt az értelmezést: a cigánysághoz való kötődés igazából nem különbözik a két mintában: a különbség csak látszólagos. A látszólagos összefüggést az okozza, hogy a szocio-demográfiai tényezők befolyásolták a definíciós különbségeket (a mintavételi keretbe történő besorolást) és azt is, hogy mennyire kötődik a cigánysághoz a megkérdezett személy. Eszerint tehát a szocio-demográfiai jellemzők kontroll alatt tartásával megszűnik a különbség a két minta között a cigánysághoz való kötődés szempontjából. Ha tehát azonos korú, nemű és iskolai végzettségű embereket vizsgálunk, akkor nincs különbség a cigánysághoz való kötődés szempontjából abban, hogy melyik mintában kérdezték meg őket. Éppen ezért módosítanunk kell a 3. kutatási kérdésre adott korábbi válaszukat:

3. (módosított) válasz: Ha figyelembe vesszük a megkérdezettek szocio-demográfiai jellemzőit is, akkor azt mondhatjuk, hogy nincs különbség a két minta tagjai között a cigánysághoz való kötődés tekintetében. Az azonos életkorú, nemű és iskolai végzettségű embereket vizsgálva a cigánysághoz való kötődés szempontjából nincs különbség az A és a B minta tagjai között.

3. ábra. A cigánysághoz való kötődés strukturális modelljének eredményei a szocio-demográfiai változókkal az A kutatásban (standardizálatlan együtthatók)

4. ábra. A cigánysághoz való kötődés strukturális modelljének eredményei a szocio-demográfiai változókkal a B kutatásban (standardizálatlan együtthatók)

Nem adtunk viszont még választ arra a felvetésünkre, hogy a megkérdezett emberek szocio-demográfiai jellemzői miként befolyásolják a cigánysághoz való kötődést, és hogy ezek a hatások különböznek-e a két mintában.

A nem hatása a regressziós együtthatók alapján csak az A kutatásban értelmezhető: eszerint a férfiak inkább kötődnek a cigányságukhoz, mint a nők. A B kutatásban, tehát a többségi társadalom által cigánynak tartott

emberek között nem volt különbség a cigánysághoz való kötődés szempontjából a férfiak és a nők között.

Úgy tűnik, hogy az életkor egyik mintában sem befolyásolja a cigánysághoz való kötődést: sem a többségi társadalom által romának tartott emberek, sem a roma társadalom által romának tartottak esetében.

A megkérdezett személy legmagasabb iskolai végzettsége viszont mind a két minta tagjai között hat, méghozzá ugyanolyan módon és erősséggel. Eszerint mindkét minta tagjaira igaz az, hogy minél magasabb valakinek a végzettsége, annál kevésbé kötődik a cigánysághoz: az iskolai végzettségből vezető regressziós együtthatók előjele ugyanis negatív. Tehát legyen valaki akár a többségi társadalom, akár a roma társadalom tagjai által romának tartott személy, mindenképpen igaz az, hogy ha magasabb végzettségű, akkor kevésbé kötődik a cigánysághoz. Ez az eredmény tehát azt az elméletet támasztja alá, amely szerint a hátrányos helyzetű csoport tagjai közül az integrálódott, magasabb társadalmi pozíciójú tagok kötődése a csoporthoz egy idő után csökkenést mutat. A 4. kutatási kérdésünkre tehát a következő választ adhatjuk:

4. válasz: Az életkor egyik mintában sem befolyásolja a cigánysághoz való kötődést, míg az iskolai végzettség mind a két csoportnál hatással van rá: a magasabb végzettségűek kötődése a cigánysághoz gyengébb, mint az alacsony végzettségűeké. Az A kutatásban a férfiak inkább kötődnek a cigánysághoz, mint a nők, ám a B kutatás esetében nem számolhatunk be ilyen jellegű különbségekről.

3. ÖSSZEGZÉS

A cigánysághoz való kötődés modellje összességében érdekes tanulságokkal szolgált. Először is arról, hogy a cigánysághoz való kötődés a roma emberek mindkét mintájában hasonló módon tevődik össze, éppen ezért az ezzel kapcsolatos eredmények összehasonlíthatók. Másrészt rávilágított arra is, hogy a két minta szocio-demográfiai jellemzők szerinti összetétele eltér egymástól, így ha kontroll alatt tartjuk ezeket a tényezőket, akkor azt figyelhetjük meg, hogy nincs különbség a cigánysághoz való kötődés tekintetében a két minta tagjai között. Emellett érdekes még megfigyelni, hogy a vizsgált szocio-demográfiai jellemzők közül az iskolai végzettségnek volt a legerősebb hatása, s ez mind a két mintában úgy mutatkozott meg, hogy a magasabb végzettségűek kevésbé kötődtek a cigánysághoz, mint az alacsonyabb végzettségűek. Eszerint a két különböző definíció által leírt sokaság tagjai a cigánysághoz való kötődés szempontjából nem különböznek egymástól. Ez egyrészt arra utal, hogy a két definíció által meghatározott csoport a vizsgált dimenzió szerint homogénnek tekinthető; másrészt azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy más szempontok szerinti elemzésben nagy különbségeket találhatunk a két minta tagjai között.

IRODALOM

- Babbie, Earl (1998): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Barna, Ildikó (2011): *Régi módszerek új köntösben A strukturális egyenletek módszere és ennek alkalmazási lehetőségei két minta összehasonlításakor*. In: Roma kutatások, 2010: Élethelyzetek a társadalom peremén. Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet.
- Blunch, Niels J. (2008): *Introduction to Structural Equation Modelling using SPSS and AMOS*. London, SAGE.
- Bryne, Barbara M. (2010): *Structural Equation Modeling with AMOS*. Basic Concepts, Applications and Programming. New York, Routledge.
- Chen, Fang Fang (2007): *Sensitivity of Goodness of Fit Indexes to Lack of Measurement Invariance*. Structural Equation Modelling 14(3), 464-504.
- Field, Andy (2000): *Structural Equation Modelling (SEM)*. University manuscript. University of Sussex.
- Kline, Rex B. (2005): *Principles and Practice of Structural Equation Modeling*. New York, Guilford.
- Steenkamp, Jan-Benedict E. M. „Baumgartner, Hans (1998): *Assessing measurement Invariance in Cross-National Consumer Research*. Journal of Consumer Research (25) 78-90.

BARNA ILDIKÓ

9. RÉGI MÓDSZEREK ÚJ KÖNTÖSBEN

1. BEVEZETÉS

A társadalomtudományban a legtöbb bennünket érdeklő dolog közvetlenül nem mérhető. Az ilyen változókat a velük összefüggő indikátorváltozók segítségével próbáljuk megragadni, ezzel egyértelműen növelve a mérés érvényességét, sőt sokszor a megbízhatóságát is. A jelenségek elemzésekor azonban ezeknek az összetett (látens) változó(k)nak a létrehozása csak az első lépés. Ezután – az esetek legnagyobb részében – magyarázó modellek segítségével próbáljuk megismerni a létrehozott összetett mutató viselkedését, vagy éppen azt, hogy ez a változó miként hat más változókra.

Tanulmányunk alapvetően módszertani: olyan eljárást mutatunk be, amely együtt kezeli a modellezés fent leírt két részét: a látens változó és a magyarázó modell létrehozását és tesztelését, és különösen jól alkalmazható olyan modellek esetében, amelyekben megfigyelhető (manifeszt) és közvetlenül nem mérhető (látens) változók is szerepelnek. A módszer a strukturális egyenletek modellezése⁷² (*Structural Equation Modelling, SEM*).⁷³

Sokszor előfordul, hogy az elemzések során csoportokat szeretnénk összehasonlítani egymással, s ez újabb – a következőkben részletesen ismertetett – módszertani teendőket vet fel. Látni fogjuk, hogy a SEM segítségével ezeket maradéktalanul el tudjuk végezni.

Egészen kivételes lehetőség a módszer bemutatására ez a kutatás. Itt a két csoport ugyanis az eltérő mintavételi módszer következménye: az egyik minta azokat reprezentálja, akiket a romák romának tartanak, míg a másik a többségi társadalom által romának tartott embereket. Itt tehát a két csoport vizsgálataival arra kaphatunk választ, hogy milyen különbségeket okoz a romák esetében az, ha különféleképpen definiáljuk őket.

2. A STRUKTURÁLIS EGYENLETEK MODELLEZÉSÉRŐL ÁLTALÁBAN

A strukturális egyenletek modellezése módszer egymással összefüggő többdimenziós módszerek családja. Ezek a megerősítő (*confirmative*) faktor-elemzés, a regresszióelemzés, illetve annak speciális formája, az útelemzés.

⁷²A későbbiekben az angol rövidítés használatával (SEM) utalunk a módszerre.

⁷³Az elemzést az SPSS AMOS programjával végeztük. Ezúton mondunk köszönetet az SPSS Hungary-nak azért, hogy a programot a rendelkezésünkre bocsátotta.

Kutatásaink során számos esetben hozunk létre összetett mutatókat. Ilyen mutató lehet például a cigánysághoz való kötődés. Ez a változó közvetlenül nem mérhető, hiszen nem igazán kapnánk érvényes vagy megbízható eredményeket, ha egyszerűen csak feltennénk a kérdést: Ön mennyire kötődik a cigánysághoz? Ezért a kérdőívben olyan kérdéseket alkalmazunk, amelyekre a válaszok – feltételezésünk szerint – összefüggésben állnak a mérni kívánt jelenséggel. Ezeket a változókat nevezzük a látens változó indikátorainak. Esetünkben ezek a következők voltak: önbevallás, a hagyományok megtartása, a származás, cigány nyelv használata, kapcsolatok. Az összetett mutatók létrehozásának egyik legelterjedtebb módja a főkomponens-elemzés. Ilyenkor a mért változók (indikátorok) súlyozott összegeként (lineáris kombinációjaként) áll elő az összetett mutató. Ez azt jelenti, hogy az összetett mérőszám a mért változók függvénye. A mérési modell során alkalmazott megerősítő faktorelemzés logikája éppen fordított: itt a mért változókat tekintjük a látens változó függvényeinek. Mivel a módszer a változók közötti lineáris kapcsolatokon alapul, mindezt olyan lineáris regressziós egyenletként képzelhetjük el, amiben a függő változó a megfigyelt változó, a független (magyarázó) változó pedig a faktor. Természetesen nem gondolhatjuk, hogy a faktor segítségével pontosan le tudjuk írni a mért változót, ezért feltételeznünk kell, hogy a mérés valamilyen mértékű hibával jár. A két módszer között van még egy nagyon lényeges, a mi szempontunkból különösen fontos különbség: a főkomponens-elemzés esetében pusztán egy számításról van szó, ahol a modell paramétereit nem becsüljük. Ezért a főkomponens-elemzés nem tekinthető statisztikai modellnek, amelynek a valósághoz való illeszkedését tesztelni lehet. Ezzel szemben a faktorelemzésnél a különböző paraméterek becsülhetőek, így az is, hogy modellünk mennyire jól írja le a valóságot (Blunch 2010, 47, 67-68).

Ahogy arra már korábban utaltunk, ezután következik általában a létrehozott változót is magában foglaló magyarázó modell felépítése. Amikor lineáris regresszióelemzést alkalmazunk, akkor arra vagyunk kíváncsiak, hogy egy függő változót milyen mértékben tudunk megmagyarázni számos független (magyarázó) változó segítségével. Itt csak a független változókból a függő változókra irányuló direkt hatás modellezésére vagyunk képesek. Kíváncsiak lehetünk azonban arra is, hogy a változó miként hat a függő változóra egy másik független változó keresztül. Ezt nevezzük indirekt hatásnak, és az ennek modellezésére is alkalmas módszert pedig útmodellnek. Az útmodell egymásra épülő lineáris regressziók sorozata. Az útmodellben szereplő változókat nyilak kötik össze, amelyek a kapcsolatok irányát szimbolizálják. Egzogen változónak nevezzük azt a kiinduló változót, amit a modellben nem befolyásol más változó. Az endogen változók pedig olyanok, amelyekbe vezet nyíl. Ezeknél vannak közbülső (intermediális) változók és van a végső függő változó. Az útelemzés tehát azért mutat sokkal többet a regresszióelemzéshez képest, mert nemcsak a közvetlen, hanem a más változón keresztül ható közvetett hatásokat is modellezni képes. Jól látható, hogy

itt oksági modellről van szó. Fontos azonban mindig szem előtt tartani, hogy – logikai alapon – kauzalitást mi tételezünk az adatok mögött, ez a változók puszta együttjárásából (összefüggéséből) önmagában nem következik. Az okságnak vannak logikai feltételei, azonban ezek teljesülése esetén is rendkívül fontos az eredmények értelmezése, interpretációja. Tanulmányunkban többször visszatérünk arra, hogy ez a többváltozós statisztikai módszerek alkalmazásakor mennyire fontos.

Ahogy fent már szó volt róla, a SEM lehetővé teszi egy vagy több látens változó létrehozását (ilyen változó például a cigánysághoz való kötődés), valamint az ezt felhasználó magyarázó modell együttes futtatását (például: hogyan hat a romákba és a nem romákba vetett bizalom a cigánysághoz való kötődésre). A modell két részből áll: mérési modellből és strukturális modellből. A mérési modell során megerősítő faktorelemzés segítségével történik a látens változók létrehozása. A strukturális modell során pedig útmodell formájában a magyarázó modell felépítése.

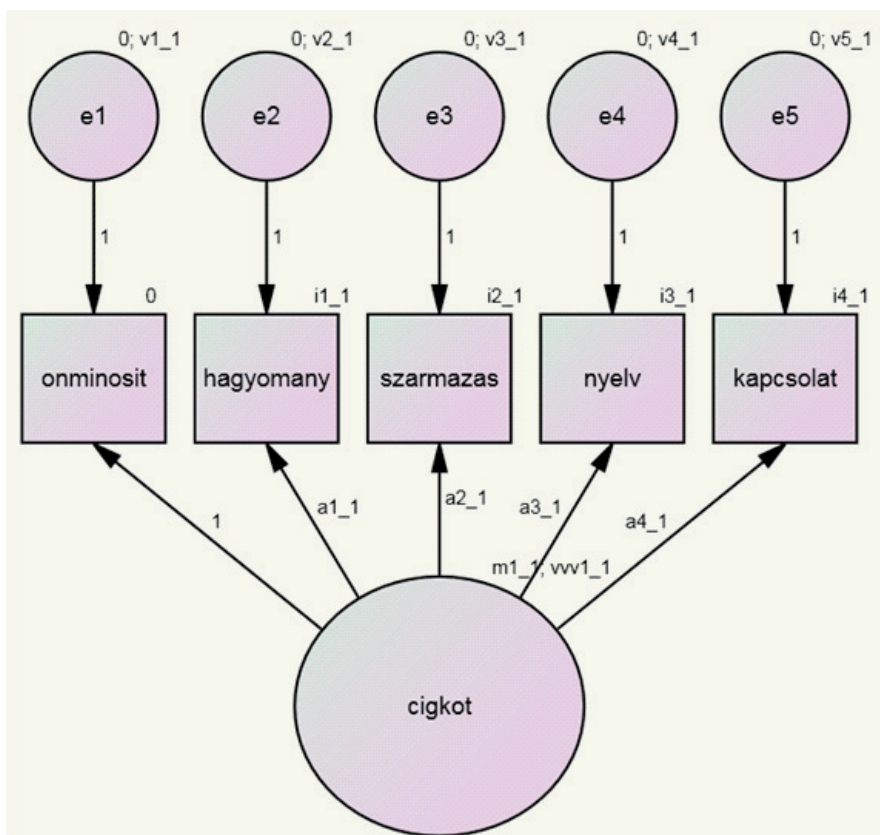
Először ki kell választanunk azokat az indikátorokat, amelyek segítségével a látens változó megragadható. Tesztelnünk kell, hogy ezeknek az indikátoroknak a segítségével valóban megragadható-e a mérni kívánt jelenség. Arra vagyunk tehát kíváncsiak, hogy jogosultak vagyunk-e erre az adatredukcióra, vagyis mérési modellünk jól illeszkedik-e az adatokra. Nem gondolhatjuk, hogy a létrehozott összetett mutató tökéletesen megfeleltethető az indikátoroknak, ezért nagyon jó lenne, ha ezt az eltérést (hibát) valamilyen módon szintén modellezni tudnánk. A mérési modell esetében kíváncsiak vagyunk arra, hogy a változók közötti kapcsolatok szignifikánsak-e, illetve milyen irányúak.

További kihívást jelent, ha két csoportot szeretnénk összehasonlítani egymással. Ebben az esetben meg kell győződnünk róla, hogy a létrehozott látens változó a két csoportban ugyanazt jelenti-e, hiszen hogyan hasonlíthatnánk össze két dolgot, ami valójában nem is ugyanazt méri. Ezen kívül szükséges a két csoportban felépített magyarázó modellek eredményeinek, vagyis a kapcsolatok erősségének összehasonlítása is. Talán nem lepi meg az olvasót, ha azt mondjuk, hogy a SEM mindezekre egyszerre kínál megoldást.

3. A MÉRÉSI MODELL: A LÁTENS VÁLTOZÓ LÉTREHOZÁSA

Esetünkben a látens változó, amit mérni szerettünk volna, a cigánysághoz való kötődés volt. A látens változó indikátorainak a következő változókat választottuk: önbevallás, hagyományok megtartása, származás, cigány nyelv használata, kapcsolatok. (A változók részletes jelentéséről lásd Koltai [2011].) Az alábbi ábra a mérési modellt mutatja:

1. ábra. A cigánysághoz való kötődés elméleti mérési modellje

Látható tehát, hogy a nyilak, amelyek a kapcsolatok irányát mutatják, a látens változóból indulnak a mért változók felé. Hogy a cigánysághoz való kötődéssel nem pontosan írhatóak le az egyes indikátorok, azt az ábrán e-vel jelölt hibatagok reprezentálják. Mivel a látens változókat nem mértük, ezért becslésükhöz skálát kell hozzárendelnünk. Ez kétféle módon történhet. Az első esetben az egyik változóhoz tartozó faktorsúlyt tetszőleges konstanssal, általában eggyel tesszük egyenlővé. Ez a módszer az egységnyi faktorsúly megkötése. Ekkor ez a változó válik referenciaváltozóvá, és a látens változó skálája ennek megfelelő lesz. A másik módszer az egységnyi variancia megkötése, ami a látens változó varianciáját rögzíti, általában 1-nek. Ezt a módszert alkalmazva azonban strukturális – a látens változót endogén változóként tartalmazó – modell nem futtatható. (Kline 2005, 170-171). A mérési modellben mi az első módszert választottuk, és az ábrán is látszik, hogy a cigánysághoz való kötődésből az önminősítésbe vezető nyílon – ennek megfelelően – egy 1-es látható.

3.1. AZ ILLESZKEDÉS TESZTELÉSE

Első lépésként tesztelni kellett, hogy az elméleti mérési modell jól illeszkedik-e az adatokra. A SEM modellek futtatására alkalmas programokban számos illeszkedési mutató áll rendelkezésre. Először tekintsük át néhány általános tulajdonságukat! Először is ezek a mérőszámok a teljes modell illeszkedését tesztelik, ezért viszonylag jól illeszkedő modell esetében is elképzelhető, hogy a modell egyes részei gyengén illeszkednek. A különféle indexek a modellek illeszkedését általában valamilyen speciális nézőpontból vizsgálják, ezért ajánlott egynél több mérőszám használata. Fontos, hogy az illeszkedésmutatók nem tesztelik, hogy a modellünknek elméletileg van-e értelme. Ezért különösen fontos – s erről már korábban írtunk – a megfelelő interpretáció. Sok illeszkedésmutató eloszlása ismeretlen, ezért értékelésükkor sokszor a tapasztalatokon alapuló hüvelykujj-szabályok alkalmazására van szükség (*Kline 2005, 133-135*).

A modell illeszkedésének tesztelésére viszonylag nagy (300 fősnél nagyobb) és egyenlő nagyságú csoportokat tartalmazó minta esetén – s ezeknek a követelményeknek az általunk elemzett minta is megfelel – Chen (2007) alapján az úgynevezett CFI (Comparative Fit Index) és RMSEA (Root Mean Square Error of Approximation) mutatók alkalmasak. Mi is ezeket használtuk. Mindkét statisztika nagy előnye, hogy – több más illeszkedésmutatóval ellentétben – jól kezeli azt a helyzetet, ha a kutató által feltételezett modell a valóságnak csupán közelítése és nem annak pontos mása.

A CFI a kutató modelljét egy teljes függetlenségi modellhez hasonlítja, ahol a változók függetlenek egymástól. A CFI értéke 0 és 1 között mozoghat, ahol az 1-hez közeli értékek fejezik ki a jó illeszkedést. A hüvelykujj-szabály szerint a 0,9 feletti CFI-vel jellemezhető modellek elfogadhatóan, míg a 0,95 felettiek jól illeszkednek (*Kline 2005, 140-141*).

Az RMSEA index figyelembe veszi a modell komplexitását is, és kiküszöböli azt a hamis hatást, ha úgy próbáljuk növelni a modellünk illeszkedését, hogy egyre több paramétert vonunk be a modellbe. Két ugyanolyan magyarázóerejű modell közül az RMSEA alapján az egyszerűbb lesz a megfelelőbb. Az RMSEA-statisztika 0 értéke jelenti a legjobb illeszkedést. A hüvelykujj-szabály szerint a 0,05-nél kisebb érték kitűnő, a 0,05 és 0,09 közötti értékek megfelelő, a 0,1-nél nagyobb értékek gyenge illeszkedést mutatnak. (*Kline 2005, 137-140*)

Az illeszkedésmutatók esetében még egy esetre kell hüvelykujj-szabályokat megadnunk. Az eddigiekben azt vizsgáltuk, hogy kezdeti modellünk jól illeszkedik-e az adatokra. Amikor különböző feltevéseket tesztelünk majd, akkor azt vizsgáljuk, hogy ezeket a feltevéseket (megszorításokat) beépítve a modellbe szignifikánsan romlik-e a modellünk illeszkedése. Meg kell tehát határoznunk, hogy az egyes mérőszámok esetében milyen változást tekintünk az illeszkedés romlásának. Ez a CFI statisztika esetében 0,005-nél nagyobb, míg az RMSEA esetében 0,01-nél nagyobb változás esetében mondható (*Chen 2007*).

3.2. ÚTBAN A VÉGLEGES MÉRÉSI MODELL FELÉ

Az 1. ábrán látható elméleti mérési modell tesztelésekor kiderült, hogy a modell ebben a formában nem tartható (CFI = 0,768; RMSEA = 0,114). Ilyenkor meg kell vizsgálnunk, hogy a modell milyen változtatásával tudnánk jól illeszkedő modellhez jutni. Ekkor az is a célunk, hogy a lehető legkevesebb változtatással érjük el ezt. Az AMOS outputjában szereplő modifikációs indexek segítik az illeszkedéshez szükséges változtatások megtalálását, mivel segítségével láthatjuk, hogy a különféle módosítások esetén mennyivel javulna a modell illeszkedése. Elvileg logikus lenne, hogy a lehető legnagyobb javulással járó változtatásokat (kapcsolatokat) berajzoljuk, és újra futtassuk a modellt, ami most már nagy valószínűséggel megfelelően illeszkedik majd. Itt azonban újra visszatér – a már sokat emlegetett – interpretáció. Egy további utat csak akkor rajzolhatunk be, ha azt megfelelően értelmezni is tudjuk, s különösen igaz ez a hibatagok közötti kapcsolatokra. A két kritériumot (elérhető illeszkedésjavulás, interpretáció) figyelembe véve az önminősítés és a kapcsolat hibatagját összekötő kétféjű nyíl (korreláció), és a származásból az önminősítésbe menő nyíl berajzolása mellett döntöttünk. (*A kapcsolatok interpretációját lásd Koltai 2011.*)

3.3. TÖBB CSOPORT ÖSSZEHASONLÍTÁSÁNAK TOVÁBBI FELTÉTELEI: METRIKUS ÉS SKALÁRIS ÁLLANDÓSÁG

Csoportok összehasonlításakor további dolgokat is tesztelnünk kell. Először az úgynevezett metrikus állandóságot (*metric invariance*). Akkor beszélünk metrikus állandóságról, ha a látens változóból az indikátorok felé vezető utak regressziós együtthatói (a faktorsúlyok) megegyeznek a két csoportban. Ezzel azt teszteljük, hogy a két csoportban egyező-e a faktorstruktúra. Ha ez nem áll fenn, akkor az azt jelenti, hogy a két mérőszám nem ugyanazt méri. (Esetünkben ez különösen érdekes kérdés, erről lásd Koltai 2011.) Ilyenkor tehát nincs jogunk arra, hogy a két csoportra (látszólag) ugyanolyan magyarázó modellt építsünk, és utána ezeket összehasonlítsuk, hiszen a látens változó azonossága sem áll fenn. Az ilyen egyenlőségi megszorítás tesztelésének logikája minden esetben ugyanaz: feltesszük, hogy a faktorsúlyok egyenlősége fennáll, és megvizsgáljuk, hogy szignifikánsan romlott-e a modell illeszkedése. Ha a CFI esetében a változás 0,005-nél, az RMSEA esetében pedig 0,01-nél kisebb, akkor az azt jelenti, hogy a megszorítás nélküli és a megszorításokkal bővített modell illeszkedése között nincsen szignifikáns különbség, vagyis fennáll a metrikus állandóság. Ebben a modellben ez volt a helyzet. (A CFI változása: 0,002; az RMSEA változása: 0,01⁷⁴ volt.)

⁷⁴Ez az érték éppen a határon van. Mivel azonban a CFI érték változása sokkal kisebb a lehetséges 0,005-nél, ezért elfogadható.

Mivel kíváncsiak vagyunk arra, hogy a látens változó átlaga különbözik-e a két csoportban, ehhez szükség van az úgynevezett skaláris állandóság (*scalar invariance*) tesztelésére. Azt szeretnénk tudni, hogy a két csoportban a látens változó léptéke statisztikai értelemben megegyezik-e egymással. Ennek a feltevésnek statisztikailag az felel meg, hogy a látens és a mért változók kapcsolatát kifejező regressziós egyenleteknél az egyes indikátorokhoz tartozó egyenletek konstans (tengelymetszet) értékei páronként egyenlők a két csoportban. A tesztelés logikája megegyezik a korábbiakkal: feltesszük a konstansok egyenlőségét, teszteljük a modell illeszkedését, és összehasonlítjuk azzal a modellel, amelyik esetében még nem éltünk ezzel a megkötéssel, vagyis a metrikus állandóság modelljével. Mivel valamennyi konstans egyenlőségének megkötése esetén a modell illeszkedése szignifikáns mértékben romlott (a CFI változása: 0,132; az RMSEA változása: 0,012), ezért ezt, vagyis a teljes skaláris állandóságot nem feltételezhetjük. A skaláris állandóságnál nem feltétlenül szükséges, hogy a konstansok valamennyi indikátornál megegyezzenek egymással. A látens változónál az átlagok összehasonlításához elég, ha látens változónként két tengelymetszet egyenlő, amelyek közül az egyik lehet a fixen tartott paraméter⁷⁵ (*Bryne-Shavelson-Muthén 1989; Steenkamp-Baumgartner 1998*). Ilyenkor részleges skaláris állandóságról (*partial scalar invariance*) beszélünk. Ennek tesztelése úgy történik, hogy különböző kombinációkban feltesszük a konstansok egyenlőségét és – a korábban már többször említett módon – teszteljük a modellt. A sorozatos tesztelések után azt találtuk, hogy a fixen tartott konstanson kívül a származáshoz tartozó konstans is egyenlő a két mintában, vagyis fennáll a részleges skaláris állandóság, a látens változó átlaga a két csoportban összehasonlítható. (A CFI változása: 0,002; az RMSEA változása: 0,001.)

Az átlagok tesztelése a korábbiakhoz hasonló logika szerint történik: feltesszük az átlagok egyenlőségét, és megnézzük, hogy ezzel a megkötéssel jelentősen romlik-e a modell illeszkedése. Az egyenlőség feltételezésekor a modell illeszkedése mindkét mérőszám alapján rosszabb lett (CFI változása: 0,037; RMSEA változása: 0,014), ezért azt mondhatjuk, hogy az átlagok nem egyenlők. Mivel a romák által romának tartott emberek mintájában az átlag 1,01, míg a többségi társadalom által romának tartottak esetében 0,88 volt, ezért azt mondhatjuk, hogy az előbbi csoportban erősebb a cigánysághoz való kötődés, mint a másokban.⁷⁶

⁷⁵Korábban írtunk arról, hogy a cigánysághoz való kötődés változóból az önminősítés változóba vezető út regressziós együtthatóját 1-nek tételeztük. Ugyanennél a változónál (a változót szimbolizáló téglalap jobb felső sarkában) látható, hogy a konstanst pedig 0-nak (lásd az 1. ábrát).

⁷⁶Vajon ez a különbség csak a definíciós különbségből ered, vagy vannak más változók is, amelyek hatással vannak erre? Többek között erre a kérdésre is választ ad Koltai Júliának a kötetben található tanulmánya (Koltai 2011).

4. A STRUKTURÁLIS MODELL: A MAGYARÁZÓ MODELL

A saját csoporthoz és a környező társadalomhoz fűződő kapcsolatok, a mindennapi interakciókban is alakuló bizalom a kisebbségi (saját) csoport és a többségi társadalom tagjai iránt befolyásolja az önkategorizációt, valamint az adott csoporthoz tartozás különféle megnyilvánulásainak megvallását. Különösen igaz lehet ez egy olyan csoport, például a cigányság esetében, amelyet a többségi társadalom részéről nagyfokú előítélet sújt, és amely csoporthoz való tartozás, illetve az ahhoz való kötődés stigma is lehet.

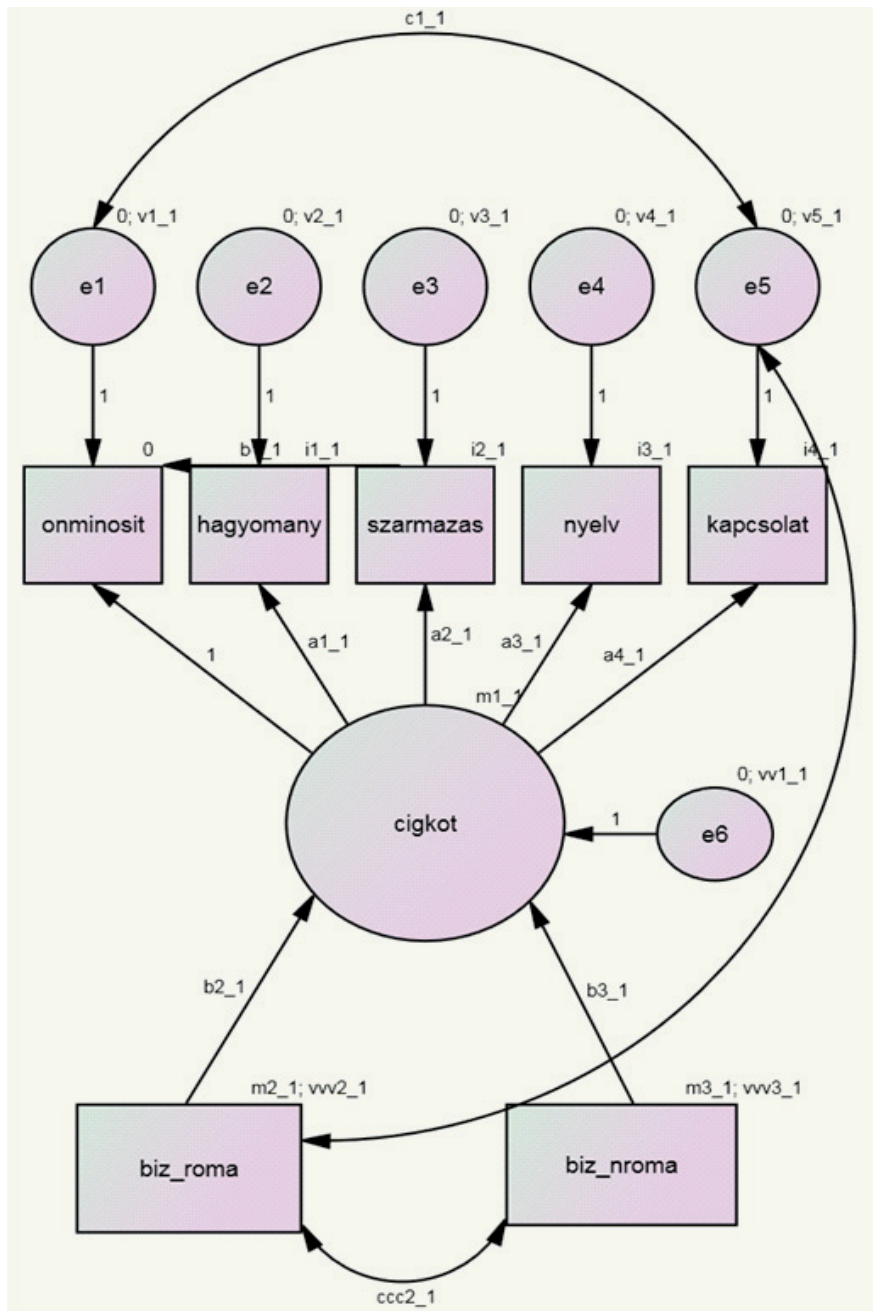
A megkérdezettektől hétfokú skálával kértünk választ arra a kérdésre, hogy mennyire bíznak a roma és mennyire a nem roma emberekben. A skálán az 1-es érték azt jelentette, hogy egyáltalán nem, míg a 7-es azt, hogy teljes mértékben. Magyarázó modellünkben arra keressük a választ, hogy a romákba, illetve a nem romákba vetett bizalom befolyásolja-e a cigánysághoz való kötődést, és ha igen, akkor hogyan. Ugyanakkor azonban – és ez kivételes – arra is lehetőségünk van, hogy megvizsgáljuk, vajon eltérnek-e a hatások azok esetében, akiket a romák tartanak romáknak azokétól, akiket a többségi társadalom azonosít be cigány emberekként.

Hipotéziseink a következők:

1. hipotézis: A romákba és a nem romákba vetett bizalom hatása a cigánysághoz való kötődésre összemérhető a két csoportban, vagyis fennáll a metrikus állandóság.
2. hipotézis: Azt feltételezzük, hogy a romákba vetett bizalom erősíti a kötődést, mert segít az egyénnek, hogy felvállalja ezt a sokszor stigmával járó identitást.
3. hipotézis: Úgy gondoljuk, hogy ez különösen igaz azok esetében, akiket a többségi társadalom tart romának, mert feltételezésünk szerint a másik csoportban a cigánysághoz való kötődés elve nagyobb mértékben adott.
4. hipotézis: A nem roma emberekbe vetett bizalom feltételezésünk szerint szintén erősíti a cigánysághoz való kötődést, mert feltételezhető, hogy akik jobban bíznak a többségi társadalom tagjaiban, azok könnyebben, önmagukat nagyobb biztonságban érezve tudnak azonosulni a kisebbségi csoporttal.
5. hipotézis: Úgy gondoljuk, hogy ez a hatás erősebb azok körében, akiket a cigányok cigánynak tartanak.

Modellünk tehát a fentieknek megfelelően két új változóval bővült: az egyik a romákba, a másik a nem romákba vetett bizalmat mérte. Feltételeztük azt is, hogy ezek a változók nem függetlenek egymástól, és ezt a kapcsolatot a két változó közötti korrelációval ragadtuk meg. (2. ábra)

2. ábra. A cigánysághoz való kötődés strukturális modellje a romákkal és a nem romákkal szembeni bizalom változókkal

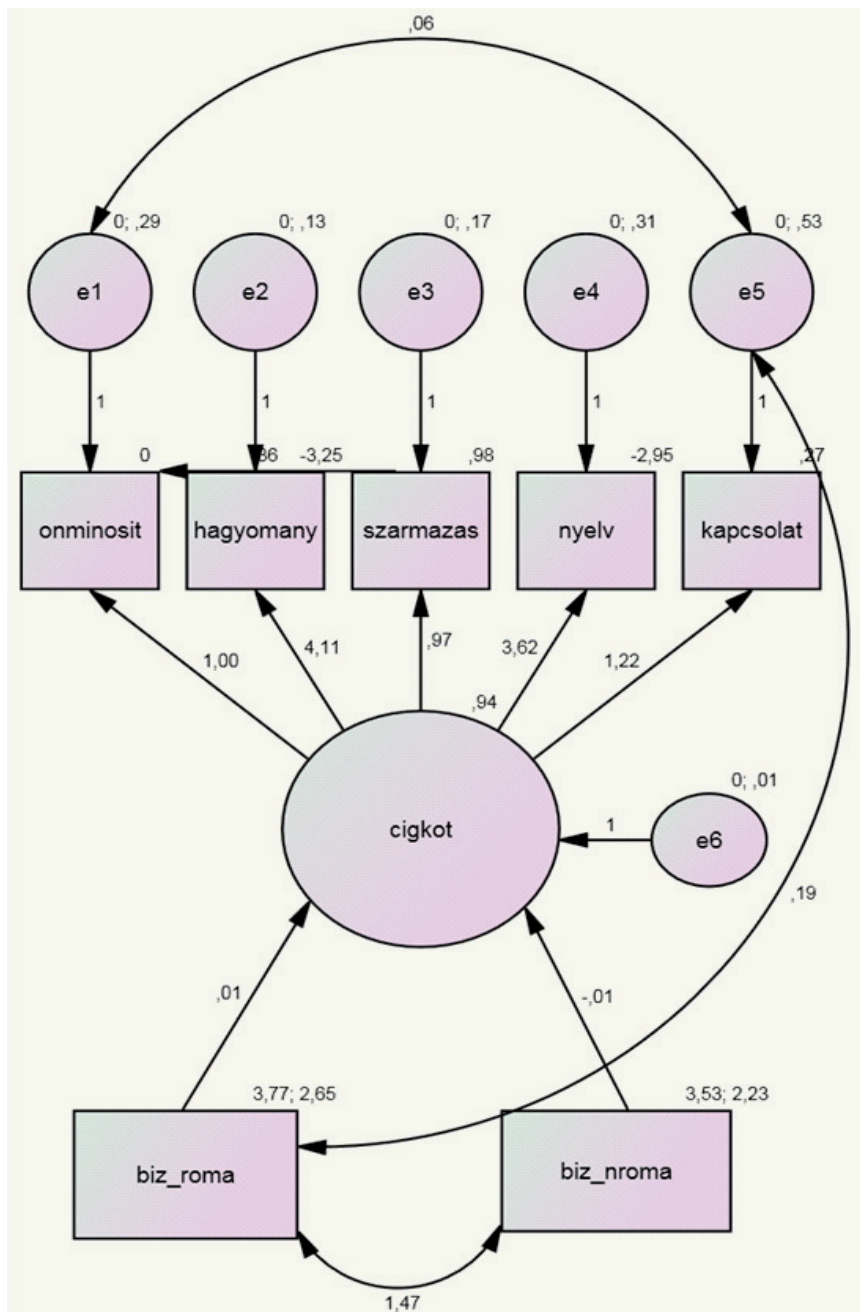
Először tesztelnünk kellett, hogy az általunk felépített strukturális modell jól illeszkedik-e az adatokra. Az illeszkedés nem volt teljesen megfelelő (CFI = 0,929; RMSEA = 0,055), így a modifikációs indexek segítségével a romákba vetett bizalom és a kapcsolat változó hibatagja közötti összefüggés beépítése mellett döntöttünk. Ezzel azt feltételezzük tehát, hogy a cigányokkal való kapcsolatok változónak van egy része, amit nem a cigánysághoz való kötődés magyaráz, vagyis erre más változók is hatással vannak, és ezek közül az egyik éppen a romákkal szembeni bizalom.

A fent leírt kapcsolattal bővített modell illeszkedése megfelelő volt (CFI = 0,959; RMSEA = 0,044). Természetesen az új modellnél újra kellett tesztelnünk a metrikus, valamint a skaláris állandóságot is. A metrikus állandóság feltételezésével futtatott modell megfelelőnek bizonyult (a CFI változása: 0,001; az RMSEA változása: 0,003). A teljes skaláris állandóság nem állt fent, azonban a parciális skaláris állandóság igen; olyannyira, hogy a konstansok egyenlősége a fixen tartottn kívül még két indikátor esetében fennállt (a CFI változása: 0,005⁷⁷; az RMSEA változása: 0,000). Ebből az következik, hogy jogunk van a változók hatásának elemzésére, sőt a látens változók átlagait is összehasonlíthatjuk egymással.⁷⁸ A modellek futtatásának eredménye a két csoportban a 3. és a 4. ábrán látható.

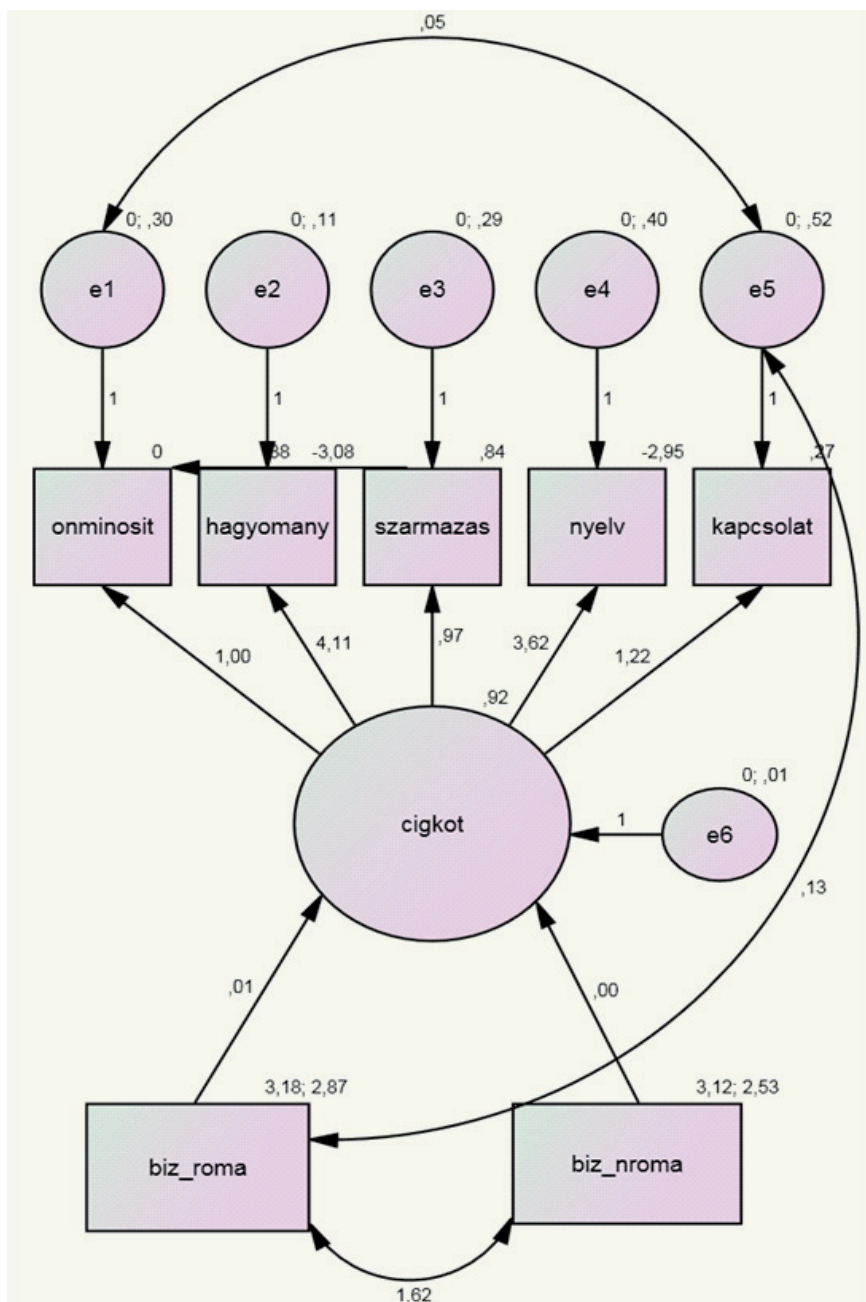
⁷⁷Ez az érték éppen a határon van. Mivel azonban az RMSEA érték változása sokkal kisebb a lehetséges 0,01-nél, ezért elfogadható.

⁷⁸Koltai Júlia tanulmányából egyértelműen kiderül, hogy a demográfiai változók kontroll alatt tartásával a látens változó átlagai nem különböznek egymástól (Koltai 2011). Mivel ezeket a változókat most a modellben nem szerepeltetjük, ezért a látens változó átlagát a strukturális modellben nem vizsgáljuk.

3. ábra. A strukturális modell futtatásának eredményei az A kutatásban (vagyis azokra vonatkozóan, akiket a romák tartanak romának) (standardizáltan együtthatók)

4. ábra. A strukturális modell futtatásának eredményei az B kutatásban (vagyis azokra vonatkozóan, akiket a többségi társadalom tart romának) (standardizálatlan együtthatók)

Most lássuk, hogy mit mondhatunk az egyes hipotézisekkel kapcsolatban! Látható, hogy a modellt egy további, jól interpretálható kapcsolattal kiegészítve olyan modellhez jutottunk, amely illeszkedik az adatokra. 1. hipotézisünk a metrikus állandóság meglétére vonatkozott, és mivel láttuk, hogy ez fennállt, ezért a hipotézist elfogadjuk.

Az együtthatókat megvizsgálva azt látjuk, hogy a romákba vetett bizalom mindkét csoportban szignifikáns pozitív hatással van a cigánysághoz való kötődésre, így 2. hipotézisünk szintén helytálló volt.

A következő lépésben – 3. hipotézisünknek megfelelően – azt teszteltük, hogy a nem romák által romának tartott csoportban ennek a hatásnak az erőssége nagyobb-e, mint abban a csoportban, akiket a romák tartottak románnak. Ennek vizsgálata úgy történt, hogy a két regressziós együtthatót egyenlővé tettük, és így teszteltük a modell illeszkedését. Mivel az egyenlőséget feltételezve az illeszkedés nem romlott (a CFI változása: 0,000; az RMSEA változása: 0,000), ezért hipotézisünket el kell vetnünk. A két csoportban a romákba vetett bizalom roma kötődésre gyakorolt hatása megegyezik.

Negyedik hipotézisünk tesztelése esetében érdekes eredményre jutottunk: a nem roma emberekbe vetett bizalom a romák által románként tartott csoportnál nem hogy nem növeli, hanem egyenesen szignifikánsan csökkenti a cigánysághoz való kötődést. A többségi társadalom által románként tartott embereknel ez a hatás nem szignifikáns. Negyedik hipotézisünket tehát el kell vetnünk.

Ötödik hipotézisünk tesztelésekor valóban azt találjuk, hogy a fent említett hatás az első csoport esetében nagyobb, hiszen csak ott szignifikáns, azonban itt is fontos hangsúlyoznunk, hogy iránya a feltételezettel éppen ellentétes.

4. ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunkban a strukturális egyenletek modellezése módszer rövid bemutatására tettünk kísérletet. Az eljárásnak számos rendkívül hasznos tulajdonságát említhetjük. Segítségével lehetőség van nemcsak a látens változók létrehozására, hanem a létrehozott mutatók több szempontú tesztelésére. A módszer „nem feledkezik meg arról” sem, hogy a mérés nem tökéletes, és lehetővé teszi a hiba modellezését is. További hasznos tulajdonsága, hogy a látens változók létrehozását, valamint a magyarázó modellek felépítését és tesztelését ugyanazon keretben tudjuk kezelni. Csoportok összehasonlításakor különösen fontos, hogy nemcsak a modellek egyszerű összehasonlítását végezhetjük el, hanem sorozatos tesztek segítségével ennek az összehasonlításnak az előfeltételeit is tesztelhetjük. Reményeink szerint a tanulmány kedvet csinált a módszer minél szélesebb körű alkalmazásához.

IRODALOM

Blunch, Niels J. (2010): *Introduction to Structural Equation Modelling using SPSS and AMOS*. London, Sage.

Bryne, Barbara M. – Shavelson, Richard J. – Muthén, Bengt (1989): *Testing for the equivalence of factor covariance and mean structures: The issue of partial measurement invariance*. Psychological Bulletin Vol 105 (3), 456-466.

Chen, Fang, Fang (2007): *Sensitivity of Goodness of Fit Indexes to Lack of Measurement Invariance*. Structural Equation Modelling 14 (3), 464-504.

Kline, Rex B. (2005): *Principles and Practice of Structural Equation Modeling*. New York, The Guilford Press.

Koltai, Júlia (2011): *Definíciók a gyakorlatban: a cigánysághoz való kötődés a két mintában*. In: Roma kutatások, 2010: Élethelyzetek a társadalom peremén. Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet.

Steenkamp, Jan-Benedict E. M. – Baumgartner, Hans (1998): *Assessing measurement invariance in Cross-National Consumer Research*. Journal of Consumer Research (25), 78-90.

TELLER NÓRA

10. ADAPTÁCIÓS CSAPDÁK

HIPOTÉZISEK A ROMÁK LAKÁSMOBILITÁSÁRÓL A 2010-ES ROMA ADATFELVÉTEL LAKÁSVÁLTOZTATÁSI KÉRDÉSEIRE ADOTT VÁLASZOK ÉS A KORÁBBI CIGÁNYFELVÉTELEK LAKÁSMOBILITÁSI ADATAI ALAPJÁN

1. BEVEZETŐ: AZ ELEMZÉS CÉLJA ÉS MÓDSZERTANA

A romák lakáshelyzetének, mint a társadalmi leszakadás egyik jellegzetes megnyilvánulásának vizsgálata a hetvenes évek óta a romakutatások egyik fő kérdése. Az utóbbi négy évtizedre visszanyúló kutatások eredményei alapján az egyik tanulság az, hogy a 2000-es évek elejére a teleszerű lakáskörülmények között élők száma visszaszorult, de a szegregáció mértéke mind városi, mind falusi környezetben egyre nőtt (*Kemény, 2000*). 2010-re több mint másfél ezer szegregált területet számoltak össze, a becslések szerint 100-200 közé tehető gettófalvakon felül (*Domokos, 2010*).

Pillanatfelvételeken (*pl. Janky, 1999*) kívül a kilencvenes évek legeleje óta nem készült átfogó vizsgálat a szegregált lakóterületeken élők lakáshelyzetéről, a lakások lakásmobilitási utakban betöltött szerepéről, valamint a lakásváltoztatási tervekről. Ennek oka nemcsak a vizsgálatok módszertanában keresendő – mindezek egyszeri, keresztmetszeti vizsgálatok voltak –, hanem abban is, hogy specifikusan a mélyszegénységben élők lakásmobilitása sem képezte kifejezett témáját újabb kutatásoknak. Ez érvényes az utolsó országos reprezentatív lakásmobilitási vizsgálatra is, amely 2005-ben zajlott, és amelynek fókuszja az volt, hogy a lakásvagyon milyen szerepet játszik a lakásváltoztatási szándékokban a lakáspiac felfutási időszakában (*ld. Hegedűs-Teller, 2005*).

A kutatási kérdéseinket teljes körűen tárgyaló adatfelvétel tehát nem áll rendelkezésre. Az NCSSZI romakutatásával megközelítőleg megegyező lakáspiaci és makrogazdasági folyamatokkal jellemezhető időpontra vonatkozó, a lakásmobilitási szándékot is vizsgáló felvétel nem készült.

Egy további problémára mutatnak rá az ebben a kötetben is több szerző által megfogalmazott, az NCSSZI romakutatásának módszertanára és azon belül is főképp a mintavételi eljárásra vonatkozó kritikák. Letenyey-Rácz szerzőpáros úgy fogalmaz, hogy a minta reprezentatív a többségi társadalmi (szakértői) képviselő által kijelölt területek lakosságára, de a „konstruált”, és alapvetően ismeretlen alapsokaságra szükségszerűen nem (*Letenyey-Rácz 2011*).

Mindebből az is következik, hogy megállapításaink két szempontból is csak igen korlátozottak lehetnek. Az egyik korlát az, hogy a romák lakáshelyzetére és lakásmobilitására vonatkozó adatok utolsó forrása is már kilenc

éves, és ezeket az adathiányokat csupán kvalitatív és dokumentumelemző kutatásokból származó megállapításokra támaszkodva tudjuk kiegészíteni. A másik korlát pedig az NCSSZI-s felvétel adatainak jellegéből adódik: ezek alapján a válaszadókról lehetnek megállapításaink, de a mai magyarországi romákról semmiképpen sem.

Végezetül még egy, az elemzés szempontjából releváns kérdésre kell utalnunk, amely a megállapításainkat elhelyezi a „ki a roma” viták mezőjében.

Ma Magyarországon az empirikus felvételek több, egymással nem kiegészítő „romakoncepciót” alkalmaznak. A vita az 1993-as Kemény-féle felvétel körül artikulálódott, és lényegében arról szól(t), hogy „ki a cigány”, és hogy a vizsgálat célcsoportját, a romákat, a cigányokat hogyan lehet valóban megtalálni, megkérdezni, róluk következtetéseket levonni. Az alapprobléma az, hogy nincs olyan egyetlen objektív kategória, amelynek segítségével kiderülhetne, hogy a válaszadó valóban roma-e, és amelynek segítségével a mintavétel validálható lenne, hiszen – értelemszerűen – nincs ismeretünk a teljes roma populációról, amelyből a mintát vesszük, amelyről állításokat fogalmazunk meg a minta alapján.

A Havas-Kemény-Kertesi szerzők tollából megjelent, és az 1993-as kutatás mintavételi eljárását értelmező álláspont azt hangsúlyozza, hogy a kutatás módszertani szempontból szükségszerűen a (többségi) társadalom ítélete által állapította meg, hogy a válaszadó cigány-e. Ebben az esetben a roma olyan társadalmi konstrukció, amely magán hordozza a megkülönböztetettséget. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy „nem lesz” roma az, aki magát romának tartaná, de akit a (többségi) társadalom nem tekint annak. Az álláspont indoklása az, hogy az adott társadalmi kontextusban a kutatás csak azokat az embereket, élethelyzeteket, azt a társadalmi csoportot vizsgálja, akiket és amelyeket a (többségi) társadalom cigánynak tart. A kutatási kérdések közül pedig csak egy kérdés az, hogy önmagát a megkérdezett személy milyen nemzetiséghez, etnikai kisebbséghez sorolja (*Havas et al 1998*).

A Ladányi-Szelényi szerzőpáros épp ezt a hiányosságot rója fel ennek a módszertannak, valamint a társadalmi konstrukció és a lehetséges identitások közötti koncepcionális különbségekre hívja fel a figyelmet. Ebben a megközelítésben az önmeghatározás és a hetero-identifikáció, azaz a külső személy által történő meghatározás közötti különbségek önmagukban is jelentéssel teli jelenségek (*Ladányi-Szelényi 1998*). A két iskola vitájának összefoglalásában Bárány Zoltán arra a következtetésre jut, hogy az önidentifikációról, illetve a társadalmi konstrukcióról vs. a kutatás objektivitásáról szóló vita valószínűleg még sokáig lezáratlanul marad (*Bárány, 2002*).

A kutatás talán épp e két álláspont összehangolása miatt igyekezett egy ún. kétmintás módszertanra épülő reprezentatív felvételt alkalmazni. A felvételt két külön intézmény szervezte, és végül nem csak az alapsokaság, a kérdezők, a megkérdezettek kiválasztása, hanem bizonyos kérdésblokkok is eltérőek voltak a két, egyenként mintegy kétezres mintára. A kétmintás reprezentatív felmérésekhez kapcsolódó elméleti tesztelési és mérési módszerek

ismertetése kapcsán a végül felvett két mintát Koltai Júlia hasonlította össze⁷⁹. Rámutatott, hogy a többségi társadalom (ebben az esetben helyi „kapuőrök”, pl. iskolaigazgatók, szociális szektorban dolgozók, önkormányzati alkalmazottak) és a kisebbségi társadalom képviselője (a helyi cigány kisebbségi önkormányzatok) által kijelölt, szerintük többségében romák lakta területeken történt adatfelvétel válaszdói eltérő mintákat eredményeztek pl. a képzettségi mutatók alapján, miközben pl. a válaszdók életkori megoszlása megegyezik.

Tekintettel arra, hogy ez a cikk csak az egyik adatbázis⁸⁰, méghozzá a hetero-identifikációs minta alapján felvett kérdőívekre adott válaszok alapján ismertet néhány alapváltozóval kapcsolatos megoszlást, és ezeket korábbi, hasonló módszertan alapján szerzett kutatási eredményekhez hasonlítja, ezért a kétmintás adatfelvételi módszertan elvárható hozadékanak további elemzésétől itt eltekintünk.⁸¹

E cikk tehát a fenti módszertani kérdések nyitva hagyásával használja fel az NCSSZI 2010-es, roma adatfelvétele során a többségi társadalom „szakértői” véleménye alapján a szóban forgó település egy főképp romák lakta területi egységén, a kérdező által romának tartott megkérdezett háztartásfőktől gyűjtött, a családjuk lakáshelyzetére és lakásváltoztatási szándékaira, illetve lakástörténetére vonatkozó adatokat. Ezeket leginkább „illusztrációs” célra használjuk, és azt vizsgáljuk, hogy ezek a válaszok milyen lakásmobilitási utakra engednek következtetni, illetve azt, hogy a rendszerváltás utáni lakásmobilitási utak és a cigánytelepek viszonyára vonatkozóan milyen hipotézisekkel élhetünk.

A cikk felépítése a következő⁸²: elsőként rövid kitekintés olvasható a háztartások adaptációs modelljeiről, amelyeket a feltételezett roma lakásmobilitási mintázatok leírása követ. Ezután néhány kiválasztott adatfelvételnek a (romák) lakáshelyzetére vonatkozó tanulságait foglaljuk össze, majd az utolsó roma- és össznépességre vonatkozó lakásmobilitási elemzések eredményeit idézzük fel. A cikket rövid összefoglaló zárja.

⁷⁹<http://84.206.8.166/download.php?id=383>, letöltve 2011. július 29-én.

⁸⁰Az adatforrásunkat a továbbiakban BCE-adatbázisként jelöljük, tekintettel arra, hogy az NCSSZI megbízásából a Budapesti Corvinus Egyetem szervezésében zajlott e részminták lekérdezése.

⁸¹Ugyanakkor külön aktualitást ad a kérdésnek az, hogy ezekben a hónapokban zajlanak az európai népszámlálások (vagy azok előkészítése), amelyekben a felekezeti, a kisebbségi hovatartozást vizsgáló kérdések is szerepelnek. A régióban elsőként a bulgáriai adatok érhetők el, és ezek rámutatnak arra, hogy a cigány kisebbség létszámának mérése igencsak nehézkes: a 2011-es bulgáriai népszámlálás alapján 370 000 roma él Bulgáriában, azaz a lakosság mintegy 5% vallotta magát romának, miközben a pro-roma civilek és kutatók a romák arányát a lakosság legalább 9-10%-ára teszik (vö. 2009-es FRA Raxen Report Bulgária http://fra.europa.eu/fraWebsite/attachments/RAXEN-Roma%20Housing-Bulgaria_en.pdf és http://www.nsi.bg/Census_e/Census_e.htm letöltve 2011. július 29-én).

⁸²A szöveg részben a Budapesti Corvinus Szociológiai Doktori Iskolájának kutatószemináriumai keretében készített előzetes téziszvázlatomból merít. A disszertáció konzulense dr. Hegedüs József.

2. ADAPTÁCIÓS KÉNYSZEREK A LAKÁSVÁLTOZTATÁSI DÖNTÉSEKBEN A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

A hipotézishez a kiindulópontunk az, hogy a háztartások a megváltozott makro- és intézményi feltételek között módosítják döntési stratégiáikat, és adott határok között ezekhez alkalmazkodnak. Az analitikus szociológia elemzési keretén belül maradva, a háztartások mint cselekvők alkalmazkodási képessége az erőforrásaiktól, a vágyaiktól és a társadalmi körülmények által megszabott feltételek hármasságától függ (*Hedström, 2005*). A lakásváltoztatási, azaz a költözési és a felújítási döntéseket is ilyen mezőben létrejövő aktusnak és a háztartási stratégiák részének tekintjük. Annak érdekében, hogy a lehető legátfogóbban megérthessük a döntések megváltoztatásának lehetőségeit, érdemes egy viszonylag tág háztartásfogalmat használnunk. Az eddigi kvalitatív kutatási tapasztalatok alapján állíthatjuk, hogy a lakásra vonatkozó döntések sokszor a nukleáris családon túlmutató, intergenerációs transzfereket is számba vevő rokoni kötelékek által összekapcsolt családtagok közös döntései, illetve a döntések rájuk, az ő vagyoni helyzetükre is hatással lehetnek (*Hegedüs-Teller 2007*).

A kelet-európai háztartások adaptációs lehetőségeinek kontextusát igen találóan megvilágító Round és Williams (2010) Ukrajnára és Oroszországra felállított hipotéziseit némiképp átszabva, a magyarországi rendszerváltás utáni társadalmi helyzetet úgy látjuk, hogy rendkívül gyorsan és dinamikusan változó világban találják magukat a családok a kilencvenes évek elején. Átrendeződik a politikai és a gazdasági rendszer, a szociális ellátások elértektelenednek, milliós lesz a munkanélküliség, elszabadul az infláció, és az addig biztosnak hitt életpályák is érvényüket veszítik. Az idézett szerzőpáros szerint egyes szolgáltatásokhoz és ellátásokhoz való hozzáférés rokoni és baráti kapcsolatok erősségén múlt és múlik a rendszerváltások idején. Állításuk – a bourdieu-i társadalmi tőke-konceptióval (*Bourdieu 1985*) egybehangzóan – az, hogy ezek az általuk „kölcsonös szívességek hálózatának” nevezett, Polányi reciprocitásfogalmának megfelelő integrációs mechanizmus (*Polányi 1976*) eredményeként keletkező (vagy éppen hiánya miatt nem létező) erőforrások azok, amelyek meghatározzák, hogy egy-egy háztartás mennyire rugalmasan tud reagálni a társadalmi változásokra.

További hipotézissel élve, a rendszerváltás után azonban a kapcsolati „tőke” monetarizálódik, azaz (kenő-) készpénzre kell váltani ahhoz, hogy a piaci logikájúvá váló szívességi rendszerekben is előre lehessen jutni. Pénz hiányában ugyanakkor csak a helyhez kötődő, azaz az egymás elérhető közelségében élő családok közötti szívességi háló biztonsága marad. Mindez a granovetteri erős és gyenge kötések elméletével (1973) kiegészítve azt jelenti, hogy az erőforrások a helyi társadalmi közösségben termelődnek újra, azon kívül nem. Ennek pedig az a következménye, hogy a kötés megtartó ereje az elköltözéssel megszűnik. Ez egyben azt jelenti, hogy a szomszédságokból, a

lakókörnyezetből kilépve a felemelkedés és a lecsúszás felé is vezethet az út, és a rokoni kötelékek megtartó funkciója felértékelődik.

Mindez azonban nem teljesen új jelenség. A rendszerváltást megelőző időszakra visszatekintve Hegedüs et al. (1996) a kelet-európai lakásmodell jellemzőinek elemzésekor rámutat, hogy a lakásrendszer az államszocializmus, majd az átmenet időszakában olyan társadalmi közegben működik, amelyben a háztartások alkalmazkodóképessége és az intézmények alakulása egyaránt fontos tényező. A lakásprivatizáció előtt is a másodlagos lakáspiaci folyamatok és az állami lakáselosztási rendszerek kölcsönhatásában, a szürkegazdaság körülményei között születtek a lakásdöntések (ennek tipikus esete a kalákás lakásépítés), és az állam visszavonulása a lakáspolitikából még jobban felerősítette a családok szerepét a lakáshoz jutáshoz szükséges erőforrások megteremtésében, főként a lakásfinanszírozási termékek megjelenése és elterjedése előtt (Hegedüs et al 2009a).

A fenti megállapítások elemzési kérdésünk szempontjából két okból fontosak. Elsőként azért, mert a kapcsolati tőke mint gazdasági erőforrás a rendszerváltást követően újból felértékelődik, míg a peremre kerülő romaháztartásokra pedig éppen a kapcsolati rendszer beszűkülése jellemző, és emiatt romlik az alkalmazkodási képességük. Közhely, hogy a rendszerváltáskori makrogazdasági folyamatok súlyosan érintették az alacsonyan képzett munkásságot, közöttük a cigányok jó részét. A munkahelyek elvesztése miatt a peremhelyzetű településekre költözők vagy az oda visszatérők, illetve a munkahelyek hiányában ott ragadók élethelyzetét csak súlyosbítják azok a folyamatok, amelyek e területek lecsúszását eredményezik (Kemény 2000).

Ilyen folyamat indul be pl. az önkormányzati ellátások alulfinanszírozásából következő, a szegények kiszorítását eredményező intézményi érdekek miatt, a helyi szolgáltatások racionalizálása és visszafogása miatt, de ezt eredményezi a lakások privatizációja is, és a leromlott városi területek rehabilitációja miatt a privatizációból kimaradt, majd „megváltott” bérlők (hol spontán, hol irányított) kiköltözése a leromlott városi vagy városkörnyéki területekre (vö.: Ladányi-Virág 2009). A white-flight, azaz a nem roma lakosok elvándorlása is hozzájárul a romák által is lakott területek további leromlásához (Havas 1999). A kapcsolatrendszer a sajátához hasonlatos sorsú emberekre korlátozódik, a szegénység területi koncentrációjával pedig tovább folytatódik a területek leromlása, aminek hatására tovább szűkül az ott élők kapcsolati tőkéje, az erőforrásokhoz és a szolgáltatásokhoz való hozzáférése (Bolt et al 2010). A szegregációs folyamatok pedig mindezek hatására idővel szinte automatizmusként gyorsulnak fel (Schelling 1969).

Másodszorban azért fontosak ezek a megállapítások, mert rámutatnak, hogy a lakáshierarchiában felfelé irányuló területi lakásmobilitás a lecsúszott háztartások számára miként válik egyre nehezebbé. Több akadályba is ütköznek ugyanis azok a családok, amelyek el akarnak költözni, pl. munkavállalás vagy képzés reményében. Nehéz olyan helyen lakáshoz jutniuk, amely pl. munka-

helyekhez közel van, mivel ott a lakáspiaci kereslet relatív magasabban tartja a lakás- és a bérleti árakat, mint amilyenek azok a hanyatló térségekben. A bérleti szektorba nehéz bekerülni, nem utolsósorban a szociális lakásszektor beszűkülése, a magánbérleti szektorban tapasztalható kiszolgáltatottság és a romák, a sokgyerekes családok ellen irányuló diszkrimináció miatt. Így ők lakásaikat (vagy azok bérleti jogát) csak nehezen tudják értékesíteni, hiszen a leromlott településrészekben lévő lakásuk értéke alacsony, és a lakásból ki-nyerhető vagyon sok esetben csak lefelé történő mobilitási lépéshez elég (Hegedüs-Teller 2007).

A „lefelé költözés” rendszerváltás utáni növekvő társadalmi jelentőségéről már az 1999-es országos reprezentatív lakásfelmérés adataiból értesülünk. Hegedüs (2001) elemzése rámutat, hogy míg a nyolcvanas években az összes költöző mintegy 5%-a költözik kisebb, olcsóbb lakásba, addig a kilencvenes években ez az arány a duplájára nő, és a lefelé költözés indokaként sokan a lakáseladásból felszabaduló összegből történő adósságrendezést jelölik meg. Ugyanerre az időre tehető a lakás jelentésének változása is: a válaszadók beruházási döntései alapján Hegedüs úgy véli, hogy a lakás egyre több család számára már nemcsak „fogyasztási cikket” jelent, hanem befektetésként vagy vagyontárgyként jelenik meg, és a lakásvagyonba fektetett pénzt a tulajdonosok jó befektetésnek tartják.⁸³ A Ladányi-Szelényi szerzőpáros (1999) a „lefelé” költözéseket a szegénységi szuburbanizáció kontextusában elemzi, és rámutat, hogy a társadalmi leszakadással ez az „új” térbeni folyamat is együtt jár, azt gyakorlatilag visszafordíthatatlanná téve (vö. még: Csanádi-Csizmadya 2002).

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy az elköltözéssel a családok a megtartó, kölcsönös szívességekből, rokoni kapcsolatokból szőtt, ha mégoly kevés forrást kínáló, ám a hétköznapi túlélési stratégiájukhoz elengedhetetlen kapcsolati hálót is hátrahagyják. Ezzel erőforrásaik – ha átmenetileg is – jócskán csorbulhatnak, míg ha nem választják a költözést, akkor olyan csapdahelyzetbe kerülnek, amelyből csak egyre növekvő áldozatok árán szabadulhatnak. Az adaptáció tehát szükségszerűen egymással ellentétes irányban ható erők mezőjében zajlik le: adott esetben nagy az ára a költözésnek, de a maradásnak is.

⁸³A lakáspiac alsó szegmenseiben lévők leszakadásával párhuzamosan zajló folyamatot jól jellemzi az az attitűdváltás, amelyet az 1997-ben kezdődött lakáspiaci folyamatok hatásait vizsgálva talál Hegedüs-Teller (2005). A 2005-ös országos reprezentatív felvételük tapasztalatai alapján a lakás mint befektetés egyre hangsúlyosabbá válik, és a csekélyebb színvonalú lakásba költözés a lakásvagyon tudatos – lehetőleg ismét lakásberuházásként történő – felhasználását is jelenti, míg az olyan idősebb emberek háztartásai esetén, akiknek már elköltöztek a gyermekeik, a lefelé költözés elsősorban a lakásfogyasztás racionalizálást jelenti (vö. továbbá Egedy 2005).

3. HIPOTÉZISEK: LAKÁSMOBILITÁSI MINTÁZATOK MINT ADAPTÁCIÓS VÁLTOZATOK A RENDSZERVÁLTOZÁS UTÁN A ROMA HÁZTARTÁSOK KÖRÉBEN

A lakásváltoztatási szándékok és lépések a makrogazdasági és a társadalmi átalakulások részeként szükségszerűen átalakultak a rendszerváltást követő években. Hipotézisünk szerint az így formálódó lakásmobilitási utak olyan mintázatokká szerveződnek, amelyek a roma háztartások alkalmazkodóképessége mentén eltérőek, és az alkalmazkodási kapacitások különbözősége a lakásdöntésekben is tetten érhető.

Feltételezésünk szerint az alábbi három fő mintázat jellemezte a romák lakásváltoztatási szándékait és lépéseit a rendszerváltást követően Magyarországon:

1. A *rendszerváltozás miatt vesztes háztartások* lakásútjai: Ők főként a gazdasági pozícióvesztés miatti szegénységi szuburbanizációs költözések során csúsznak le; gyermekeiket – akik azóta maguk is családosok – erőforrások híján nem tudták elindítani felfelé a lakáslétrán, így e háztartások számára a mára befagyasztott lakáspolitikai támogatások elfogyasztásával meg is szűnt a felfelé mobilitás. A migrációs környezet is a környező, hasonló lakáspiaci státuszú (kis)településekre korlátozódik. Ezt a kört bővítheti a 2008-as gazdasági válság miatt (is) lecsúszók csoportja.
2. A *nagyvárosok között költözők* (ők tipikusan szociális bérlők és szívésségi lakáshasználók) rokoni kapcsolataik révén mobilak maradtak, és a szegregált lakókörnyezetbe kerülésük ezért időben még elhúzódott. Ők valószínűsíthetően a városok és a városok vonzáskörzeteinek megélhetési forrásaira támaszkodnak, a helyi közszolgáltatások elérhető közelségében maradnak, de a lakáslétrán megkapaszkodni nem tudnak. Számukra a lakástámogatások megszerzése és felhasználása a városi környezetben – e támogatások alacsony értéke miatt – nehézkes (volt). Az ő esetükben a nagyvárosi cigány- és szegénytelepről-telepre költözés alapvető túlélési stratégia marad, a helyi lakáspiacok legalsó szegmensei köréjük szerveződnek, a lakástámogatások ezekre a területekre már nem filtrálódnak, és a családok kiszolgáltatottsága halmozottan öröklődik tovább.
3. A rendszerváltást még *az átlaggal „átvészelő” generáció* és az ő gyermekeik, akik a teljes leszakadást el tudták kerülni (több településtípus is releváns itt). Erre a csoportra az jellemző, hogy lakástulajdonuk (vagy bérleti joguk) értéke követte az egész település lakáspiaci folyamatait. Tehát az ő esetükben a település egészére vagy a szóban forgó lakókörnyezetre vonatkozó szegregációs folyamatok befolyásolták a lakáshelyzetet. Az ezekről a lecsúszó területekről jobb színvonalú lakásba költözés lehetőségeit a szerencsésen megválasztott időzítés mellett

életciklus-változások (pl. munkahelyváltás, tanulmányok, családalapítás, munkahelyvesztés) valamint az önkormányzati és a kormányzati lakáspolitikák határozzák meg. E tényezők viszonylagos szerepe eltérő súlyú az életutakban, és valószínűleg itt lesz leginkább meghatározó hatása a tágra értelmezett családi segítségnek, a diverzifikált lakáshelyzetekből fakadó erőforrásoknak. Feltételezhető, hogy ebben a körben az átlagos mobilitási utak mintázata rajzolódik ki, de alacsonyabb lakásértékek mentén.

Tekintettel arra, hogy az NCSSZI romafelvétele csak korlátozottan eredményezett a múltbeli és a jövőbeni lakásváltoztatásokkal kapcsolatos adatokat, ezért e cikk keretein a mintázatokat nem számszerűsítjük és a hipotéziseket sem ellenőrizzük. Egyedül ezek illusztrálására vállalkozunk, és ehhez egyéb adatforrásokat is használunk.

4. ROMÁK LAKÁSKÖRÜLMÉNYEI ÉS A SZEGREGÁTUMOK

Egy 2006-os országos adatfelvétel alapján – durva becsléssel és módszertani leegyszerűsítéssel számolva – mintegy százhatvan ezer ember él ma a 20 ezer főnél nagyobb városokban szegregált lakáskörülmények között (*Hegedűs et al 2009b*). Teljesen szegregált településeken – ezek fele Észak-kelet Magyarországon található – él a romák 6%-a, mintegy 36 ezer ember (*Kemény-Jankó 2004, Ladányi-Szelényi 1999*). E teljesen szegregált települések többsége kistelepülés, míg Nyugat- és Közép-Magyarországon inkább a városias környezetben lévő cigánytelepek meghatározóak a cigányok lakáskörülményeiben.

A legújabb, 2010-es, szakértői adatfelvételre (kistérségi koordinátorokra) hagyatkozó, a gettófalvakra nem kiterjedő telepösszeírás szerint „az ország területén 823 településen és 10 fővárosi kerületben összesen 1633 szegény- és cigánytelep, településszövetbe ágyazódott szegregátum található. Ez azt jelenti, hogy a települések egynegyedében tapasztalható településen belüli lakóhelyi szegregáció” (*Domokos 2010, 4-5.*). A telepek mintegy 15%-a külterületeken, a településektől távolabb helyezkedik el, kétharmaduk a települések határán. A kutatásban felmért telepeken élők számát Domokos mintegy 300 ezerre becsüli. Fontos megjegyezni, hogy az adatfelmérés nem tért ki arra, hogy a telepeken élők mekkora hányada roma.

A romák lakhatási körülményeinek változását az 1971-es, az 1993-as és a 2003-as Kemény-féle adatfelvétel eredményei alapján, valamint az NCSSZI-BCE-adatbázis 2010-es adataival illusztráljuk. Az adatok rámutatnak, hogy a romák lakáskörülményei sokat javultak, radikálisan lecsökkent a telepek száma, de a településen belüli elkülönülés mértéke erősen megnőtt.

1. tábla. A romák lakáshelyzetének alakulása az adatfelvételek tükrében 1971–2010

	1971 Kemény	1993 Kemény	2003 Kemény	2010 NCSSZI (a válaszadók arányában)
cigánytelepen élők aránya	65%*	13,7%	6%	21,8%**
szegregáltan élők aránya (kizárólag vagy túnyomórészt romák lakta környezetben élők)	65%	56%	72%	
árammal ellátott lakásban élő háztartások aránya	56%	98%	98%	95%
vízvezetékekkel ellátott lakásban élő háztartások aránya	8%	65%	72%	79%
vízöblítéses WC-vel ellátott lakások aránya	3%	49%	51%	68%
vályogházban élők aránya	67%	20%	19%	n.a.
egy szobás lakások aránya	n.a.	33%	28%	18%
egy szobára jutó lakosok száma	n.a.	2,27	2,4	1,94

Forrás: Kemény-Janky, 2004, MTA, 2004 és NCSSZI-BCE 2010-es adatbázis.

*Ha a településen kívüli elszigetelt telepeket és a cigánylakásokat is ide számítják, akkor az arány 76% (MTA, 2004, 54.).

**A 2010-es NCSSZI-s felvétel a „cigánytelepi ház” kategóriába osztályozta a lakásokat (egyéb, pl. családi házas övezet, lakótelep stb. mellett), így e felvétélből nem nyerhető adat arról, hogy a ház szegregált környezetben vagy telepen található-e.

A telep sokfajta szegregátumot takarhat. Itt eltekintünk a telepek klasszifikációjának kísérletétől, illetve a korábbi reprezentatív romakutatások tipológiáinak kvantifikálásától, mivel arra a 2010-es adatbázis aligha alkalmas. Annyi azonban látszik az adatokból, hogy a „cigánytelepi házban” élő válaszadók (N=427) kicsit kevesebb mint fele 5000 fősnél kisebb településen él, és az ebben a településkategóriában összesen kérdezettek (N=928) negyede lakik ilyen építményben (N=227). Ez az arány körülbelül megegyezik Domokos fent idézett elemzésének kistépülési szegregátumokra vonatkozó arányszámaival.

A telepek sokféleségének története okai is vannak. A magyarországi településfejlődés egyes szakaszai, a hatvanas-hetvenes évek cigánytelep-fel-számolási programjai, az utóbbi évtizedek gazdasági programjai, a település-fejlesztés intézményrendszere, az oktatási rendszer többszöri átszervezése, a rendszerváltást követő gazdasági változások és migrációs folyamatok egyaránt hatottak a mai helyzet kialakulására (pl. Havas 1999 és 2008, Ladányi-Virág 2009, Teller 2009).

5. ROMA LAKÁSMOBILITÁSI UTAK ÉS LAKÁSVÁLTOZTATÁSI SZÁNDÉKOK AZ ADATFELVÉTELEK TÜKRÉBEN

5.1. KÖLTÖZÉSEK

A Kemény-féle felmérések közül az 1993-as adatfelvétel során vizsgálták részletesen a költözéseket, 2003-ban pedig nem foglalkoztak külön ezzel a témával. Ugyanakkor mind 1993-ról, mind 2003-ról rendelkezésre áll az az adat, hogy a születési helyén lakik-e a megkérdezett személy az adatfelvétel időpontjában. Már az MTA 2004-ben kiadott kötetében is hangsúlyosan szerepel, hogy a cigány mobilitás intenzitása nem lényegesen magasabb a társadalom egészében mért költözési arányoknál, és ugyanezt mutatja az NCSSZI-kutatásban kapott arányszám is. Sőt, a Kemény-féle felvételek tanulsága szerint a költözések kisebb távolságúak.

A születési helyén élt 1993-ban a cigányok 56%-a, 2003-ban pedig a fele (ezekhez az adatokhoz nincs összehasonlító kérdésünk 2010-ből), és a korosztályos bontások kapcsán is nagyságrendileg megegyezők a mobilitási mutatók. A vándorlás célja 1993-ban és 2003-ban is város, nagyváros, de hetvenes és a nyolcvanas években döntően a megyéken belül vándoroltak a háztartások, és csak a rendszerváltás időszakában volt nagyobb léptékű, régiókon átívelő vándorlás. Ennek az volt a jellegzetessége, hogy a közép-magyarországi térségből az addiginál többen költöznek a Duna-Tisza-közbe, míg tovább folytatódik a Budapestre vándorlás is. A Kemény-féle 1993-as vizsgálat költözési adatai arra is rámutatnak, hogy a beás cigányok költözési hajlandósága (és aktivitása) nagyobb a többi cigány csoporténál, de jellemzően „lokális” költözők, azaz gyakrabban költöztek megyehatáron belül, mint a többi csoporthoz tartozók.

2003-ra (bár csak korlátozott következtetéseket engednek meg az adatok) ez a nyelvi csoportok közötti különbség lecsökken, s ezt a kutatók azzal magyarázzák, hogy az identitásukat feladó emberek valószínűleg mobilabbak. Az elemzők azt is kiemelik, hogy a 2003-as adatok alapján nőtt a középkorosztály mobilitása (MTA 2004, 66).

Az NCSSZI 2010-es vizsgálatában a rendszerváltás óta történt költözések számára, a költözések során cigánytelepen való lakásra, az onnan való elköltözésre és a költözések okaira vonatkozó kérdések szerepelnek.

A teljes válaszadó populáció 42,8%-a nem költözött (ez az országos mobilitási ráta fényében reális válasz), további 24,2%-uk egyszer költözött. A háromszor, a négyszer és az ötször költözött aránya 14,9%. A korosztályos bontás alapján a huszonöt és harmincöt év közöttiek költözéseinek száma (2,2) jelentősen meghaladja az idősebbekét (1,4) – ezzel tehát az adatfelvétel eredményei nem mondanak ellent a korábbi kutatási eredményeknek.

Sajnos az NCSSZI kutatásában a jövőbeni költözési szándéokra vonatkozó kérdés nem értelmezhető lakásváltoztatási szándékra vonatkozó kérdésként, mivel az a cigányság helyzetével és a saját sorssal való elégedettséggel kap-

csolatos kérdésblokkban „Tervezi-e Ön, hogy másik településre költözik?” megfogalmazásban hangzott el. Emiatt csak a cigánytelepen való lakásnak az életútban betöltött szerepével kapcsolatos kérdésekkel foglalkozunk.

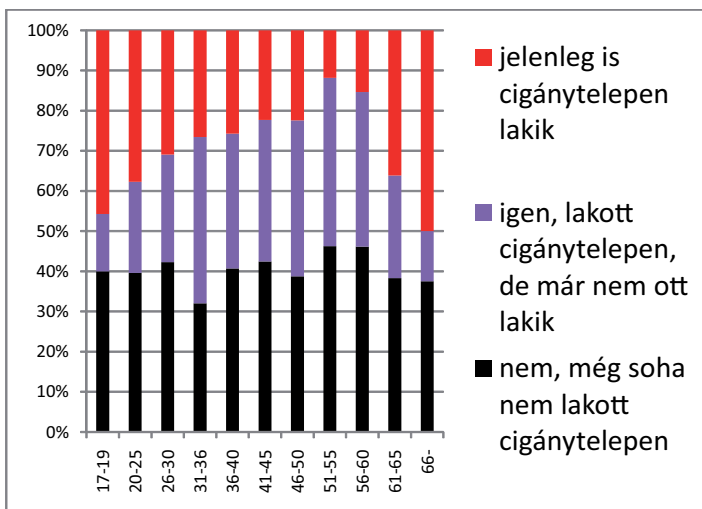
5.2. AZ NCSSZI 2010-ES ADATFELVÉTELÉNEK LAKÁSTÖRTÉNETRE VONATKOZÓ KÉRDÉSEI, VALAMINT A CIGÁNYTELEPI LAKÁSOKBÓL VALÓ ELKÖLTÖZÉSEK ÉS A TELEPEKRE VALÓ BEKÖLTÖZÉSEK OKAI

A kutatásban arra is vonatkozott kérdés, hogy a válaszadók közül kinek a lakástörténetében van már cigánytelepi állomás. Ezt a kérdést az alminta felének tették fel – azaz 1000 személy válaszolhatott rá.

A válaszadók 40,2%-a soha nem lakott cigánytelepen vagy többnyire cigányok lakta városrészben, míg a válaszadók 25,3%-a életében egyszer már lakott cigánytelepen. A válaszadók 7,8%-a már többször lakott cigánytelepen, de ma nem ott él. Mindez azt mutatja, hogy a válaszadók harmada életében valamikor lakott már telepen, de ma nem ott él. A jelenleg is cigánytelepen, cigányok lakta városrészben lévő lakásban élők aránya 26,7%.

A minta megoszlása azt sugallja, hogy míg a legtöbb korosztály 40%-a soha nem lakott cigánytelepen, addig ma a legidősebbek és a fiatalabbak (azaz a lakás-életút-pálya elején és az annak végén állók) élnek jellemzőbben telepeken, miközben inkább a középkorosztály és a nyugdíjas kornál fiatalabb emberek költöznek ki a telepekről.

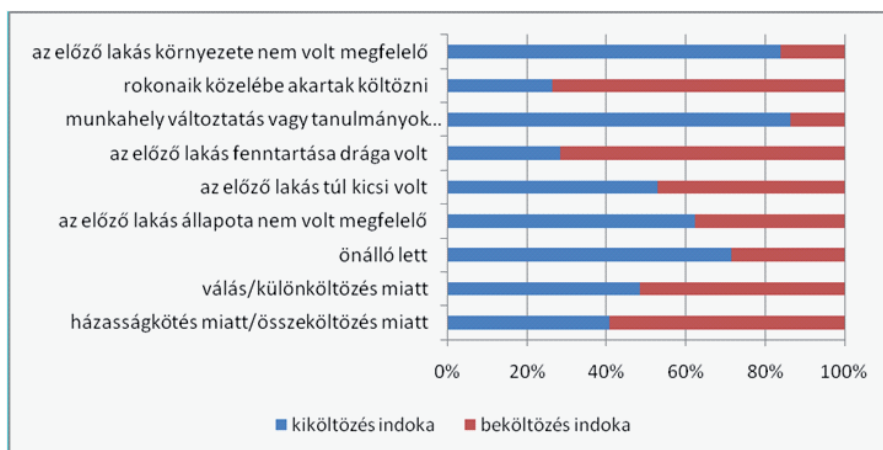
1. ábra. A cigánytelep szerepe a lakástörténetben: „Lakott Ön valaha olyan lakásban, amely cigánytelepen, vagy javarészt cigányok lakta városrészben, faluban volt?”

Forrás: NCSSZI-BCE-adatbázis 2010.

A telepről elköltözötték közül (N=321) sokan megindokolták a költözés okát. A családhelyzet megváltozása (az esetek majdnem fele) után a rossz lakáskörülmények (kb. az esetek egynegyede), valamint a munkahelyek és a rokonok közelébe való költözés ösztönözte az elköltözést (e kettőre N=33). Mivel a jelenleg a telepeken élőket is megkérdezték arról, hogy miért költöztek a jelenlegi telepi lakásukba, ezért érdekes gondolat kísérletnek tűnik az e két költözési irányhoz kapcsolódó indítékok összehasonlítása.

2. ábra. A telepre beköltözők válaszainak gyakorisága és a telepről kiköltözők válaszainak gyakorisága egymáshoz viszonyítva a költözés oka szerint (beköltözők N=248, kiköltözők N=314)

Forrás: Az NCSSZI-BCE 2010-es adatbázisa, az „egyéb okból” válaszlehetőség nélkül. (Az arányszámok előállításához: a beköltözők által említett indokokon belül a szóban forgó indok gyakoriságának %-os megoszlásának és a kiköltözők által ugyanezen indokok megnevezése %-os megoszlásának egymáshoz képesti aránya.)

A be- és a kiköltözési indítékok egybevetése alapján jól látszik, hogy a ma telepen lakó válaszadók szerint az előző lakás magas fenntartási költségeitől való szabadulás, illetve a rokoni kötelékek fontossága indokolja elsősorban a telepre való beköltözést. A telepre költözés további számottevő indoka a családalapítás.

Ahogy azt a leromlott területekre általában jellemző lakáskörülmények, illetve a telepek tipikus elhelyezkedése indokolhatja is, gyakorlatilag alig akadt olyan válaszadó, aki a lakókörnyezetet találta vonzósnak, vagy munkahely és tanulmányok miatt választotta a telepet lakóhelyéül.

Ezzel szemben a telepről való elköltözés fő indokai inkább a felfelé ívelő életút-szakaszra lehetnek jellemzők: a munkahelyválasztás és a tanulmányok,

a rossz környezet és lakáskörülmények miatti elköltözés, illetve az önállóvá válás miatti költözés.

A válaszadók véleménye alapján tehát arra következtethetünk, hogy a telepre való beköltözés a lefelé irányuló lakásmobilitási út egyik állomása.

A telepeknek a lakáséletútban betöltött, inkább a lecsúszást, semmint a stabilitást vagy a felemelkedést jelentő szerepével kapcsolatban az NCSSZI kutatási eredményei megfelelően illusztrálják a hipotéziseinket.

6. KÖVETKEZTETÉSEK

A rendszerváltás utáni roma lakásmobilitási mintázatokkal kapcsolatos hipotéziseink az NCSSZI adatfelvétele alapján csak részben vizsgálhatók, így korábbi adatfelvételek elemzéseit idéztük annak érdekében, hogy a vázolt lakásmobilitási utak életszerűségét indokoljuk. Annyi tanulságot mindenesetre a 2010-es válaszok alapján is levonhatunk, hogy a cigánytelepekre akkor költöznek be a családok, ha a lakásútjuk lefelé ível.

Bár a Kemény-féle kutatás legújabb hullámának telepekre vonatkozó adatai és az NCSSZI adatai nem vethetők össze, annyi azonban kiolvasható és más kutatási eredményekkel is alátámasztható, hogy míg a romák lakásminősége folyamatosan javul az utóbbi évtizedekben, addig a telepszerűen koncentrálódó rossz lakhatási körülmények egyre többeknek jelenthetnek olyan csapdahelyzetet, amelyből csak akkor tudnak kikerülni az emberek, ha a családalapításkor és a munkahelyválasztáskor felfelé mobilak, és ha tanulni tudnak.

A lakás-megfizethetőségi problémák, a háztartások felbomlása ezzel szemben olyan sérülékeny helyzeteket eredményezhetnek, amelyek a családokat éppen ezekre a telepekre szoríthatják amiatt, mert a rokoni kapcsolati rendszerek hálójá az, amely jobb híján végső menedékként még megakadályozhatja a teljes lecsúszást.

Mindemellett a telepek és a szegregátumok kialakulásának történetét, a telepek dinamikáját, az eddigi telepfelszámolási programok kudarcainak okát ugyanakkor nem csak a társadalomkutatásnak kell megértenie, hanem a telepeken élőkkel kapcsolatos integrációs törekvések tervezőinek is pontosan kell ismerniük. Sajnálatos tény, hogy a célzott várospolitikák a szegregátumok lazításában, felszámolásában európai viszonylatban is kevésbé tekinthetők sikeresnek (*Bolt et al, 2010*), és a magyarországi kísérletek egyelőre szintén csak kis lépésekben gondolkodnak, és főként a falusi cigánytelepek lakóinak szociális és lakhatási integrációját célozzák – kérdéses, hogy mennyi sikerrel (*Virág, 2007*). A beavatkozások egyik kulcseleme a szegregátumokból való kiköltöztetés, a szegregátumok növekedésének megállítása, azok felszámolása, illetve a területeket érintő leromlási folyamatok megállítása. Éppen ezért a foglalkoztatási, a lakhatási és a szociálpolitikai programok hármásának eredőire építve kell a telepek felszámolását, az ott élő családok integrációját célzó beavatkozásokat tervezni (*Gerőházi et al 2010*).

IRODALOM

Bárány D. Z. (2002): *The East European Gypsies: regime change, marginality, and ethnopolitics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bolt, G. – Phillips, D. – van Kempen, R. (2010): *Housing Policy, (De)segregation and Social Mixing: An International Perspective*. Housing Studies, Volume 25, Issue 2 March 2010, 129-135.

Bourdieu, P. (1985): *The forms of capital*. In Richardson, J. (ed.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, 241-258. New York: Greenwood Press.

Csanádi G. – Csizmady A. (2002): *Szuburbanizáció és társadalom*. Tér és Társadalom, 27-57.

Domokos V. (2010): *Szegény- és cigánytelepek, városi szegregátumok területi elhelyezkedésének és infrastrukturális állapotának elemzése különböző (közoktatási, egészségügyi, településfejlesztési) adatforrások egybevetésével*. Készült az NFÜ megbízásából.

Egedy T. (2005): *A városrehabilitáció hatásai a lakásmobilitásra és a társadalmi mozgásfolyamatokra*. In Egedy T. (szerk.): *Városrehabilitáció és társadalom: tanulmánykötet*. MTA FKI: Budapest, 103-158.

Gerőházi É. – Hegedüs J. – Somogyi E. (2010): *Study on Housing and Exclusion: Welfare policies, housing provision and labor market*. Country Report for Hungary. Commissioned by the DG Employment of the European Commission, Metropolitan Research Institute: Budapest (kézirat)

Granovetter, M. (1973): *The Strength of Weak Ties*. American Journal of Sociology, 78(6), 1360-1380.

Havas G. (2008): *Esélyegyenlőség, deszegregáció*. In Fazekas K. – Köllő J. – Varga J. (szerk.): *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért*. Ecostat: Budapest.

Havas G. (1999): *A kistelepülések és a cigányok*. In Kemény István (szerk.): *A cigányok. Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón*. Budapest: MTA, 163-204.

Havas, G., Kemény I. – Kertesi G. (1998): *A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren*. Kritika, 1998. március, 193-201.

Hedström, P (2005): *Dissecting the Social. The Principles of Analytical Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hegedüs J. (2001): *Lakásmobilitás a magyar lakásrendszerben*. Statisztikai Szemle, 79. évfolyam, 2001. 12. szám, 934-955.

Hegedüs J. – Teller N. (2005): *Background study*. Potential Demand for HLTAV Mortgages in Hungary. Paper commissioned by GE Mortgage (kézirat).

Hegedüs J. – Teller N. (2007): *Hungary: Escape into Home-ownership*. In Elsinga, M. – De Decker P. – Teller N. – Toussaint, J. (eds.): *Home ownership beyond asset security. Perceptions of housing related security and insecurity in eight European countries*. IOS Press: Amsterdam, 133-172.

Hegedüs J. – Eszenyi O. – Teller N. (2009b): *Lakhatási szükségletek Magyarországon*. Városkutatás Kft., Budapest, 2009. május. www.mut.hu/?module=news&action=getfile&fid=114874

Hegedüs J. – Gerőházi É. – Somogyi E. – Teller N. (2009a): *Ajánlások a szélsőséges lakáshelyzetek kezelésére vonatkozó országos lakáspolitikai stratégia kialakítására*. Készült az Önkormányzati Minisztérium Lakásügyi Titkárságának megbízásából. Városkutatás Kft.: Budapest (kézirat).

Hegedüs J. – Mayo S. – Tosics I. (1996): *Transition of the Housing Sector in the East Central European Countries*. Review of Urban and Regional Development Studies, Vol. 2 No. 2, 101-136.

Janky B. (1999): *Lakóhely-változtatások a cigányok körében*. In Glatz F. (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. MTA: Budapest, 73-101.

Kemény I. (szerk.) (2000): *A magyarországi romák*. (Változó Világ, 31.) Press Publica: Budapest.

Kemény I. – Janky B. (2004): *Települési és lakásviszonyok*. Beszélő, 2004/4 (internetről letöltve) <http://beszelo.c3.hu/04/04/13kemeny.htm>

Ladányi J. – Szelényi I. (1999): *Szuburbanizáció és gettósodás*. In Glatz, F. (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. MTA: Budapest, 185-206.

Ladányi J. – Szelényi I. (1998): *Az etnikai besorolás objektivitásáról*. Kritika, március 203-209.

Ladányi J. – Virág T. (2009): *A szociális és etnikai alapú lakóhelyi szegregáció változó formái Magyarországon a piacgazdaság átmeneti időszakában*. Kritika, 2009. július-augusztus, http://www.kritikaonline.hu/kritika_09julius-aug_ladanyi.html, a letöltés ideje 2011. augusztus 29.

MTA (2004): *Települési és lakásviszonyok, költözések*. In Kemény I. – Janky B. – Lengyel G.: *A magyarországi cigányság 1971-2003*. Budapest: MTA.

Polányi Károly (1976 [1957]): *A gazdaság mint intézményesített folyamat*. In uő.: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest: Gondolat Kiadó, 228-273.

Round, J. – Williams, C. (2010): *Coping with the social costs of 'transition': Everyday life in post-Soviet Russia and Ukraine*. European Urban and Regional Studies, 17(2), 183-196.

Schelling, T. (1969): *Models of Segregation*. The American Economic Review, Vol. 59, No. 2, Papers and Proceedings of the Eighty-first Annual Meeting of the American Economic Association (May, 1969), 488-493.

Teller N. (2009): *Vulnerable Groups and the Effects of Selected Local Government Service Delivery Policies in Three Hungarian Cities*. In: Pallai K. (ed): *Who Decides? Development, Planning, Services, and Vulnerable Groups*. OSI/LGI: Budapest, 181-246.

Virág T. (2007): *Programok a cigánytelepek felszámolására* (Tervek és tapasztalatok). In Törzsök E. – Paskó I. – Zolnay J. (szerk.): *Cigánynak lenni Magyarországon*. EÖKK: Budapest, 165-178.

A KÖTET SZERZŐI

SZERKESZTŐ

KURUCZ ERIKA (1974) szociológus és politológus, az NCSSZI Kutatási pil-lérvezető-helyettese, a BCE Szociológia Doktori Iskola doktorandusza. Kutatási területei: roma integráció, oktatáspolitikai, esélyegyenlőtlenségek, információs társadalom, európai identitás.

SZERZŐK

BARNA ILDIKÓ (1973) szociológus, az ELTE Társadalomtudományi Karának adjunktusa. Kutatási területei: kutatómódszertan, többdimenziós kvantitatív elemzési módszerek, zsidóság.

CSABA ZOLTÁN LÁSZLÓ (1985) szociológus, hálózatkutató, a Budapesti Corvinus Egyetem Kapcsolatháló- és Oktatókutató Központjának kutatója. Kutatási területei: középiskolások továbbtanulási döntése, társadalmi kapcsolatháló elemzés a közoktatásban: Az utálat és az agresszió hálózati meghatározottsága.

HÖRÖMPÖLI ERIK (1986) szociológus, a Budapesti Corvinus Egyetem idén végzett hallgatója. Kutatási területei: nemzetközi migráció és munkaerőpiac.

KOLTAI JÚLIA (1983) szociológus, survey statisztikus, az ELTE Társadalomtudományi Karának Egyetemi tanársegédje és doktorjelöltje. Kutatási területei: társadalomtudományi módszertan, komplex modellek alkalmazása, társadalmi igazságosság.

KOPLÁNYI EMESE (1989) szociológus (Ba), a Budapesti Corvinus Egyetem szociológus (ma) és az Eötvös Loránd Tudományegyetem jogász hallgatója. Kutatási területei: városrehabilitáció, társadalmi egyenlőtlenségek.

LETENYEI LÁSZLÓ (1970) Ph.D., közgazdász és kulturális antropológus, egyetemi docens (Budapesti Corvinus Egyetem). Kutatási területei: kvalitatív és kvantitatív kutatási irányok ötvöztetése, mentális térképezés, kapcsolatháló elemzés, vizuális antropológia.

MÓD PÉTER (1971) szociológus, a Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet kutatója. Kutatási területei: szociális ellátások, szociális szolgáltatások, munkaügy, közfoglalkoztatás, szakoktatás, szakképzés.

OTTUCSÁK MELINDA ANIKÓ (1985) magyar nyelv és irodalom tanár, a Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet projektasszisztense. Kutatási területei: nyelv és sztereotípiák, szociolingvisztika, névtan.

RÁCZ ATTILA (1969) történész, szociológus, a Szegedi Tudományegyetem Szociológia Tanszékének oktatója, az Innoratio Kutatóintézet kutatási igazgatója, a BCE Szociológia Doktori Iskola doktorandusza. Kutatási területei: társadalmi-térbeli elkülönülés, településkutatás.

TELLER NÓRA (1977) szociológus, a Városkutatás Kft. munkatársa. Kutatási területei: szociális lakhatási helyzet, a lakhatási kirekesztés formái, a lakástámogatási rendszerek, helyi lakáspolitikák és önkormányzati közszolgáltatások.

VARGA ATTILA (1982) szociológus, ELTE TÁTK Szociológiai Doktori Iskola Phd hallgató. Kutatási területe: társadalmi kapcsolatháló-elemezés

ZÁVE CZ GER GŐ (1987) politológus, társadalomstatistikus, a Közép-Európai Egyetem (CEU) Politikatudományi Tanszékének Phd hallgatója. Kutatási területei: euroskeptizmus, politikai bizalom, szociális városrehabilitáció.